

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МОЧКІН СЕРГІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 94(477.8)«1945/1965»:2-283

ДИСЕРТАЦІЯ

**САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ
В УМОВАХ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1940-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х РОКІВ**

07.00.01 – історія України

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

С. А. Мочкін

Науковий керівник – Гаврилюк Світлана Віталіївна, доктор історичних наук,
професор

Луцьк – 2017

АНОТАЦІЯ

Мочкін С. А. Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2017.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2018.

У дисертації висвітлюється становище сакральних (культових) пам'яток західних областей України в умовах антирелігійної політики комуністичної влади, що проводилася впродовж другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Шляхом аналізу наукових публікацій, які стосуються теми, встановлено наявність відповідного фактологічного матеріалу лише у вигляді окремих фрагментів. Таким чином, констатовано відсутність в історіографії спеціального узагальнюючого дослідження з теми. З'ясовано, що для її наукового дослідження існує достатня джерельна база.

Зазначено, що радянська влада у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр. здійснювала стосовно релігії і церкви специфічну політику, яка зачепила й усі конфесії західних областей Української РСР. Протягом означеного періоду ця політика характеризувалася певними видозмінами. Так, зважаючи на угоду 1943 р. між Й. Сталіним та ієрархами Руської [Російської] православної церкви, більшовицький тоталітарний режим в перші повоєнні роки ставився до православної конфесії лояльно. Основний удар він спрямував проти Української греко-католицької церкви, римо-католиків, іудейських та протестантських громад. Негативні зміни у ставленні радянської влади до Руської [Російської] православної церкви

проявилися вже у 1947 р. Відтоді розпочинається активізація атеїстичної, насамперед антиправославної пропаганди.

Прихід до влади М. Хрущова зумовив подальше розгортання наступу на релігійні громади. У 1954 р. з'явилися дві постанови, які окреслювали партійно-державну політику в означеній сфері. Постанова від 7 липня 1954 р. носила яскраво виражений антирелігійний характер. Однак до 1958 р. головний вектор у політиці влади щодо релігії і церкви визначала постанова «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954 р., яка була ліберальнішою. Але певне пом'якшення такої політики тривало недовго. Період 1958–1964 рр. ознаменувався проведенням наступальної антирелігійної кампанії, яку вважають найагресивнішим виявом політики комуністичної влади СРСР стосовно релігії і церкви у післявоєнні десятиліття. Завершилася вона після зняття М. Хрущова з партійно-державних посад у жовтні 1964 р. та зміни у 1965 р. керівництва й реорганізації відповідних державних структур, до компетенції яких входило регулювання відносин з різними конфесіями.

У дисертації з'ясовано, що внаслідок антирелігійної політики в СРСР у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр. нерухома та рухома сакральна спадщина західного регіону України зазнала непоправних втрат. Значна частина культових споруд виявилася закритою і переданою для використання під склади колгоспів, радгоспів, споживчих товариств, крамниці, шкільні майстерні, будинки культури та клуби, ін. Руйнувалися деталі архітектурного ансамблю, внаслідок переобладнання зовнішній вигляд сакральних будівель змінювався, втрачався первісний мистецький задум. Найтрагічнішим стало те, що чимало таких об'єктів, насамперед православної конфесії, було просто знищено. Майно знятих з обліку (і пізніше знищених) культових споруд вилучалося та часто безслідно зникало.

У дисертації показано, що завдяки зусиллям громадськості та окремих представників державних органів вдалося зберегти від руйнації частину

нерухомих сакральних пам'яток регіону. Це стало можливим через проведення певних пам'яткоохоронних заходів, ініційованих у першу чергу музейними працівниками та науковою і творчою інтелігенцією. Наприкінці періоду, що досліджується у дисертації, громадськість УРСР порушила перед партійно-державними органами питання про доцільність створення загальнореспубліканської громадської пам'яткоохоронної організації, широкого залучення різних прошарків населення до збереження культурної спадщини, зокрема, сакральної. Завдяки наполегливості науковців, літераторів, митців, пам'яткоохоронців у 1966 р. вдалося створити Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке стало дієвою силою у справі збереження національних культурних цінностей, у тому числі й культових.

На підставі опрацювання відповідного фактологічного матеріалу виконана дисертація, наукова новизна результатів якої полягає у наступному. Уперше підготовлена наукова праця про становище в умовах післявоєнної антирелігійної політики сакральних пам'яток цілісного й специфічного з конфесійної точки зору регіону України, яким є її західні області. У контексті тогочасних загальносоюзних і загальнореспубліканських тенденцій простежено ставлення влади і суспільства до цих пам'яток як об'єктів вищезначеної політики та загальноукраїнської й регіональної пам'яткоохоронної діяльності. Шляхом аналізу джерел розкрито зміст, форми, методи й наслідки антирелігійної політики радянської влади другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. стосовно сакральних споруд західних областей України, а також окремі аспекти відповідної пам'яткоохоронної діяльності. Віднайдено та опрацьовано розпорядження компартійних структур й органів влади західних областей УРСР, що на регіональному рівні деталізували антирелігійну політику держави та пам'яткоохоронну роботу, які стосувалася культових об'єктів. До наукового обігу введено значний масив неопублікованих документів центральних та

обласних архівів України, що висвітлюють становище сакральних пам'яток її західного регіону у зазначений період. Подальшого наукового розвитку у дисертації набули питання про основні тенденції державно-церковних відносин другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., внесок окремих учасників пам'яткоохоронної діяльності у порятунок сакральної спадщини регіону. Уточнено масштаби втрат сакральних об'єктів західних областей України внаслідок антирелігійної політики радянської влади.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріал дисертації, її концептуальні положення і висновки можуть бути корисними для створення узагальнюючих і спеціальних праць з історії України, її західних областей другої половини ХХ ст., підготовки курсів лекцій і спецкурсів у вищій та середній школі. Матеріали дослідження будуть не зайвими при укладанні збірників документів та матеріалів на суспільно-культурну й пам'яткознавчу тематику, підготовці екскурсійних маршрутів, написанні довідників, буклетів, проспектів, ін. Узагальнений досвід учасників порятунку і збереження сакральних пам'яток при його критичному осмисленні стане у нагоді сучасним працівникам пам'яткоохоронної сфери – історикам, краєзнавцям, музеєзнавцям, архітекторам, мистецтвознавцям, культурологам.

Ключові слова: антирелігійна політика, західні області Української РСР, культурна спадщина, сакральні пам'ятки, церква, костел, синагога.

ANNOTATION

Mochkin S. A. Sacred monuments of Western Ukraine in the context of antireligious policy in the second half of the 1940s – the first half of the 1960s. – Qualification treatise as manuscript.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences (Doctor of Philosophy) Degree in specialty 07.00.01 «History of Ukraine» (032 – History and archeology).

– Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2017.

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, 2018.

The dissertation covers the situation of religious (sacred) monuments of the western regions of Ukraine in the context of the Communist power antireligious policy, which was carried out during the second half of the 1940s – the first half of the 1960s. By analyzing the scientific publications related to our theme, the availability of relevant factual material has been established only in the form of individual fragments. Thus, the absence of special generalization study on the topic in the historiography has been noted. It has been found that there is a sufficient source base for its scientific research.

It has been noted that during the second half of the 1940s – the first half of the 1960s, the Soviet power carried out a specific policy as to religion and Church, which affected all denominations of the western regions of the Ukrainian SSR. During this period, the policy was characterized by certain modifications. Thus, taking into account the agreement of 1943 between Stalin and the hierarchs of the Ruthenian [Russian] Orthodox Church, the Bolshevik totalitarian regime was loyal to the Orthodox faith in early post-war years. It made a major blow against the Ukrainian Greek Catholic Church, Roman Catholics, Jewish and Protestant communities. The negative attitude of Soviet power towards the Russian Orthodox Church had already manifested in 1947. Since then, the activation of the atheistic propaganda has begun, especially anti-Orthodox one.

Khrushchov's coming to power led to further offensive on religious communities. In 1954, there were two decrees that outlined the Party and State policy in this area. The resolution of July 7, 1954 had a pronounced antireligious character. However, until 1958, the power policy concerning religion and Church was defined by "On mistakes in the conduct of scientific-atheistic propaganda among the population" decree of November 10, 1954, which was more liberal. But some mitigation of such a policy did not last long. The period of 1958–1964 was marked by the offensive antireligious campaign considered the most aggressive manifestation of the Communist power policy of the USSR as to religion and Church in post-war decades. The campaign ended after Khrushchov's removing

from positions of Party and State power in October 1964 and changing the leadership and reorganization of the respective state structures in 1965, whose competence included the regulation of relations with different confessions.

In the dissertation it has been determined that the immovable and moving sacred heritage of the western region of Ukraine suffered irreparable losses as a result of antireligious policy of the USSR in the second half of the 1940s – the first half of the 1960s. Much of the religious buildings were closed and handed over to collective farms, state farms, consumer societies, stores, school workshops, cultural buildings and clubs, etc. for use as the warehouses. Details of the architectural ensemble have been destroyed, the appearance of sacred buildings has been changed as a result of the refurbishment and the original artistic plan has been lost. The most tragic fact was destroying of great amount of such objects, especially the Orthodox denomination. The property of religious buildings withdrawn from the records (and later destroyed) has been removed and often disappeared without leaving a trace.

In the dissertation it has been shown that due to the efforts of public and certain representatives of state bodies it was possible to save a part of immovable sacred monuments of the region from the destruction. It became possible due to the implementation of certain monuments protection measures initiated primarily by museum workers and the scientific and creative intelligentsia. At the end of the period studied in the dissertation, the public of the USSR initiated a question about the creation of the monuments protection republican organization and a wide involvement of various sections of population in preservation the cultural heritage, especially sacred one. In 1966 due to the persistence of scholars, writers, artists, and monument protectors the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments was established becoming an effective force in the preservation of the national cultural values, including religious ones.

The dissertation was made on the basis of the relevant factual material; the scientific novelty of its results is as follows. For the first time it has been prepared

the scientific work about the situation of sacred monuments of the specific region of Ukraine from the confessional point of view, namely its western regions, in the days of post-war antireligious politics. In the context of All-Union and general republican trends of that time it has been examined the attitude of the authorities and the society towards these monuments as objects of the aforementioned policy and All-Ukrainian and regional monument protection activity. By analyzing the sources it has been disclosed the content, forms, methods and consequences of the antireligious policy of the Soviet power in the second half of the 1940s – the first half of the 1960s concerning the sacred buildings of the western regions of Ukraine, as well as some aspects of the relevant monument protection activity. The orders of the Communist Party and authorities of the western regions of the USSR were found and worked out, which elaborated the state antireligious policy and the monument protection work related to religious objects at the regional level. A large number of unpublished documents of central and regional archives of Ukraine were introduced to the scientific circulation, covering the fate of sacred monuments of its western region during the specified period. The questions concerning the main tendencies of state and church relations of the second half of the 1940s – the first half of the 1960s and the contribution of individual participants in the monument protection activity towards the salvation of the sacred heritage of the region got further scientific development in the dissertation. The scales of the loss of sacred objects of the western regions of Ukraine as a result of antireligious policy of Soviet power were specified.

The practical significance of the obtained results is that the material of the dissertation, its conceptual provisions and conclusions can be useful for the creation of generalizing and special works on the history of Ukraine, its western regions of the second half of the 20th century, the preparation of lectures and special courses in higher and secondary schools. The materials of our study can be used in compiling collections of documents and materials on socio and cultural subjects, preparing excursion routes, writing reference books, booklets,

prospectuses, etc. The generalized experience concerning salvation and preservation of sacred objects will be useful for workers of the monuments protection sphere – historians, ethnographers, museum scientists, architects, art critics and cultural scientists.

Key words: antireligious policy, western regions of the Ukrainian SSR, cultural heritage, sacred monuments, church, Roman Catholic Church, synagogue.

Список публікацій здобувача:

а) в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мочкін С. Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 років // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. № 5 (306). Луцьк, 2015. С. 135–141.
2. Мочкін С. Законодавча база антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1960-х років у Радянському Союзі: формування, зміст, результати // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. № 7 (308). Луцьк, 2015. С. 57–62.
3. Мочкін С. А. Втрати сакральних пам'яток у Чернівецькій області (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х років) // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, V (19), I.: 119. Budapest, 2017. S. 17–20.
4. Мочкін С. Пам'ятки сакральної архітектури Ровенської області наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 48. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. С. 181–185.
5. Мочкін С. Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1960-х – початку 1970-х

років: історіографія проблеми // Емінак: науковий щоквартальник. № 3 (19) (липень–вересень). Т. 1. Київ-Миколаїв, 2017. С. 80–86.

6. Мочкін С. А. Втрати православної сакральної спадщини Волинської області (друга половина 1940-х – початок 1960-х років) // Гілея: науковий вісник. Вип. 122 (№ 7). Київ, 2017. С. 35–40.

б) які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Мочкін С. Правові підстави здійснення радянською владою антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів (12–13 трав. 2015 р.): у 3 т. Т. 1. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 90–92.
8. Мочкін С. Сакральні пам'ятки Володимира-Волинського та Володимирщини в умовах антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1970-х років // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України: [Матеріали 54 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору (м. Володимир-Волинський, 23 жовт. 2015 р.)]. Наук. збірник. Луцьк, 2015. С. 317–320.
9. Мочкін С. А. Трагічна доля сакральних пам'яток іудаїзму західних областей УРСР (друга половина 1940-х – початок 1970-х років) // Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності: матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (12–13 лют. 2016 р.). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. С. 138–142.

10. Мочкін С. А. Сакральна спадщина римо-католиків Волинської області в умовах антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1970-х років // *Osobowość, społeczeństwo, polityka: materiały III międzyn. konf. nauk.* (15–16 lut. 2016 r.): część 1. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, 2016. S. 60–63.
11. Мочкін С. А. Рада у справах релігій: генезис, організаційна структура, головні напрями діяльності у західних областях УРСР (1965–1972 роки) // *Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (15–16 квіт. 2016 р.). Херсон: Гельветика, 2016. С. 46–49.
12. Мочкін С. М. Організаційні засади діяльності апарату Ради у справах релігійних культів у західних областях України (друга половина 1940-х – початок 1950-х років) // *Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів* (17–18 трав. 2016 р.): у 3 т. Т. 3. Луцьк: Терен, 2016. С. 124–127.
13. Мочкін С. А. Доля культового майна православних храмів західних областей УРСР, закритих наприкінці 1950-х – на початку 1970-х років // *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матеріали Всеукр. наук. конф.* (29–30 черв. 2017 р.). Дніпро: Роял Принт, 2016. С. 212–214.
14. Мочкін С. А. Політика радянської влади щодо релігії та церкви у західних областях УРСР (1944-й – початок 1950-х років) // *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (20–21 січ. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 27–31.
15. Мочкін С. А. Доля закритих храмів та належного їм культового майна у Чернівецькій області (1959–1966 роки) // *Таврійські історичні*

наукові читання: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (27–28 січ. 2017 р.). Київ, 2017. С. 44–47.

16. Мочкін С. А. Рада у справах Руської (Російської) православної церкви: утворення, організаційна структура, основні засади діяльності (середина 1940-х – початок 1950-х років) // Теорія і практика сучасної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 24–25 лют. 2017 р.): у 2-х частинах. Ч. 1. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 195–198.
17. Мочкін С. А. Протидія віруючих західних областей УРСР у першій половині 1960-х років антицерковним заходам радянської влади // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (7–8 лип. 2017 р.). Львів, 2017. С. 44–47.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	23
1.1. Стан наукового вивчення теми	23
1.2. Джерельна база	37
1.3. Методологічні засади дисертації.....	46
Висновки до розділу 1	53
РОЗДІЛ 2. АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР	55
2.1. Активізація наступу на релігію і церкву	55
2.2. Діяльність уповноважених Ради у справах Руської [Російської] православної церкви та Ради у справах релігійних культів	82
Висновки до розділу 2	106
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ РЕГІОНУ	109
3.1. Нищення культових споруд	109
3.2. Порятунк, збереження та охорона уцілілої сакральної спадщини.....	145
Висновки до розділу 3	170
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178
ДОДАТКИ	

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВКМ – Волинський краєзнавчий музей
- ГКЦ – Греко-католицька церква [на Закарпатті]
- КДБ – Комітет державної безпеки при Раді міністрів СРСР/УРСР
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
- КПУ – Комуністична партія України
- м. – місто
- МДБ – Міністерство державної безпеки СРСР/УРСР
- міськвиконком – виконавчий комітет міської Ради депутатів трудящих
- міськком – міський комітет КП(б)У/КПУ
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР/УРСР
- НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки СРСР/УРСР
- обком – обласний комітет КП(б)У/КПУ
- облвиконком – виконавчий комітет обласної Ради депутатів трудящих
- райвиконком – виконавчий комітет районної Ради депутатів трудящих
- райком – районний комітет КП(б)У/КПУ
- РКЦ – Римсько-католицька церква
- РМ – Рада міністрів СРСР/УРСР
- РНК (Раднарком) – Рада народних комісарів СРСР/УРСР
- РПЦ – Руська [Російська] православна церква
- РСРК – Рада у справах релігійних культів при Раді міністрів СРСР/УРСР
- РСРПЦ – Рада у справах Руської [Російської] православної церкви при Раді міністрів СРСР/УРСР
- св. – святий
- СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік (Радянський Союз)
- УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УРСР (Українська РСР) – Українська Радянська Соціалістична
Республіка

ЦК – Центральний комітет КПРС/КП(б)У/КПУ

ВСТУП

Актуальність теми. Безцінним надбанням української нації на шляху її багатоміжового цивілізаційного поступу виступають пам'ятки історії та культури – джерело збереження знань про минуле, історичної пам'яті, вікових традицій і духовних цінностей. Вагоме місце серед них посідають сакральні (культові) пам'ятки – об'єкти культурної спадщини, пов'язані з релігійним культом і ритуалом. Впродовж свого існування вони пережили чимало складних, нерідко трагічних подій. Особливе місце серед цих подій займає антирелігійна політика радянської влади другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. У цей період на теренах західних областей Української РСР, що вирізнялися високим рівнем релігійності та відповідними глибокими світоглядними традиціями населення, радянська влада здійснювала низку масштабних наступальних антирелігійних заходів для закріплення монопольного становища комуністичного світогляду. Внаслідок цього сакральні пам'ятки регіону зазнали непоправних втрат.

Звернення до висвітлення непростой долі сакральної спадщини західних областей України в радянську добу є важливим з огляду на кілька обставин. Тему актуалізує насамперед те, що вона належить до недостатньо вивчених історичною наукою проблем новітньої історії України. Тому її дослідження певною мірою заповнює цю прогалину. Воно потрібне й у контексті написання фундаментальних праць з історії України, української культури, минулого релігії і церкви. Опрацювання означеної теми не зайве і для повнішої реконструкції суспільно-політичних процесів у західних областях України впродовж означеного періоду. Воно дає змогу ширше представити також історію соціокультурного та духовного життя регіону, визначити місце і значення у ньому сакральної спадщини. Окрім того, розгляд теми дозволяє повніше висвітлити фактори, які впливали на державну політику стосовно сакральних пам'яток, практику її втілення у життя на території регіону.

Значимість розробки теми зумовлюється також аналізом у ній певних аспектів актуальної для сучасного українського суспільства сфери діяльності, якою є пам'яткоохоронна справа. Ефективне проведення такої діяльності в Україні передбачає вивчення її досвіду у різні періоди національної історії. У цьому контексті важливе значення має дослідження регіональних аспектів проблеми, оскільки це сприяє складанню цілісної картини розвитку пам'яткоохоронної справи у загальнонаціональному масштабі.

Не менш важливим слід вважати практичне значення теми. Звернення до дослідження історії сакральних пам'яток західних областей України у перше повоєнне двадцятиліття – це внесок у збереження духовних традицій, національну та культурну самоідентифікацію українців, представників національних меншин, які проживали й сьогодні проживають у регіоні, переосмислення значення цієї спадщини в житті сучасної України. Будучи матеріальним та духовним скарбом української нації, сакральні пам'ятки західних областей України варті того, щоб про них пам'ятати як про безцінні надбання української культури. Забуття їх складної, а то й трагічної долі таїть небезпеку втрати однієї з основ національних традицій, духовного закріпачення, повернення до застосування практики їх нищення, подібної до тієї, що здійснювалася радянською владою у повоєнний період, насамперед під час сумнозвісної антирелігійної кампанії 1958–1964 років.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової теми «Україна за нової та новітньої доби: суспільство, політика, культура», що її розробляє кафедра нової та новітньої історії України, та наукової теми «Джерелознавчі, музеєзнавчі та пам'яткознавчі дослідження: регіональний аспект» кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Мета роботи полягає в тому, щоб на підставі виявлених та опрацьованих джерел проаналізувати становище сакральних пам'яток

західних областей УРСР в умовах антирелігійної політики радянської влади другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років.

Відповідно до поставленої мети виділено наступні **завдання**:

- розкрити стан наукового вивчення теми, охарактеризувати джерельну базу дослідження та окреслити методологічні засади роботи;
- висвітлити сутність антирелігійної політики, яка здійснювалася в СРСР впродовж періоду, що розглядається у дослідженні, особливості її здійснення у західних областях Української РСР;
- з'ясувати роль у реалізації означеної політики уповноважених таких державних структур, якими були Рада у справах Руської [Російської] православної церкви (РСРПЦ) та Рада у справах релігійних культів (РСРК);
- показати масштаби втрат сакральних пам'яток західних областей Української РСР;
- охарактеризувати позицію органів державної влади щодо здійснення пам'яткоохоронних заходів, які стосувалися об'єктів сакральної спадщини;
- дослідити діяльність музейних закладів та громадськості стосовно порятунку, збереження та охорони сакральних пам'яток регіону.

Об'єктом дослідження виступає суспільно-культурне життя західних областей Української РСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років.

Предмет дослідження – сакральні пам'ятки регіону як один із об'єктів антирелігійної політики радянської влади та пам'яткоохоронної діяльності означеного періоду.

Географічні межі роботи охоплюють Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську (до 1962 р. – Станіславську), Львівську (у 1959 р. до її складу включено Дрогобиччину), Рівненську (до 1991 р. – Ровенську), Тернопільську та Чернівецьку області України. Ці території у 1939–1945 рр. були приєднані до СРСР; їх районування подається в адміністративних межах, що існували в другій половині 1940-х – першій половині 1960-х років.

Хронологічні межі дисертації охоплюють другу половину 1940-х – першу половину 1960-х років. Нижня межа періоду окреслюється часом, коли відбулося звільнення територій означених областей від нацистської окупації і відновилось або розпочалося запровадження тут антирелігійної політики радянської влади. Верхня межа зумовлена завершенням антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. та зміною керівництва й реорганізацією державних структур, до компетенції яких входило регулювання відносин з релігійними громадами. Для з'ясування низки аспектів теми допускався вихід за нижні та верхні хронологічні межі дисертаційної роботи.

Методологічними засадами дисертації виступають принципи історизму, науковості, об'єктивності та системності у поєднанні з використанням загальних філософських, загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів дослідження. Характеристика цього складника роботи подається у підрозділі 1.3.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

Уперше:

– підготовлена наукова праця про становище в умовах післявоєнної антирелігійної політики сакральних пам'яток цілісного й специфічного з конфесійної точки зору регіону України, яким є її західні області;

– у контексті тогочасних загальносоюзних і загальнореспубліканських тенденцій простежено ставлення влади і суспільства до цих пам'яток як об'єктів вищезначеної політики та загальноукраїнської й регіональної пам'яткоохоронної діяльності;

– віднайдено та опрацьовано розпорядження компартійних структур і органів влади західних областей УРСР, що на регіональному рівні деталізували антирелігійну політику держави та пам'яткоохоронну роботу, яка стосувалася культових об'єктів;

– до наукового обігу введено значний масив неопублікованих документів центральних та обласних архівів України, що висвітлюють становище сакральних пам'яток її західного регіону у зазначений період.

Подальшого наукового розвитку у дисертації набули питання про:

- основні тенденції державно-церковних відносин другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років;
- внесок окремих учасників пам'яткоохоронної діяльності у порятунок сакральної спадщини регіону.

Уточнено:

- масштаби втрат сакральних об'єктів західних областей України внаслідок антирелігійної політики радянської влади.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріал дисертації, її концептуальні положення і висновки можуть бути корисними для створення узагальнюючих і спеціальних праць з історії України, її західних областей другої половини ХХ ст., підготовки курсів лекцій і спецкурсів у вищій та середній школі. Матеріали дослідження будуть не зайвими при укладанні збірників документів та матеріалів на суспільно-культурну й пам'яткознавчу тематику, підготовці екскурсійних маршрутів, написанні довідників, буклетів, проспектів, ін. Узагальнений досвід учасників порятунку і збереження сакральних пам'яток при його критичному осмисленні стане у нагоді сучасним працівникам пам'яткоохоронної сфери – історикам, краєзнавцям, музеєзнавцям, архітекторам, мистецтвознавцям, культурологам.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення роботи доповідалися на дванадцятьох наукових конференціях, у тому числі *міжнародних*: ІХ Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р.), ІІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності»

(м. Одеса, 12–13 лютого 2016 р.), III Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість, суспільство, політика (Osobowość, społeczeństwo, polityka)» (м. Люблін, Республіка Польща, 15–16 лютого 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти» (м. Херсон, 15–16 квітня 2016 р.), X Міжнародній науково-практичній конференції аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень» (м. Луцьк, 17–18 травня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (м. Одеса, 20–21 січня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Таврійські історичні наукові читання» (м. Київ, 27–28 січня 2017 р.), Міжнародній науковій конференції «Сучасні проблеми науки і освіти (Actual Problems of Science and Education)» (м. Будапешт, Угорщина, 29 січня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика сучасної науки» (м. Дніпро, 24–25 лютого 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 7–8 липня 2017 р.); *всеукраїнських*: 54 Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України», присвяченій 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору (м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики», присвяченій 20-річчю прийняття Конституції України (м. Дніпро, 29–30 червня 2016 р.). Результати дисертації також оприлюднювалися на трьох звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі

Українки, що проводилися у 2015–2017 рр. під час університетських фестивалів науки (див. додаток А).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 17 публікаціях. Шість статей вміщено у наукових фахових виданнях, у тому числі чотири (одна з них за кордоном) – у часописах, які входять до наукометричних баз; 11 публікацій вміщено у матеріалах наукових конференцій різних рівнів (див. додаток Б).

Структура та обсяг дисертації визначені її метою, науковими завданнями та чинними вимогами до підготовки досліджень такого виду. Робота складається з титульного аркуша, анотації, аркуша змісту, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, поділених на сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації – 244 сторінки, з яких 178 сторінок основного тексту. Список використаних джерел нараховує 401 позицію. У роботі вміщено 8 додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан наукового вивчення теми

Висвітлення становища сакральних пам'яток західних областей УРСР як одного з об'єктів антирелігійної політики радянської влади у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр. передбачало опрацювання узагальнюючих та спеціальних праць з історії України, її західного регіону, його окремих областей. Були проаналізовані також роботи, що висвітлюють сторінки конфесійного життя краю, здійснення тут культурного будівництва, заходи з охорони пам'яток. Ці різноматичні дослідження неоднаковою мірою відображають основні аспекти ставлення комуністичної системи у регіоні до релігії і церкви, окремі грані здійснення на його території впродовж досліджуваного періоду пам'яткоохоронної діяльності, що стосувалася сакральної спадщини.

Існування значної кількості таких праць зумовило появу їх оцінок у публікаціях історіографічного змісту. З відповідних робіт радянської доби слід згадати об'ємне дослідження під редакцією І. Хмеля, що побачило світ у 1987 р. [243]. Тут міститься коротка характеристика головним чином монографій, які з компартійних методологічних позицій висвітлюють державно-церковні відносини в УРСР протягом повоєнних десятиліть. Зрозуміло, що в означених працях, як і їх оцінці, відсутні найменші згадки про недоліки чи прорахунки у реалізації в Українській РСР антирелігійної політики. Щодо аналізу наявної на той час наукової літератури з пам'яткознавчої проблематики, у тому числі і тієї, яка стосувалася питань охорони сакральної спадщини, то у книжці взагалі не згадано таких робіт не те що про окремі регіони УРСР, а й про республіку загалом [243, 431–435, 495–560].

Якщо брати до уваги історіографічні праці з теми, які з'явилися у незалежній Україні і написані на дійсно наукових методологічних засадах, то сюди необхідно зарахувати, зокрема, дослідження Г. Бондаренка [19; 20; 18] і статтю Т. Гуменюк [57]. Однак тут характеристика робіт, пов'язаних з темою дисертації, подається стисло крізь призму історичного краєзнавства або окремих аспектів пам'яткоохоронної роботи. Такий же огляд праць, що безпосередньо або дотично стосуються досліджуваної нами проблеми, міститься також в авторефератах дисертацій [365] та у дисертаціях вітчизняних науковців, де висвітлюється низка питань конфесійного життя Української РСР, її західного регіону впродовж середини 1940-х – першої половини 1960-х рр., тодішньої пам'яткоохоронної діяльності [235; 336; 10; 399; 311]. Таким чином, можна стверджувати, що історіографічна оцінка публікацій з теми дисертації продовжує зберігати актуальність.

Для ґрунтовнішого аналізу наукових і почасти науково-популярних видань з теми, підготовлених українськими вченими радянської та пострадянської доби, а також окремими зарубіжними авторами, історія її вивчення поділена в дисертації на два періоди: радянський (друга половина 1940-х – межа 1980-х / 1990-х рр.) та період незалежної України (з 1991 р.). У межах окреслених періодів дослідження поділені – згідно їх тематично-змістової спрямованості – на чотири основні групи: роботи з історії України, окремих аспектів її суспільно-політичного, культурного та духовного життя новітньої доби; праці з історії взаємин радянської держави та релігійних організацій; література про сакральну спадщину західних областей України; праці з історії вітчизняного пам'яткознавства та пам'яткоохоронної роботи щодо сакральних пам'яток в умовах Української РСР, у тому числі на території її західних областей впродовж другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років.

Як уже зазначалося, першому періодові властива відсутність в Україні об'єктивних досліджень, які б повною мірою висвітлювали тему. Це

зумовлювалося диктатом комуністичної ідеології, контролем радянської системи над науковцям у галузі гуманітарних наук, їх працями. Внаслідок цього впродовж понад чотири повоєнних десятиліття замовчувалися проблеми, пов'язані із ставленням влади до сакральних пам'яток, справою їх збереження в Українській РСР, у тому числі й на теренах західних областей, у другій половині ХХ ст. З ідеологічних міркувань обмежувався, а то й заборонявся вихід у світ досліджень про сакральну спадщину нації, взаємозв'язок пам'яткоохоронної справи з українським культурницьким і національно-визвольним рухами. Якщо і з'являлися праці про нерухомі культові пам'ятки, то їх зміст повинен був стосуватися суто архітектурних аспектів. До таких праць належить, зокрема, стаття Г. Логвина «Архітектурний комплекс в Зимно» [6, 90–104]. Дослідник побіжно згадав роботи окремих українських та зарубіжних авторів, що стосувалися опису й вивчення цієї пам'ятки, знайшов сміливість висловити фахові рекомендації щодо її збереження. Г. Логвину належить також праця про давні мистецькі пам'ятки України [276]. У ній автор подав коротку інформацію – не згадуючи жодним словом втрат, що їх зазнала сакральна спадщина внаслідок силових дій партійно-державних структур УРСР, – про окремі культові споруди різних конфесій у західних областях республіки.

Аналогічний матеріал міститься й у такому фундаментальному виданні, яким стала 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР». У томах, присвячених кожній області західного регіону України, лише згадуються окремі сакральні пам'ятки без розповідей про їх складне становище у попередні десятиріччя [249; 247; 252; 246; 248; 250; 251]. Означена тема не знайшла висвітлення й у статті В. Акуленка, що була надрукована у 1976 р. [1]. Тому своєрідним виправленням означеного становища слід вважати наукові дослідження вчених української діаспори, які висвітлювали ті чи інші аспекти забороненої в Радянському Союзі теми. До цих праць належать, зокрема, два об'ємні томи «Мартирології українських церков» [281; 280], а

також монографія Т. Геврика [47]. Використовуючи доступний широкий джерельний матеріал, якими стали свідчення очевидців подій, спогади, повідомлення кореспондентів західноєвропейських та американських газет, документи вищих партійно-державних органів влади СРСР та УРСР, звернення до очільників цих органів представників урядових кіл та громадськості Заходу, у тому числі з середовища української діаспори, ін., автори змогли оприлюднити замовчувані у радянській Україні численні факти нищення на її території сакральних пам'яток.

Наприкінці радянського періоду, тобто, на межі 1980-х / 1990-х рр., коли відбувався остаточний розвал Радянського Союзу і здійснювалися кардинальні зміни у суспільно-політичному житті українського соціуму, в Україні складаються сприятливі умови для появи перших об'єктивних робіт, що стосуються теми дисертації. З узагальнюючих досліджень заслуговує на увагу праця колективу авторів на чолі з П. Троньком про історичне краєзнавство в Українській РСР [244]. Тут за допомогою конкретних прикладів з різних областей республіки, у тому числі й західних, висвітлюються зміст і результати пам'яткоохоронної діяльності. Зокрема, показано певні заходи з охорони пам'яток, що їх здійснювали державні структури, музеї, заповідники, громадські товариства регіону, у тому числі впродовж другої половини 1940-х – 1960-х рр., стосовно окремих культових споруд і їх майна. У монографії вказано на значення такої роботи як всенародної справи, на роль сакральної спадщини у житті суспільства.

Загалом об'єктивним, неупередженим аналізом державно-церковних взаємин радянського періоду відзначаються публікації В. Єленського, що з'явилися у 1990–1991 роках [229; 230; 228]. Характеризуючи форсовані процеси закриття церков у 1958–1964 рр., зокрема, й у західному регіоні УРСР, В. Єленський висловлює припущення про вірогідне існування стосовно цього надзвичайно напруженого плану. Підраховані ним 46 % зачинених в УРСР упродовж антицерковної кампанії православних храмів

дали авторові змогу назвати десятиліття перебування М. Хрущова при владі для життя церкви терміном суворе «відлига» [229; 230].

З праць пам'яткознавчого змісту, що відносяться до аналізованого періоду і безпосередньо стосуються теми, слід назвати третю та четверту частини збірки методичних матеріалів про охорону, використання і пропаганду пам'яток історії та культури в Українській РСР [319, 320]. З-поміж наявних тут публікацій певну цінність для дисертації становлять дослідження В. Войналовича [35] та Ю. Данилюка [60]. У них йдеться про зміст тогочасного пам'яткоохоронного законодавства, здобутки та проблеми у сфері збереження культурної спадщини, вплив на цей процес партійно-державних структур, внесок громадськості, її ініціатив, окремих визначних діячів науки і культури у справу охорони та популяризації пам'яток. Автори торкнулися й питань втрат сакральних пам'яток у роки «відлиги», наголосили на необхідності дбайливого ставлення до них як безцінного надбання української нації, невід'ємного складника світових культурних цінностей. Позитивно оцінюючи дослідження українських вчених межі 1980-х / 1990-х рр., що стосуються теми дисертації, необхідно разом з тим вказати на наявність у їх змісті окремих стереотипів, властивих радянській добі. На наш погляд, це пояснюється особливістю тодішніх трансформаційних процесів, коли комуністична ідеологія, безповоротно втрачаючи у середовищі українського соціуму власне провідне становище, тим не менше з труднощами відступала з його суспільної свідомості.

Період від проголошення незалежності України (1991 р.) і по сьогодні позначений швидкими темпами розвитку української історіографії, посиленою увагою до національної історії і культури, поглибленням об'єктивного підходу, неупередженим підходом до висвітлення багатьох тем, що раніше обмежувалися або замовчувалися. В нових історичних умовах сакральна спадщина викликає підвищений суспільний інтерес у зв'язку з

переглядом ставлення до історичного минулого, у тому числі місця у ньому релігії і церкви.

Нинішнє висвітлення проблематики становища сакральних пам'яток західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. спирається на узагальнюючі колективні та індивідуальні праці національної історіографії, що базуються на справді наукових методологічних засадах і віднесені нами до першої групи [372; 371; 255; 13; 14; 54; 12; 361; 58; 360; 322, ін.]. Тут, зокрема, досліджується історія України другої половини ХХ ст., становище у галузі культури, краєзнавчій сфері, духовне життя, перебіг етносоціальних процесів, які впливали на конфесійний склад населення західних областей УРСР, втрати, що їх зазнала сакральна спадщина нації, ін.

Серед означених праць привертає увагу перший том дослідження І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [15]. Залучивши значний архівний матеріал, вміщений у другому томі видання [16], автор аналізує зміст та методи діяльності репресивних органів періоду сталінщини. Ґрунтовними є висновки щодо використання депортаційних та переселенських акцій як засобу зміни національної, соціальної та конфесійної структури населення західних областей УРСР. Автор вказує на місце у цих процесах репресивних дій радянської влади проти Української греко-католицької церкви (УГКЦ), що супроводжувалися перепідпорядкуванням належних їй культових споруд юрисдикції РПЦ та нищенням частини з них.

Певний фактологічний матеріал містить дослідження В. Барана і В. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)» [14] з видавничої серії «Україна крізь віки» (т. 13). Зокрема, автори звертають увагу на події культурного життя республіки впродовж другої половини 1940-х – 1980-х років. Мова йде і про зміст антирелігійної політики, її

наслідки для сакральних пам'яток, окремі кроки у справі охорони сакральної спадщини. Автори порівнюють державний тиск періоду хрущовської «відлиги» з довоєнними роками реалізації атеїстичної політики. На думку дослідників, головним мотивом нового наступу на церкву кінця 1950-х – початку 1960-х рр. стало тлумачення релігії як субстанції всіх негативних соціальних явищ та головної перешкоди на шляху будівництва комуністичного суспільства.

Особливості повоєнних змін суспільно-політичного, економічного, територіального устроїв та їх вплив на народонаселення західноукраїнського регіону, механізм дії тут репресивно-каральної системи, наслідки здійснення депортаційних, переселенських і міграційних процесів, втрати, що їх зазнало населення західноукраїнських земель, окремих населених проаналізував у низці праць Ю. Сорока [361; 362; 360]. У контексті висвітлення цих процесів автор у третьому розділі наукової монографії [361] розповів про репресії сталінського тоталітарного режиму проти УГКЦ, протидію наприкінці 1950-х рр. місцевих органів влади спробам греко-католицьких священників, які поверталися з місць ув'язнення, проводити церковні служби у приміщеннях незареєстрованих храмів. Книжка Ю. Сороки про рідне село Романів Луцького району Волинської області [362] на підставі архівних матеріалів, спогадів односельчан, інших джерел висвітлює долю місцевої церкви. Підкреслюється, що ця сакральна пам'ятка повною мірою відчула на собі, – як і сотні інших православних храмів, а також культових споруд неправославних конфесій регіону – увесь силовий тиск радянської антирелігійної політики, особливо антицерковної кампанії 1958–1964 років.

Розкриття окремих аспектів проблематики дисертації властиве працям другої групи. Зазначимо, що ці дослідження охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних з релігією і церквою, історією взаємин радянської держави та релігійних організацій. Частину їх складають монографії про окремі релігійні течії, розповсюджені в Україні, у тому числі на території її

західних областей [279; 253; 254]. Серед таких робіт варто виокремити відповідні томи 10-томної «Історії релігії в Україні», підготовленої співробітниками Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук (НАН) України [253; 254]. Це комплексне історико-релігієзнавче дослідження розкриває історію православ'я та католицизму в контексті суспільно-політичних, державно-церковних, етноконфесійних трансформацій в Україні у різні періоди її історії. Тут побіжно говориться й про становище споруд цих конфесій в умовах повоєнної антирелігійної політики радянської влади.

До наступного блоку наукових розвідок другої групи можна віднести праці про особливості релігійної ситуації в республіці у вказаний у дисертації період, становище церкви, конфесійні трансформації [329; 333–334; 273; 331; 363; 335; 25; 21, ін.]. На масштабність руйнування сакральних споруд наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. вказав П. Панченко [329]. Загалом заходи радянської держави другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. щодо зменшення чисельності діючих храмів визначаються вченим як дії, спрямовані на загальне послаблення позицій релігії і церкви.

Помітне місце в сучасній українській історіографії, що стосується теми дисертації, займають праці В. Пащенка [333–334; 331; 335]. Автор увів до наукового обігу значний масив архівних джерел та здійснив ґрунтовний аналіз історії православної та греко-католицької конфесій в умовах функціонування в Україні впродовж другої половини ХХ ст. радянського тоталітарного режиму. Дослідник при цьому коротко заторкнув питання становища культових споруд цих конфесій. Проблематика дисертації певною мірою знайшла висвітлення в праці О. Лисенка [273]. Автор з'ясував становлення нової політики радянської влади стосовно релігії і церкви в період війни та перші повоєнні роки. Дослідник уперше в сучасній українській історіографічній науці відобразив процес законодавчого закріплення діяльності релігійних організацій у Радянському Союзі, роль

Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів у державно-церковних відносинах. Вчений виокремив особливості державної політики щодо різних конфесій, звернув увагу й на питання, пов'язані з ліквідацією сакральних пам'яток. До здобутків української історіографії теми належить і праця вченого української діаспори Б. Боцюрківа [25]. У монографії, яка побачила світ у 1996 р. англійською, а у 2005 р. – українською мовою, йдеться про становище УГКЦ в умовах насадження на теренах західних областей УРСР у 1939–1950 рр. сталінського тоталітарного режиму. У дослідженні автор подав поодинокі факти долі греко-католицьких храмів після «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ у 1946 році.

Певна частка робіт групи припадає на дослідження, присвячені безпосередньо розкриттю змісту повоєнної антирелігійної політики радянської влади в Українській РСР, зокрема, передумов, причин, перебігу та наслідків сумнозвісної богоборчої кампанії 1958–1964 років [282; 11; 8; 36; 268; 346; 9; 269, ін.]. В умовах недостатнього вивчення на початку 1990-х рр. духовного життя післявоєнного періоду значним внеском у розробку проблеми стала стаття І. Меркатуна [282]. Аналізуючи антирелігійну кампанію 1958–1964 рр. в Україні, дослідник стисло розглянув процеси та наслідки вилучення культових споруд. Політику радянської держави у релігійно-церковній сфері проаналізував у низці публікацій В. Войналович [34; 37; 36]. В одній з його робіт мова йде про антирелігійну кампанію 1958–1964 років [34]. У 2005 р. була опублікована монографія вченого «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс» [36]. У цій праці вперше здійснений ґрунтовний аналіз післявоєнного становища релігійних організацій в УРСР. На основі досліджень попередніх років автор охарактеризував антирелігійну політику радянської влади, передумови та причини її зміни, відбиття на становищі культових споруд. Монографія ввела до наукового обігу новий предмет дослідження – «релігійна політика», замість традиційного –

«державно-церковні відносини». М. Лагодич звернувся до висвітлення ролі Ради у справах РПЦ у реалізації вищезначеної політики [268; 269].

Чи не найчисельніший блок літератури другої групи становлять праці, що висвітлюють здійснення та результати політики радянської влади стосовно релігії і церкви у західному регіоні УРСР загалом та в окремих його областях [45; 23; 352; 351; 401; 4; 350; 364; 283; 292; 231; 24; 233; 46; 398; 232; 234, ін.]. Так, ставлення держави до релігійних конфесій регіону, трансформації у їх середовищі досліджували Я. Стоцький [364] та А. Моренчук [292]. Автори простежують зміни у релігійно-духовному житті західних областей УРСР, аналізують становище релігійних організацій, вказують на роль місцевої партійно-радянської номенклатури у реалізації антирелігійної політики, її вплив на долю культових споруд. Значним фактажем, що розкриває функціонування православної конфесії на Волині, діяльність її українських церковних структур, заходи тоталітарного режиму щодо їх підпорядкування наприкінці війни та перші повоєнні року юрисдикції РПЦ, становище у зв'язку з цим належних їм храмів, насичені монографії В. Борщевича [23; 24]. Питання закриття та нищення у другій половині 1940-х – 1960-х рр. культових споруд Волині, багато з яких були унікальними пам'ятками архітектури, насильницьких методів здійснення означених акцій торкалися В. Рожко [352; 351; 350] та В. Милусь [283].

У контексті дослідження проблеми державно-церковних стосунків окремі аспекти теми дисертації на матеріалах інших західних областей стисло висвітлили С. Яремчук – про Чернівецьку область [401], І. Андрухів – про Івано-Франківську [4], К. Якуніна – про Рівненську [398]. Антирелігійну політику радянського тоталітарного режиму у середині 1940-х – 1950-х рр. із залученням матеріалів Рівненщини охарактеризував також А. Жив'юк [231; 233; 232; 234]. На тлі дослідження взаємин компартійної номенклатури з представниками православної конфесії проросійської спрямованості, а також РКЦ, політичних репресій комуністичної влади в області у повоєнні

десятиліття, автор простежує ставлення партійно-державних структур до культових споруд. Відзначено, що органи влади демонстрували чітко негативну позицію щодо здійснення ремонту храмів, а тим більше будівництва нових, наголошували на недопущенні участі священиків у державно-громадському житті [231; 233]. Пізнавальною є також кількісна та якісна характеристика керівників, представників особового складу радянських органів державної безпеки 1944–1953 рр. у західних областях УРСР. Вона цікава й повчальна тим, що дає змогу опосередковано бачити риси, притаманні й обласним уповноваженим РСРПЦ та РСРК, які, як відомо, також входили до номенклатури НКДБ/МДБ [232].

У вищеперелічених блоках наукових робіт другої групи їх автори, концентруючи увагу на висвітленні релігійної ситуації, розвиткові державно-церковних відносин в західних областях УРСР, у той же час лише епізодично розглядають особливості політики радянської влади щодо сакральних споруд, становище останніх. Тому особливо цінними є ті нечисленні поки що праці, які спеціально присвячені означеному аспектові, насамперед показові процесу закриття та подальшого фізичного руйнування храмів, нищення належного їм майна [22; 337; 272; 271; 5, ін.].

Серед вказаних праць слід виокремити дослідження Я. Антонюка [5]. У цій праці, укладеній у формі довідника, на основі документів низки центральних і відомчих архівів України, державного архіву Волинської області, архіву Управління Служби безпеки у Волинській області, фондів Волинського краєзнавчого музею (ВКМ), опублікованих джерел та наукової літератури відображено закриття та знищення через різні причини культових споруд багатоманітних конфесій краю. Заслугою автора є те, що він зміг віднайти, упорядкувати й оприлюднити практично усі факти, пов'язані з трагедією нерухомих сакральних пам'яток області, спричиненою повоєнною антирелігійною політикою радянської влади. Варто зауважити, що при підготовці дослідження науковець послуговувався матеріалами покажчика

[242] та каталогу [256] зруйнованих в тодішніх обласних та районних центрах Української РСР храмів і монастирів; сам Я. Антонюк виступав одним з упорядників цих ґрунтовних видань.

Певні відомості з теми містять наукові праці третьої групи, тобто, дослідження про населені пункти, архітектурні ансамблі й окремі культові споруди західного регіону України [356; 357; 349; 312; 368; 27–29; 353; 50; 262; 348; 358–359; 323; 394; 258; 263; 347; 397; 318; 49, ін.]. Зокрема, значну увагу вивченню знищених сакральних пам'яток, у тому числі й у західних областях України, приділив В. Вечерський [27–29]. Вчений наголошує на тому, що «національна культурна спадщина жодного іншого народу в Європі не зазнала таких системних руйнувань, як в Україні протягом ХХ століття» [28, 19]. Він звертає увагу на руйнування насамперед тих культових будівель, які «були віхами національної історії, становили мовби каркас духовності традиційного українського суспільства» [28, 19]. Дослідник дотримується думки, що серед об'єктів архітектурної спадщини найбільше потерпіли церковні та фортифікаційні споруди, визначає специфіку втрат у регіональному та хронологічному аспектах. Причиною знищення фактично двох третин сакральних споруд України В. Вечерський вбачає у войовничому атеїзмі комуністичного режиму.

Завершальну групу робіт періоду незалежності з теми, взятих для історіографічного огляду, становлять дослідження з історії українського пам'яткознавства, музейної справи, охорони культурної спадщини у другій половині ХХ ст. [2; 245; 239; 51–52; 314; 260; 7; 265; 345, ін.]. Монографія

В. Акуленка розкриває нормативно-правове забезпечення охорони культурної спадщини у повоєнну радянську добу [2]. Науковець на тлі змалювання процесу відбудови і спорудження нерухомих пам'яток в Українській РСР розкрив їх правовий статус та специфіку охорони, охарактеризував особливості правового режиму використання. На численних прикладах, у тому числі залучаючи факти з пам'яткознавчої практики

західних областей, В. Акуленко показав, що радянське законодавство аж ніяк не гарантувало збереження різного виду сакральних пам'яток. Сильнішою від закону виявилися ідеологічна чи політична кон'юнктура, зміст яких визначався партійно-державними органами і спричинив нищення багатьох старовинних архітектурних об'єктів, насамперед сакральних.

Широкою проблематикою, пов'язаною з охороною нерухомих сакральних пам'яток, вирізняється колективна монографія Інституту історії України НАН України за загальною редакцією В. Горбика [245]. Зокрема, автори висвітлили зміст і результати охорони пам'яток впродовж періоду, який вивчається в дисертації, проаналізували тенденції цього процесу. Розкриття тих чи інших питань, про які йдеться у праці, відбулося й шляхом залучення окремих прикладів з історії пам'яткоохоронної справи стосовно сакральних пам'яток західних областей України, показу втрат, яких вони зазнали у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х років.

Необхідно підкреслити, що одним з авторів обширного матеріалу, вміщеного у монографії [245, 16–51], є С. Кот – керівник колективу пам'яткознавців, краєзнавців, музеєзнавців, фахівців споріднених галузей наук, – який працює під опікою Інституту історії України НАН України і займається підготовкою 28-томного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури», присвяченого національній культурній спадщині. З ініціативи С. Кота у 2015 р. побачила світ книжка про проблеми вивчення і збереження пам'яток історії та культури України [265]. Тут вміщено оновлений матеріал цього дослідника про національний історичний досвід в означеній галузі, де наводяться факти з минулого сакральної спадщини західноукраїнського регіону [265, 7–41].

З переліку вищезгаданих робіт варто виокремити монографію С. Заремби, який висвітлив розвиток пам'яткоохоронного руху другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років [239]. На окремих фактах з історії культової спадщини західних областей України автор показав, що

нерідко громадськість виявлялася безсилою перед рішеннями державно-партійних органів щодо вилучення з державного реєстру і подальшого нищення культових споруд [239, 122].

Новим явищем у пам'яткознавчих розвідках вітчизняної історіографії – порівняно з радянським періодом – стало звернення до питань становища, виявлення, вивчення і збереження в комуністичну добу рухомих сакральних пам'яток західних областей. Вагомим внеском у розкриття цієї теми слід вважати монографію Є. Ковальчук [260]. Тут на багатому матеріалі висвітлено історію наукових експедицій Волинського краєзнавчого музею 1960-х рр. як одного з результативних способів дослідження і збереження пам'яток сакрального мистецтва. Опис цих експедицій у ряді випадків подається у загальному контексті характеристики Волинського краєзнавчого музею як скарбниці історико-культурної спадщини волинського краю.

Зростання інтересу до релігійно-церковної проблематики, відносин держави й церкви в Україні, її західних областях у другій половині ХХ ст. викликали до життя значну кількість дисертаційних робіт. У низці з них розглядаються аспекти, дотичні до досліджуваної нами теми. Такими, зокрема, є дисертації Я. Стоцького [365], Л. Загребельної [235], Ю. Помаз [336], В. Байдича [10], К. Якуніної [399], Г. Муляр [311].

Досить побіжно проблематику дисертації у контексті висвітлення державно-церковних відносин в СРСР повоєнної доби заторкнули зарубіжні вчені. Серед них слід, зокрема, виокремити дослідження російських науковців В. Алексєєва, Д. Поспеловського, М. Шкаровського, В. Ципіна. Однією з перших спроб у російській історіографії об'єктивно проаналізувати тогочасні засади відносин між радянською владою та релігійними організаціями, їх вплив на становище сакральних пам'яток, стала праця В. Алексєєва [3]. Тут чітко простежується зміна векторів, властивих раніше російській радянській історіографії – від пояснення антирадянської сутності релігійних організацій до викриття антирелігійної діяльності радянської

влади. У 1995 р. побачила світ праця Д. Поспеловського [338]. Вона носить узагальнюючий характер, вміщуючи синтез попередніх напрацювань західних науковців та нових архівних матеріалів, що стали доступними на початку 1990-х років. Проте дослідник не надає належної уваги питанню особливостей функціонування РПЦ у різних республіках Радянського Союзу, дещо суб'єктивно висвітлює позиції українського автокефального духовенства. Значно поглибили історіографію питання державно-церковних відносин у Радянському Союзі студії православного священника В. Ципіна [392; 391], а також праці М. Шкаровського [395; 396]. Усі вони містять значну кількість фактологічного матеріалу, основу якого склали неопубліковані церковні документи.

Підсумовуючи аналіз наукових публікацій з теми, можна зробити висновок, що вона на сьогоднішній час висвітлена фрагментарно. Тому існує потреба її розробки у загальному руслі дослідження історії України, її західного регіону. Увага науковців може бути звернена на ґрунтовніше з'ясування таких питань, як вплив діяльності окремих уповноважених РСРПЦ та РСРК по західних областях України у контексті реалізації державної політики щодо релігійно-церковній сфері на становище сакральної спадщини, роль місцевих партійно-державних органів у справі руйнації храмів, інших нерухомих культових пам'яток, робота впродовж 1960–1964 рр. комісій сприяння дотриманню законодавства про культу, масштаби протестів віруючих та громадськості проти нищення церковних цінностей, внесок музейних закладів регіону у порятунок рухомої сакральної спадщини, участь представників громадськості у цій благородній справі, ін.

1.2. Джерельна база

Висвітлення теми дисертації здійснювалося на підставі залучення низки джерельних матеріалів, що зберігаються у вітчизняних архівах, музеях та бібліотеках. Їх різновиди дали змогу комплексно підійти до аналізу

становища сакральних пам'яток у період, що вивчається. Для належної характеристики використані джерела розділені на кілька основних груп.

До першої з них відносяться архівні матеріали. Наступну складають друковані джерела у вигляді публікацій документів і матеріалів. Виокремлена група джерел, якою є матеріали, що їх опублікувала преса західних областей Української РСР. Ще однією групою джерел стали спогади учасників пам'яткоохоронної діяльності, які брали участь у порятунку сакральної спадщини регіону.

У процесі підготовки дисертації автором опрацьовані 181 справу двох центральних [374–390] та семи обласних [62–227] державних архівів. Вивчення документів вищевказаних архівів пов'язане з прагненням визначити специфіку форм та методів реалізації державної політики щодо сакральних пам'яток у західних областях УРСР, врахувати значимість культових об'єктів, що знаходилися на їх території. У процесі роботи здійснено також систематизацію, узагальнення й науковий аналіз архівних документів. Відповідно до характеру та змісту інформації, отриманої в результаті вивчення архівних джерел, можна провести їх класифікацію.

До першої групи архівних джерел віднесені законодавчі й нормативні акти державного значення, у яких відображена політика партійно-державної влади в релігійній сфері. До них належать документи вищих органів Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) та уряду, зокрема, постанови Центрального комітету (ЦК) КПРС і ЦК Комуністичної партії України (КПУ), постанови урядів СРСР і УРСР. Складником цієї групи джерел виступають також різноманітні довідки, листи, інформації, доповідні записки місцевих партійних органів з питань, що стосувалися, зокрема, закриття монастирів, церков та інших сакральних об'єктів. Вони містяться насамперед у фонді 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України [382; 385–387; 389; 390]. Їх використання дало змогу вивчити практику реалізації

партійно-державними інституціями законодавства про культу, простежити суть та основні засади політики радянської держави щодо культових споруд західного регіону України.

Другу групу архівних джерел репрезентують різноманітні документи, які регулюють відносини владних органів із релігійними організаціями. Перш за все, це інструкції й накази союзних і республіканських міністерств та відомств, у першу чергу РСРПЦ й РСРК. Зокрема, значну цінність становлять директиви, інструктивні листи та інформаційні звіти голови та уповноважених РСРПЦ та РСРК при Раді міністрів СРСР і РСРПЦ та РСРК при Раді міністрів УРСР. Такі матеріали зосереджені, зокрема, у фонді 4648 (Рада в справах релігій при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники (об'єднаний фонд)) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [374–378].

До означеної групи зарахована також спеціальна доповідна документація – довідки, звіти, висновки щодо діяльності релігійних об'єднань, дані про релігійність населення, чисельність вилучених у церковних громад та ліквідованих храмів, молитовень, монастирів, інформації про обстеження й реставрацію культових споруд тощо. Вона надходила до вищих партійних та державних інстанцій й містила чимало інформації про методи та форми втілення на місцях державної політики стосовно релігійних організацій. Статистичні джерела подають відомості, за допомогою якої можна прослідкувати основні тенденції в політиці радянської держави у релігійній сфері та їхній безпосередній зв'язок із процесами регулювання церковної мережі. Певні розбіжності статистичних даних пояснюються тим, що кількісні показники розглядалися з позицій ефективності атеїстичної роботи, отже, не завжди відображали реальний стан справ. Фактично всі документи партійно-радянської номенклатури позначені негативним ставленням до діяльності релігійно-церковних інституцій,

вказують на встановлення жорсткого контролю за релігійним життям у країні та пояснюють регулюючу діяльність підвідомчих їм органів.

До третьої групи архівних джерел належать звернення про реєстрацію релігійної громади, відкриття храму, прохання про надання дозволу на ремонт культової споруди тощо. Означені матеріали дають змогу з'ясувати настрої та загальну атмосферу в релігійному середовищі, показують реакцію віруючих на процеси зменшення мережі церков. Найважливішим джерелом, що свідчить про релігійну активність населення, є письмові звернення, скарги та заяви віруючих, духовенства в центральні партійні й радянські інстанції, РСРПЦ та РСРК [382; 383, ін.].

Багатий матеріал з теми міститься у відповідних фондах державних архівів усіх західних областей України. Зарахований до четвертої групи, він дає змогу розглядати документи наявних тут справ [62–227] як самостійне джерело дослідження означеної проблеми. Тематика документів обласних державних архівів перегукується з тематикою матеріалів центральних державних архівів України. Чимало з них дублюють зміст інформаційних повідомлень, адресованих до Києва чи Москви. До складу таких матеріалів входять документи місцевих партійно-державних структур: накази, звіти, акти, рішення, директивні листи, ін.

Дослідженню форм та методів здійснення державної політики стосовно РПЦ та інших Церков в Українській РСР сприяло вивчення матеріалів уповноважених РСРПЦ та РСРК при облвиконкомах західного регіону УРСР, деяких документів обласних комітетів (обкомів) КПУ. Їх зосередженням виступають насамперед фонди державних обласних архівів, у яких міститься документація про діяльність вищезгаданих уповноважених. Це фонд Р-393 (Відділ у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації, м. Луцьк) та фонд Р-605 (Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Волинській області) державного архіву Волинської області [63–75; 98–122]; фонд Р-544 (Уповноважений Ради у справах Руської

православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області, м. Ужгород) та фонд Р-1490 (Уповноважений у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області, м. Ужгород) державного архіву Закарпатської області [126–128]; фонд Р-388 (Управління в справах національностей, міграцій та релігій Івано-Франківської облдержадміністрації) та фонд Р-389 (Уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Івано-Франківській області) державного архіву Івано-Франківської області [130–135; 136–146]; фонд Р-1332 (Уповноважений у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Львівській області) державного архіву Львівської області [154–180]; фонд Р-204 (Виконком Рівненської обласної Ради народних депутатів) державного архіву Рівненської області [181–185]; фонд Р-3239 (Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по Тернопільській області) державного архіву Тернопільської області [195–197]; фонд Р-623 (Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області) державного архіву Чернівецької області [198–207].

З-поміж документів місцевих уповноважених РСРПЦ та РСРК зберігаються ті, розповідають про вилучення з користування церковних громад культових споруд, закриття та нищення останніх. У довідках, складених уповноваженими, міститься інформація, що характеризує релігійні настрої населення, стан антирелігійної пропаганди та безпосередні методи боротьби з «релігійними пережитками». Окрім цього, вказані документи засвідчують різко негативне ставлення партійних і радянських органів до культових об'єктів. Таким чином, джерела висвітлюють повсякденну діяльність органів влади регіону стосовно різноманітних місцевих конфесій, дозволяють прослідкувати всі зміни, що відбувалися у відносинах держави з релігійними організаціями. Аналіз інформації, зосередженої у звітах уповноважених, місцевих партійних та радянських органів доводить їх взаємодію в процесі реалізації державної політики щодо релігії і церкви,

засвідчує активізацію духовенства і віруючих після прийняття вищими владними структурами відповідних рішень, що стосувалися конфесійного життя й реалізовувалися на практиці насамперед силовими методами.

Окрему групу архівних джерел, складають ті, що містять матеріал про стан культових споруд та часткові заходи з їх збереження. Певна інформація означеного змісту знаходиться у довідках, висновках комісій та звітах управлінь культури виконкомів обласних Рад депутатів трудящих, в уже згаданих матеріалах уповноважених РСРПЦ та РСРК. Однак найбільш таких відомостей містять справи фондів управлінь (відділів) будівництва і архітектури (або містобудування і архітектури, архітектури і містобудування, чи просто архітектури) західних областей УРСР, що здійснювали нагляд за станом будівель, у тому числі й культових. Впродовж 1956–1965 рр. ці структури перебували одночасно у підпорядкуванні Державного комітету Ради міністрів УРСР у справах будівництва і архітектури (з 1958 р. – у справах будівництва). Належні їм матеріали зосереджені, зокрема, у фонді Р-591 (Управління містобудування і архітектури Волинської обласної державної адміністрації, м. Луцьк) державного архіву Волинської області [82–97]; фонді Р-1350 (Управління архітектури і містобудування Івано-Франківської обласної державної адміністрації, м. Івано-Франківськ) державного архіву Івано-Франківської області [147–152]; фонді Р-477 (Ровенський обласний відділ у справах будівництва і архітектури) державного архіву Рівненської області [186–190]; фонді Р-932 (Чернівецький обласний відділ будівництва і архітектури виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих) державного архіву Чернівецької області [208–227].

Матеріали справ подають інформацію про здійснення обстежень церковних споруд, виконання ремонтно-відновлювальних робіт на деяких із них. Вагомість низки цих справ полягає також у тому, що вони донесли до наших днів світлина багатьох сакральних пам'яток, знищених радянським тоталітарним режимом на межі 1950-х – 1960-х років [92–97].

Загалом використані у роботі багатоманітні за змістом та обсягом архівні джерела розкривають перспективу нових підходів до оцінки масштабів втрат культових споруд у західних областях Української РСР впродовж другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Залучений масив документів центральних і регіональних архівів дозволив також узагальнити форми й методи реалізації державної політики щодо різних конфесій, проаналізувати причини, етапи й наслідки ліквідації культових споруд радянською державою в указаний період; дослідити реакцію духовенства й віруючих на заходи владних структур, спрямовані на ліквідацію релігійних організацій, скорочення церковної мережі; простежити зусилля державних пам'яткоохоронних органів, громадськості щодо порятунку культових споруд.

Для підготовки дисертації були залучені також документи й матеріали, що зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею [41–45]. Зокрема, інвентарні книги, у яких зафіксовано процес прийому та списання експонатів, описи останніх дали змогу з'ясувати участь цього музейного закладу у здійсненні пам'яткоохоронних заходів, порятунку багатьох рухомих сакральних пам'яток.

Використання масиву архівних документів, низка з яких містить суб'єктивну оцінку релігійних процесів в УРСР, є доцільним лише в комплексі з іншими історичними джерелами. Тому у роботі використані опубліковані директивні документи вищих партійно-державних органів: постанови ЦК КПРС, ЦК КПУ, Ради міністрів СРСР та Ради міністрів УРСР. До числа опублікованих джерел, які окреслюють політику радянської держави в сфері релігії, розкривають сутність законодавчих актів щодо релігійних інституцій, належать документальні збірники «Законодавство про релігійні культу: збірник документів і матеріалів» [238] та «Збірник законів і указів Президії Верховної Ради Української РСР: 1938–1973» [241].

Джерельну базу доповнюють опубліковані збірники документів, присвячені культурному будівництву в СРСР та УРСР. Це такі, як «Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1960 рр.» [266], «Охорона пам'ятників історії, археології та мистецтва. Збірник керівних методичних і довідкових матеріалів» [321], «Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів)» [237]. За їх допомогою простежено зміни позиції влади у ставленні до пам'яток історії та культури, що спостерігаються з другої половини 1940-х років. Йдеться про заходи щодо їх впорядкування на території УРСР, створення урядової Комісії з охорони культурної спадщини, проведення обліку та реєстрації пам'яток, ін. Наведені документи дали можливість з'ясувати етапи розвитку законодавчої бази забезпечення пам'яткоохоронної сфери відповідними рішеннями ЦК КПУ, Ради міністрів СРСР та УРСР, Міністерства культури СРСР та УРСР тощо.

Постанови, розпорядження, інші документи вміщені у вищезгаданих збірниках характеризують також стан і діяльність музеїв, заходи щодо реставрації сакральних пам'яток, організації державних пам'яткоохоронних структур, інших пам'яткоохоронних заходів 1945–1965 років. Публікації документів і матеріалів засвідчують наявність у пам'яткоохоронній справі таких негативних явищ, якими були відомча роз'єднаність та вибіркоче ставлення влади до культових пам'яток. Це, зокрема, підкреслює збірник «Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1960 рр.» [266]. Вміщені тут відповідні постанови, показують, що проведення у другій половині 1940-х – на початку 1960-х рр. пам'яткоохоронної роботи відбувалося за визначеними ідеологічними критеріями.

Набагато об'єктивнішими – порівняно з виданнями радянського часу – є збірники документів і матеріалів, що з'явилися завдяки зусиллям науковців української діаспори або були надруковані в Україні після 1991 р. До

перших з них належать два об'ємні томи збірки «Мартирологія українських церков» [281; 280] про яку уже згадувалось раніше. Цінність її в тому, що вона вміщує масив документального матеріалу щодо ліквідації в УРСР культових споруд, який заборонялося оприлюднювати в Радянському Союзі. Іншими виданнями є другий том дослідження І. Біласа [16], збірник про культурне життя західних земель України [267], збірники, укладені В. Сергійчуком [354; 355], збірник документів про ліквідацію УГКЦ [274; 275], ін. На тлі показу силового тиску радянського тоталітарного режиму щодо різних конфесій західних областей Української РСР, насамперед греко-католицької, подаються матеріали про трагічне становище належних цим конфесіям культових споруд.

Розкриття теми було б неможливим без залучення матеріалів обласної преси [31; 32; 236; 339; 342; 343; 344; 393]. Опубліковані на їх шпальтах інформаційні матеріали (статті, повідомлення, інтерв'ю) епізодично знайомили з нерухомими сакральними пам'ятками регіону, висвітлювали діяльність музейних закладів, участь громадськості у заходах щодо виявлення, дослідження, збереження та популяризації культурної спадщини. Звичайно, матеріали відзначаються чіткою прокомуністичною спрямованістю, пропагують насамперед історико-революційні пам'ятки, засуджують діяльність релігійних осередків. Дисертація включає в себе й спогади учасників пам'яткоохоронної діяльності, якими були працівники музеїв, краєзнавці, зокрема, Р. Кашевська [257] та Б. Возницький [33].

Характеристика усього масиву використаних джерел, їх порівняльний аналіз дає змогу зробити висновок про достатній рівень їх представництва та достовірності, необхідних для розкриття досліджуваної теми. Співставлення наявної в них інформації дозволило критично підійти до показу змісту, етапів та наслідків антирелігійної політики радянської влади другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., її ставлення до сакральних пам'яток західноукраїнського регіону як об'єктів культурної спадщини.

1.3. Методологічні засади дисертації

Дії радянської влади щодо сакральних пам'яток в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., яка проводилася на території західних областей УРСР, характеризувалися поєднанням різних векторів. Тому їх аналіз був би неможливим без застосування систематичного й належного міждисциплінарного підходу на перетині таких наук, як історія, краєзнавство, пам'яткознавство, політологія. Написання дисертації здійснювалося шляхом використання методології та понятійного апарату вказаних вище наукових дисциплін. Будучи прибічником положення, що методологія є вченням про метод діяльності як такий, поєднує принципи, методи діяльності і знання, які відображають їх [366, 23–25], вважаємо, що їх застосування забезпечило найефективніші шляхи вирішення питань, які досліджуються у дисертації [311, 38].

Одним із визначальних принципів для розкриття теми став принцип історизму. Відомо, що за допомогою цього принципу будь-яке сучасне або минуле явище розглядається, по-перше, у його виникненні, розвитку і змінах, по-друге, у взаємозв'язках з іншими явищами та умовами періоду, що характеризується, по-третє, з урахуванням попереднього історичного досвіду [311, 38]. Принцип історизму дав змогу використати засади конкретно-історичного підходу до вивчення змісту, етапів, форм і методів антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., особливостей її здійснення на теренах західного регіону України. Його застосування сприяло також дослідженню зусиль громадськості, певних державних пам'яткоохоронних заходів щодо збереження сакральної спадщини краю в умовах стійкого ідеологічного тиску у всіх сферах життя суспільства. Отже, конкретно-історичний підхід дав змогу дослідити виникнення, формування і розвиток процесів і подій у хронологічній

послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

У дослідженні використано принцип об'єктивності, який вимагає наступних типових вимог до його застосування: залучення джерел в обсязі, потрібному для отримання наукових фактів; врахування рівня репрезентативності джерельної бази; перевірку достовірності свідчень джерела засобами джерелознавчої критики; неупередженого ставлення до джерела та неприпустимості змін у передачі тексту й перекручень його змісту [311, 39]. Опора на широкий фактологічний матеріал, пізнання предмета дослідження на основі вивчення всіх його аспектів, усіх взаємозв'язків та опосередкованостей сприяли всебічному висвітленню історичних фактів, специфіки державної політики у релігійній сфері, правдивому розкриттю трагічних сторінок та окремих здобутків в справі охорони сакральних пам'яток.

Важливими принципами у дослідженні стали системність і комплексність. Вони поєднують в собі виважений конструктивізм та об'єктивність. Зокрема, застосування принципу системності полягає у всебічному дослідженні великих і складних об'єктів (систем), вивченні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Принцип системності зумовив розгляд процесу нищення сакральної спадщини та зусиль щодо її збереження як цілісного складного процесу в усій його багатогранності та у взаємозв'язках з іншими процесами соціально-економічного, політичного та культурного життя радянського суспільства. Принципи системності та комплексності дозволили глибше аналізувати мотивацію дій уповноважених РСРПЦ та РСРК, представників місцевих органів влади, спрямованих на руйнацію сакральних об'єктів, зусилля представників громадськості та державних структур щодо охорони останніх. Для принципів системності та комплексності характерний також історичний підхід. Тому на їх основі вдалося поєднати різні методи історичного

дослідження, не спотворюючи засад об'єктивного пізнання, тенденцій розвитку пам'яткоохоронної діяльності на регіональному рівні [311, 39–40].

Принципи цілісності і всебічності дали змогу застосувати комплексний підхід до вивчення кожної виділеної складової теми як до взаємопов'язаних елементів єдиної системи знань. Зокрема, принцип всебічності виражає загальний зв'язок усіх явищ дійсності. У дисертації за його допомогою виокремлено як предмет дослідження сакральні пам'ятки регіону – один з об'єктів антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. і пам'яткоохоронної діяльності. Застосування означеного принципу дало змогу цілісно і багатогранно розглянути і вивчити кожен зі сторін предмета; здійснити пізнання в єдності усіх його сторін; вирізнити сутність предмета [311, 40].

Вищеозначений принцип найбільше пов'язаний із принципами системності та конкретності. Зокрема, принцип конкретності дав змогу відтворити досліджуване явище як ціле, в якому відбивається загальне; врахувати умови місця, часу й інші обставини, що впливали на предмет; виявити специфічний механізм взаємозв'язку загального і одиничного; дослідити трагічну долю сакральних пам'яток західних областей України як складника соціально-політичного, правового, культурного та духовного життя українського суспільства загалом.

Застосування згаданих вище та деяких інших принципів при проведенні наукового дослідження визначає лише загальні його напрями, його генеральний курс. Іншою обов'язковою умовою здійснення наукового дослідження виступає залучення методів різних рівнів. Відомо, що у сучасній науці як сфері пізнавальної діяльності і як системі знань методи наукового пізнання поділяють на загальні філософські, загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні методи дослідження. Вирішення завдань дисертації відбувалося за допомогою їх поєднання [311, 40].

Щодо загальних філософських методів дослідження, то провідне місце у цій групі зайняв діалектичний метод. Згідно з ним усі явища (предмети) вивчаються в єдності та суперечності їх протилежностей. Він дозволив розкрити взаємозумовлені процеси, що визначили роль і місце в суспільстві сакральної спадщини регіону.

При дослідженні також використано логічний метод з притаманним йому аналізом і синтезом. Аналіз – органічна складова будь-якого наукового дослідження, що виступає першою його стадією, коли дослідник переходить від нерозчленованого опису предмета, що вивчається, до виявлення його побудови, складу, а також властивостей і ознак. В основі аналізу, як методу наукового пізнання, лежить процедура уявного або реального поділу предмета на його складові частини. Метою аналізу є перехід від вивчення цілого до вивчення його частин, що здійснюється шляхом абстрагування від зв'язку частин одна з одною [311, 41]. У рамках вивчення становища сакральних пам'яток у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр. аналізувалася державна політика щодо релігії і церкви, масштаби втрат сакральної спадщини від антирелігійної кампанії 1958–1964 рр., пам'яткоохоронні заходи державних структур, зусилля віруючих та громадськості щодо порятунку культових пам'яток.

Наукове пізнання предмета неможливе без синтезу – методу, в основу якого покладено процедуру з'єднання різних елементів в єдине ціле, систему. Синтез виступає не як метод конструювання цілого, а як метод представлення цілого у формі єдності та знань, отриманих за допомогою аналізу. Під час застосування методу синтезу відбувається не просте об'єднання, а узагальнення виділених і вивчених особливостей предмета дослідження. Узагальнення, одержані в результаті синтезу, включаються в теорію предмету, яка, збагачуючись й уточнюючись, визначає шляхи нового наукового пошуку [311, 41–42]. Використання методу аналізу і синтезу при вивченні і оцінці документів та опублікованих робіт дало змогу виявити та

проаналізувати фактологічні дані різноманітного походження: у віднайдених автором архівних документах, у публікаціях матеріалів, у періодичних виданнях, у фаховій літературі, у спогадах учасників досліджуваних подій. Йдеться, насамперед, про архівні документи, що висвітлюють становище сакральних пам'яток у зазначений період. При аналізі періодичних видань автор врахував, що вони відображали суто компартійні погляди на політику влади щодо релігії і церкви.

Метод періодизації дозволив виокремити етапи антирелігійної політики, певні зміни в ній впродовж різних відтинків часу. Метод систематизації та узагальнення дозволив визначити масштаби втрат об'єктів сакральної спадщини у західному регіоні України.

Із групи міждисциплінарних методів використано також статистично-аналітичний. Цей метод надав змогу з'ясувати дані про кількість культових споруд, що їх знімали з обліку в окремих областях під час здійснення антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Типологічні методи періодизації та класифікації використано при узагальненні джерельної бази дослідження, аналізі історіографії.

Із спеціальних історичних методів використані проблемно-хронологічний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, синхронний, та ін. За допомогою проблемно-хронологічного методу проведено поділ теми на окремі вузькі проблеми, що розглядаються в хронологічному порядку [311, 43]. Зокрема, за допомогою цього методу досліджувалися еволюція політики влади щодо релігії і церкви, практичні заходи громадськості та державних структур стосовно збереження уцілілих сакральних пам'яток.

Історико-генетичний метод дозволив показати послідовність і закономірності антирелігійної політики більшовицького тоталітарного режиму та пам'яткоохоронної діяльності у цей період, певну еволюцію останньої від участі в ній суто державних структур до залучення широких кіл громадськості. Застосування історико-генетичного методу пізнання дало

змогу встановити, що пам'яткоохоронна робота державних інституцій стосовно культових споруд здійснювалася з певних позицій і засад, маючи на меті певні конкретні результати. Використання цього методу дозволило виявити суперечливу єдність усіх осередків зазначеної сфери, визначити напрями та тенденції пам'яткоохоронної роботи, пов'язаної з сакральними пам'ятками західних областей на тлі справи охорони пам'яток в Українській РСР загалом [311, 43].

Порівняльно-історичний метод дав можливість досліджувати становище сакральних пам'яток у західному регіоні в зазначений період у тісному зв'язку з історичними обставинами. Будь-яке історичне явище існує не саме по собі, а як складовий елемент історичного процесу, поза яким воно не може виникнути. Зрозуміло, історик іноді має справу і з окремою одночасною подією чи фактом, які позбавлені довготривалого періоду. Але і в цьому випадку його пояснення можливі тільки при врахуванні всіх обставин, чому допомагає порівняльно-історичний метод. Співставлення явищ одного порядку на матеріалі різних областей у межах одного часового періоду сприяло розумінню найсуттєвіших моментів у загальнодержавному пам'яткоохоронному процесі [311, 44].

Використання синхронного методу дало змогу з'ясувати як загальні закономірності, характерні для релігійної політики радянської влади та пам'яткоохоронної діяльності в Україні впродовж вказаного періоду, так і особливості їх здійснення у західних областях республіки.

У сукупності охарактеризовані спеціальні історичні методи дослідження дали змогу виявити чітку хронологічну послідовність та взаємозв'язок процесів розгортання антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. із погіршенням справи охорони сакральних пам'яток західних областей України.

Написання дисертації базувалося на використанні відповідного категоріально-понятійного інструментарію. У дисертації використовуються

наступні ключові терміни, які є суттєвими для розуміння проблеми і найчастіше нами вживаються:

- антирелігійна політика – напрямок діяльності держави або політичної партії впродовж певного періоду, спрямований на подолання (аж до повного знищення) того чи іншого віросповідання, обмеження або припинення діяльності церкви як релігійної організації духовництва і віруючих, об'єднаних спільністю вірувань і обрядовості, а також на обмеження чи заборону функціонування храмових споруд (будівель) або приміщень, де відбуваються богослужіння;

- пам'ятка (пам'ятник, пам'ятка історії, пам'ятка культури, пам'ятка історії та культури, об'єкт культурної спадщини, культурна спадщина) – успадковані людством від попередніх поколінь споруди, комплекси, інші об'єкти, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями та життям народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, що донесли до нашого часу різнобічну (історичну, наукову, культурну та іншу) цінність і зберегли свою автентичність;

- сакральна пам'ятка – об'єкт культурної спадщини, пов'язаний з релігійним культом й ритуалом;

- охорона пам'яток – комплекс заходів з обліку (виявлення, наукового вивчення, класифікації, державної реєстрації), захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації нерухомих та рухомих об'єктів культурної спадщини;

- регіон – історично сформований ареал (територіальна одиниця), якому властива певна цілісність, взаємопов'язаність складових його елементів (економічно-географічних, суспільно-політичних, етнонаціональних, соціокультурних, ментальних, інших) і який відрізняється від інших територій за вказаними вище та іншими вимірами.

За допомогою означених вище термінів з'ясовано та розкрито зміст, форми, специфіку здійснення, наслідки для сакральних пам'яток західних областей України антирелігійної політики радянської влади, що проводилася у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х років.

Висновки до розділу 1

Зібраний і проаналізований у розділі матеріал дає підстави стверджувати наступне. Пошук, опрацювання та систематизація за відповідною тематично-змістовою ознакою наукової літератури з проблеми засвідчили наявність певного кола праць, що опосередковано або прямо стосуються її. Перші публікації з теми мають опосередкований характер і відносяться до 1950-х років. Побіжно її торкалися науковці і краєзнавці у 1960-х рр., що було пов'язано насамперед з підготовкою багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР».

1970-ті – 1980-ті рр. як десятиліття кризи комуністичного режиму позначилися в Україні відсутністю об'єктивних досліджень здійснення антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., замовчуванням багатьох проблем охорони сакральної спадщини, у тому числі на території західних областей України.

Для періоду від межі 1980-х – початку 1990-х рр. і по сьогодні характерні активізація дослідницького інтересу до теми, поява неупереджених праць, що стосуються її, суттєве збільшення кількості публікацій, розширення їх діапазону. Проте, як показує аналіз цих робіт, розкриття теми й надалі відбувається фрагментарно, здійснюється в основному на загальноукраїнському тлі; разом з тим необхідно зауважити, що частина розвідок присвячені її регіональним аспектам. Інформація про становище сакральної спадщини, заходи щодо її порятунку у зазначений період подаються в контексті краєзнавства. Отже, спеціально сакральні пам'ятки як один з об'єктів повоєнної антирелігійної політики радянської

влади й водночас тодішньої загальноукраїнської пам'яткоохоронної справи комплексно не досліджувалися. Таким чином, тема дисертації ще не знайшла належного відображення у національній історіографії. Тому її вивчення зберігає наукову актуальність. Існує низка питань, що потребують подальшого висвітлення.

Запорукою успішного вирішення цієї проблеми виступає наявність ґрунтовної і різноманітної за змістом та характером джерельної бази. Опрацьовані у фондах центральних та обласних державних архівів України, окремих музейних закладів документальні матеріали дають змогу висвітлити ставлення радянських партійно-державних структур, її деяких представників до культових пам'яток, подають відповідні характеристики, описи та збереження останніх, розповідають про зусилля віруючих, громадськості з їх порятунку. Опубліковані документи (законодавчі акти СРСР та УРСР, нормативно-розпорядчі документи місцевих органів влади, органів державної безпеки тоталітарного режиму, ін.) окреслюють зміст антирелігійної політики у досліджуваний період, її етапи, форми і методи здійснення силового тиску на релігійні конфесії західних областей УРСР, його трагічні наслідки для сакральної спадщини. Цьому слугують й матеріали періодики радянського часу, окремі спогади. Певна частка використаних у дисертації джерел введена до наукового обігу вперше. Висвітлення усіх аспектів дослідження спиралося на відповідні теоретико-методологічні засади, завдяки яким тема розглядається (і повинна надалі розглядатися) як міждисциплінарна проблема.

РОЗДІЛ 2

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР

2.1. Активізація наступу на релігію і церкву

З 1944 р., коли територія західних областей Української РСР була поступово звільнена Радянською армією від нацистів, відновилося повторне, за винятком Закарпаття, де цей процес тільки розпочався, утвердження тут більшовицької тоталітарної системи. Політика останньої в означеному регіоні передбачала здійснення відповідних перетворень і в галузі релігійно-церковного життя. При цьому радянська влада враховувала низку специфічних для цих областей факторів. Насамперед бралось до уваги те, що на західноукраїнських землях, приєднаних до СРСР наприкінці 1939 р., релігійна ситуація мала свої, відмінні від загальноукраїнських, особливості. Так, незважаючи на політику радянзації початкового періоду Другої світової війни (осінь 1939 – літо 1941 рр.), активним складником якої була боротьба з релігією і церквою, конфесійне життя означених областей не зазнало такої руйнації, як на території підрадянської Наддніпрянської, Східної чи Південної України.

Більшовицька тоталітарна система враховувала й наслідки політики нацистів в Україні, яка стосувалася релігії і церкви. Відомо, що під час німецько-радянської війни нацисти на окупованих ними українських теренах не чинили перешкод відкриттю тут культових споруд, за винятком синагог, чим викликали певні симпатії місцевого населення. Загалом політика німецьких окупантів у сфері релігійного життя в Україні, її західних областях мала певну регіональну специфіку й визначалася відповідними пріоритетами. До них належали: підтримка мінімального рівня релігійного життя як необхідного чинника викорінення радянської ментальності в населення східних регіонів України; недопущення створення єдиної помісної

Української автокефальної православної церкви (УАПЦ); протидія будь-якому зближенню й можливому об'єднанню православних і греко-католиків; сприяння дробленню релігійно-церковного життя в Україні на окремі течії; зовнішнє й внутрішнє руйнування традиційних церковних структур з метою запобігання консолідації їхніх лідерів; заборона влаштування єдиної централізованої мережі церковних православних організацій на східних теренах України; максимальне їхнє використання для сприяння німецькій адміністрації на всіх окупованих територіях; встановлення ефективного контролю за діяльністю всіх конфесій [363, 399].

Для здійснення в західних областях УРСР власних планів щодо релігії і церкви більшовицька влада використовувала дещо видозмінену політику, а також новостворені державні структури, які мали її реалізовувати. Відомо, що у ніч з 4 на 5 вересня 1943 р. під час зустрічі Й. Сталіна з ієрархами Руської [Російської] православної церкви (РПЦ) – патріаршим місцеблюстителем РПЦ митрополитом Московським і Коломенським Сергієм (Страгородським), Ленінградським митрополитом Алексієм (Симанським) та екзархом України, митрополитом Київським і Галицьким Ніколаєм (Ярушевичем) було започатковано коригування офіційного курсу у державно-церковних взаєминах. Результатом цієї зустрічі стало надання дозволу на повернення віруючим частини храмів і культового майна, відкриття духовних навчальних закладів, розширення видавничої діяльності, амністію репресованих священнослужителів, зменшення тиску держави на церкву, призупинення атеїстичної пропаганди, переслідувань служителів культу тощо. Зі свого боку ієрархи засвідчили підтримку сталінського тоталітарного режиму у війні [36, 67–68].

Головною метою переходу держави від конфронтації з РПЦ до діалогу було об'єднання зусиль сталінського режиму і населення, яке сповідувало православ'я, для боротьби з нацистами та збереження позитивного іміджу СРСР на міжнародній арені [36, 69]. Контроль над релігійною ситуацією в

країні мали здійснювати спеціальні органи, підпорядковані безпосередньо урядові СРСР. Цими органами контролю стали Рада у справах РПЦ та Рада у справах релігійних культів, утворені згідно постанов союзного уряду відповідно 14 вересня 1943 р. та 19 травня 1944 р. [273, 58].

Союз РПЦ з більшовицьким режимом передбачав також спільну боротьбу проти національних церков на окупованих СРСР землях Латвії, Естонії, Литви, Білорусі та України. Оскільки на Волині у роки війни знаходився керівний центр УАПЦ, діяльність якої дозволили нацисти, то увага радянської влади до регіону та цієї конфесійної структури була зрозумілою [24, 174]. Переважна більшість ієрархів УАПЦ змушена була виїхати в еміграцію. Частина духовенства Церкви, пройшовши процедуру «очищення» православ'я від прихильників автокефалії та послідовників митрополита Полікарпа (Сікорського), «возз'єдналася» з РПЦ. Інша ж частина духовенства, не витримавши перевірки на політичну лояльність, отримала відповідні терміни заслання [36, 56; 304, 28].

Встановлення контролю за церковним життям Волині здійснювалося радянською владою обережно. В березні 1944 р. більшовицький режим дозволив Московській патріархії відрядити сюди власного емісара – єпископа Курського Питирима (Свиридова) у супроводі священника М. Курникова. Мета поїздки за маршрутом Ровно – Луцьк – Почаїв полягала у вивченні ситуації і ліквідації «розколу» шляхом перевисвят автокефального духовенства або прийняття в лоно РПЦ через покуту. Вивчення церковної ситуації на Волині тривало чотири місяці [24, 174–175].

На початку липня 1944 р. єпископ Питирим (Свиридов) звітував у Священному синоді Московської патріархії про результати відрядження до Західної України. На основі поданого звіту Синод постановив: «Утворити єпархію з Волинської і Ровенської областей та православної частини Тернопільської області з іменуванням єпархіального архієрея єпископом Волинським і Ровенським та з виокремленням з Тернопільської області

Почаївської лаври у безпосереднє відання екзарха України митрополита Київського Івана з присвоєнням йому титулу священного архімандрита Почаївської Успенської лаври» [цит. за: 24, 176]. Внаслідок спільних дій РПЦ та радянської влади УАПЦ у Волинській та деяких інших західних областях УРСР була ліквідована у 1947 р.

Велику небезпеку для утвердження в західноукраїнському регіоні власних позицій тоталітарна система вбачала у такій потужній національно-релігійній структурі, якою була УГКЦ. 2 березня 1945 р. Й. Сталін і В. Молотов наказали голові РСРПЦ Г. Карпову розробити рекомендації відносно підготовки посиленого наступу на УГКЦ і використання РПЦ як інструменту у боротьбі з нею. 15 березня 1945 р. Г. Карпов подав радянському керівництву документ, відомий як «Інструкція № 58». Після ознайомлення Й. Сталін 17 березня 1945 р. наклав на документі позитивну резолюцію [25, 90]. 20 квітня 1945 р. голова РСРПЦ у листі до М. Хрущова – тодішнього першого секретаря ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) – виклав ті положення «Інструкції», що стосувалися України. Тут, зокрема, йшлося про посилення позицій православної церкви та послаблення позицій УГКЦ з метою її наступної ліквідації [295, 90].

Практичним кроком у цьому напрямі став арешт у Львові 11 квітня 1945 р. та подальше ув'язнення з іншими українськими греко-католицькими владиками єпископа Й. Сліпого, який по смерті у листопаді 1944 р. митрополита Андрея Шептицького очолив УГКЦ. Станом на 21 квітня 1945 р. органи Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) у Львівській області заарештували 33 особи: митрополита, двох єпископів, 20 священників, двох деканів, трьох семінаристів і 5 мирян. Одночасно працівники органів держбезпеки провели обшуки митрополичій резиденції на Святоюрській горі, в богословській академії, семінарії, дяківській школі. Всі ці духовні начальні заклади радянська влада відразу ж закрила. НКДБ затримав 159 їхніх студентів і відправив до призовних пунктів військових

комісаріатів (військкоматів). У м. Станіславі (з 1962 р. – Івано-Франківську) 11 квітня 1945 р. органи держбезпеки заарештували сімдесятивосьмирічного єпископа-ординарія Г. Хомишина та його помічника – владика І. Латишевського. Обоє відправили до в'язниць – спочатку до Львова, потім до Києва. Того ж дня ув'язнили й ректора єпархіальної семінарії отця А. Бойчука, якого жорстоко катували у Станіславській в'язниці [25, 100–101].

28 травня 1945 р. у Львові було створено Центральну ініціативну групу для «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ. До неї увійшли представники трьох греко-католицьких єпархій західних областей України – священник Г. Костельник від Львівської, декан А. Пельвецький від Станіславської (з 1962 р. – Івано-Франківської) та генеральний вікарій М. Мельник – від Дрогобицької. Ініціативна група звернулася до Ради народних комісарів (РНК) УРСР із заявою, в якій заявила про вихід з-під юрисдикції Ватикану, бажання «возз'єднатися» з РПЦ. Висловлювалося також прохання дозволити вести пропаганду ідей «возз'єднання» з РПЦ у західних областях УРСР [12, 64].

18 червня 1945 р. діяльність Центральної ініціативної групи затвердив уповноважений РСРПЦ при РНК УРСР П. Ходченко. У відповіді на заяву греко-католицьких священників він повідомляв, що Ініціативна група санкціонувалася як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, якому надавалося право керувати греко-католицькими парафіями в західноукраїнському регіоні та здійснювати «возз'єднання» з РПЦ. При цьому члени групи повинні були надсилати уповноваженому РСРПЦ списки деканів, священників і настоятелів монастирів, які відмовлялися підлягати юрисдикції Ініціативної групи [12, 65–66].

Задум щодо ліквідації УГКЦ радянська влада за допомогою спецслужб реалізувала 8–10 березня 1946 р. під час роботи Львівського собору (псевдособору) цієї церкви [12, 69]. Політична мета означеної акції була прозорою: блокувати саму можливість впливу Ватикану, що таврувався як агент фашизму, на західні області УРСР, поставити під контроль цілком

лояльної режимові РПЦ понад 3 тисячі парафій та забезпечити ідейний вплив на паству у необхідному напрямку, покарати УГКЦ, частина кліру і віруючих якої так чи інакше була пов'язана з Організацією українських націоналістів (ОУН) і Українською повстанською армією (УПА) [228, 16]. Головну доповідь на соборі у присутності 216 делегатів виголосив Г. Костельник. Він розповів про історію Берестейської церковної унії 1596 р. та обґрунтував закономірність «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ [12, 69]. Учасники собору ухвалили відповідне рішення, зміст якого перед тим був продиктований владою (див додаток В) [12, 69; 355, 108–110].

Активний опір процесові «возз'єднання» чинили ОУН і УПА. Так, ОУН опублікувала «Звернення до українців – греко-католиків», де закликала останніх не переходити до російського православ'я; сама ж РПЦ в документі критикувалася як провладна структура. 19 листопада 1945 р. в Побузькому районі Дрогобицької області виявлено інструкцію надрайонним провідникам ОУН, де була дана вказівка бойкотувати усіх священників, які переходили до РПЦ. Інструкція була популярна серед віруючих УГКЦ. Оунівці часто закликали священників чинити опір «возз'єднанню» УГКЦ з РПЦ. Подібні факти мали місце по всій території Східної Галичини [17, 68–69].

На Закарпатті для ліквідації Греко-католицької церкви (ГКЦ), яка користувалася автономією і не підпорядковувалася УГКЦ, була обрана дещо інша, ніж у Східній Галичині, тактика. Враховуючи державно-політичний статус краю, який формально – до кінця листопада 1945 р. – належав Чехо-Словацькій республіці, а також наявність у ньому значної частки православних віруючих (17% населення, 175 церков та 135 священників [16, 669–673]), сталінський режим вирішив діяти поступово, застосовуючи метод повільного знекровлення ГКЦ [273, 355]. Приводом до розгортання репресій проти неї стало звернення до Й. Сталіна, підготоване 18 листопада 1944 р. у Мукачеві православними ієрархами Мукачівсько-Пряшівської єпархії на чолі з адміністратором єпархії ігуменом Ф. Сабовим. Група русофільських

священиків від імені «русского православного народа» просила включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі Карпаторуської радянської республіки. Звернення з'явилося як відповідь на спростування глави Мукачівської греко-католицької єпархії єпископа Т. Ромжі, яким владика заперечував авторство статті про власний виступ 7 листопада 1944 р. в Ужгороді, де він нібито просив Й. Сталіна приєднати Закарпаття до Української РСР [270].

Звернення та поїздка до Москви православних священиків Закарпаття виявилися трагічними для Мукачівської греко-католицької єпархії. Після повернення делегації додому здійснюється цілеспрямований наступ сталінського режиму на ГКЦ. Вже наприкінці 1944 р. почалося адміністративне переслідування ГКЦ та її священнослужителів за відмову єпископа Т. Ромжі, членів капітули та окремих священиків підписати «Маніфест про воз'єднання» Закарпаття з радянською Україною. За допомогою червоноармійців православні захопили греко-католицькі парафії на Мармарощині та храми в інших округах Закарпатської України. Спочатку «воз'єднання» ГКЦ з РПЦ передбачалося проводити паралельно та синхронно з відповідними заходами в Східній Галичині. Однак цей процес був уповільнений і розтягнувся аж до 1949 р. [270].

Впродовж 1945–1946 рр. велася безперервна пропагандистська кампанія, спрямована на компрометацію ГКЦ та підготовку ґрунту для її подальшого злиття з РПЦ. У 1947 р. розпочався новий наступ радянських органів влади на греко-католиків Закарпаття, що було, зокрема, пов'язано з початком реєстрації тут релігійних громад. Обласна влада ігнорувала заяви греко-католицьких церковних комітетів, що фактично поставило ГКЦ поза законом. 27 жовтня 1947 р. вчинено замах на Т. Ромжу, внаслідок якого глава ГКЦ зазнав значних ушкоджень. Його відвезли до Мукачівської лікарні, де 1 листопада 1947 р. він помер від отрути, введеної агентами радянських

спецслужб. 4 листопада 1947 р. Т. Ромжу поховали у крипті Ужгородського кафедрального собору [12, 71–72].

На початку 1949 р. сталінський режим перейшов у рішучий наступ проти ГКЦ. Конфіскація її останніх церковних твердинь була поєднана із жорсткими вимогами до духовенства перейти у православ'я. Усе це супроводжувалося репресіями проти священнослужителів ГКЦ, насамперед їх арештами, прихованими провокаціями спецслужб. 5 квітня 1949 р. під «опікою» Міністерства державної безпеки (МДБ) більшість деканів благочинних округів підготували й ухвалили «Звернення до всечаснішого духовенства і всіх набожних вірних Греко-Католицької Церкви на Закарпатті». Тут зазначалося: «Керівництво Греко-Католицької Церкви на Закарпатті не змогло оцінити всю важливість цього історичного моменту і ... намагалося зберегти в нашому народі унію (мова йшла про Ужгородську унію 24 квітня 1646 р. – С. М.), це насіння незгоди й роздору, спадщину часів нашої неслави і неволі...» [цит за: 270]. 8 квітня звернення було затверджене на нараді священників-активістів – колишніх греко-католицьких архідияконів, деканів, настоятелів парафій і соборів єпархій, тобто своєрідної закарпатської «ініціативної групи з возз'єднання з православною церквою» [270].

3 серпня 1949 р. міністр державної безпеки УРСР С. Савченко урочисто відрепортував своєму керівництву про завершення операції з остаточної ліквідації ГКЦ на Закарпатті по лінії органів МДБ. За його даними, внаслідок проведених агентурно-оперативних заходів із 372 греко-католицьких церков до рук РПЦ перейшло 355, було закрито 17; кількість уніатських священників, які «прийняли» православ'я, становила 116 осіб із 275; 10 відмовилися від духовного сану, 45 було заарештовано, 8 – померло. Таким чином, залишилося не «возз'єднаними» з православною церквою 96 священнослужителів, які втратили парафії. 13 з них були особами похилого віку, 11 ще до проведення «возз'єднання» покинули свої парафії і влаштувалися на цивільні роботи, 7 проживали в Імстичівському монастирі;

65 священників ніде не працювали. У 1950 р. був закритий останній у краї греко-католицький Імстичівський монастир [270].

Ключову роль на завершальному етапі операції зі знищення ГКЦ відіграв отець Іриней (М. Кодратович). Маючи підтримку ще 35 кліриків, він за допомогою львівського православного архієпископа Макарія (Оксіюка) інсценував «добровільне» оформлення ліквідації унії. Під час проведення традиційного свята Успіння Божої Матері 28 серпня 1949 р. на Чернечій горі біля м. Мукачева було офіційно проголошено ліквідацію ГКЦ в Закарпатті, у зв'язку з чим Московський патріарх надіслав вітальну телеграму [273, 356].

Агресивністю відзначалася політика радянського тоталітарного режиму й стосовно громад, створених етнічними групами населення України, протестантських релігійних об'єднань та інших церковних утворень, що перебували у віданні РСРК при РНК/РМ СРСР/УРСР. Їхній реєстрації та офіційному державному визнанню передувала активна й ретельна діяльність контролюючих органів щодо встановлення «політичного обличчя» та позиції, якої вони дотримувалися за часів нацистської окупації, ступеня лояльності до політики радянської влади. Зокрема, сталінський тоталітарний режим провадив активну боротьбу з Римсько-католицькою церквою (РКЦ). Визначальним у його ставленні до римсько-католицької конфесії були складні та суперечливі відносини між СРСР і Ватиканом. Радянська пропаганда звинувачувала Апостольську столицю у прогітлерівському курсі в роки Другої світової війни та антирадянській політиці в Європі у післявоєнний період, котра узгоджувалася із США та іншими країнами Заходу. Злість партійно-державної верхівки СРСР викликало і те, що керівний центр світового католицизму рішуче і послідовно виступав на захист прав віруючих в Радянському Союзі, висловлював протест проти насильницької ліквідації УГКЦ та ГКЦ, переслідування римо-католиків [10, 173–174]. У нових кордонах УРСР у 1945 р. опинилося 400 парафій львівської архидієцезії, 140 парафій, тобто, фактично усі – луцької, 75

парафій перемишльської. Внаслідок репатріації польського та чеського населення римсько-католицькі дієцезії з 1944 р. по 1948 р. втратили 787 674 віруючих. Відбулася повна ліквідація семінарій, курій, католицьких шкіл і початкових шкіл, преси, приватних організацій і товариств. Були закриті всі римсько-католицькі монастирі [254, 154].

Виїзд за межі СРСР багатьох священників і віруючих РКЦ зумовив закриття римсько-католицьких храмів та їх передачу на світські потреби або у підпорядкування РПЦ. Так, у Львові з 32 римсько-католицьких храмів після війни лише 4 залишилося діючими. 4 вересня 1946 р. закрито найбільшу римсько-католицьку святиню Львова – храм св. Єлизавети. У костелі св. Миколая влаштовано книгозбірню, храм домініканців віддано під музей атеїзму; у костелі св. Іоанна розташовано лікарню. Сумною була доля низки храмів РКЦ на Тернопільщині і Станіславщині. Так, в Тернополі католицький храм висадили в повітря, в Бережанах переробили на спортивну залу, в Галичі – на кінотеатр. Частина католицьких святинь віддано православним РПЦ [254, 155–156] (детальніше про нищення культових споруд римо-католиків, як і інших конфесій західних областей України, йдеться у розділі 3 дисертації – С. М.).

Важливим складником етноконфесійного життя західного регіону України повоєнної доби була наявність тут представників іудаїзму. У другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. до основних напрямів партійно-державної політики стосовно них належали: антисіоністські кампанії, денаціоналізація традицій єврейського народу, перешкоджання виїзду (алії) громадян єврейської національності до Ізраїлю, дискредитація, адміністрування і застосування репресивних заходів проти послідовників цієї конфесії, ін. [36, 603]. Нищення єврейської національно-релігійної ідентичності відбувалося в руслі етноконфесійних процесів, які мали місце в СРСР у той час і спрямовувалися на викорінення всього, що стояло на перешкоді загальній уніфікації. Інколи чиновники у поводженні з іудеями

вдавалися навіть до дріб'язкових перешкод. На початку 1950-х рр. в окремих населених пунктах західного регіону УРСР представникам цієї конфесії не дозволяли навіть випікати вдома мацу (культовий прісний хліб) для відзначення власного релігійного свята [36, 604].

Методи тиску влада застосовувала й до протестантських релігійних об'єднань, які відновили діяльність в період нацистської окупації. Тим, які зайняли стосовно влади лояльну позицію (баптистам, частині п'ятидесятників (християн віри євангельської) та адвентистів сьомого дня (АСД), ін.), було дозволено легально функціонувати. Щоправда, чинилися спроби об'єднати деякі з них, що дало б владі змогу краще контролювати та регулювати їх діяльність. Також здійснювалися заходи стосовно скорочення їхньої мережі. Релігійним об'єднанням, налаштованим проти радянської влади (частині п'ятидесятників, свідкам Єгови та ін.), не було надано права на реєстрацію, а, отже, і на легальне існування.

Лояльніше влада ставилася до реформатської (кальвіністської) церкви на Закарпатті, котра налічувала близько 40 тис. віруючих. У повоєнний період були спроби приєднати її до Союзу євангельських християн-баптистів (СЄХБ). Проте з часом радянська влада відмовилася від цих планів. Уповноважений РСРК в УРСР П. Вільховий зазначав: «Процеси, що відбуваються у внутрішньому житті реформатської церкви, свідчать про те, що цю церкву необхідно тримати, так би мовити, під “скляним ковпаком”, а не ховати за ширму євангельських християн-баптистів» [цит. за: 36, 165]. Окремим легальним протестантським об'єднанням судилося пройти процедуру уніфікації та централізації, яка завершилася їх злиттям. Так, у 1944 р. об'єдналися баптисти й євангелісти СРСР, внаслідок чого утворився СЄХБ. У серпні 1945 р. до них приєдналася більшість громад п'ятидесятників. Слід зазначити, що ці процеси відбувалися під тиском радянської влади, зокрема, такого її органу, як РСРК.

Іншим протестантським релігійним об'єднанням, яке діяло легально, були адвентисти сьомого дня. Ця конфесія була більш замкнутою і тому зазнала в СРСР сильнішого тиску з боку влади, ніж СЄХБ [279, 299]. Для обмеження діяльності протестантських організацій закритого типу здійснювалися різні заходи. Органи місцевої влади закривали, а інколи навіть знищували їхні молитовні будинки. Наприклад, у селі Пожарки Рожищенського району Волинської області у ніч із 12 на 13 березня 1953 р. було спалено діючий молитовних будинок АСД, до чого були причетні представники місцевої партійно-державної верхівки [279, 304]. У боротьбі з нелегальними релігійними об'єднаннями влада вдавалася до депортації їх членів. Найбільше від цього постраждали свідки Єгови, яких у 1951 р. примусово депортували до Сибіру. Більшість заарештованих представників цієї конфесії засудили на 25 років виправно-трудовах таборів із позбавленням прав на 5 років та конфіскацією майна [279, 300–301].

З 1947 р. спостерігається різка зміна – у бік погіршення – політики влади щодо православних громад. Практично вичерпавши можливості щодо розширення свого впливу в сфері зовнішньої політики, РПЦ перестала цікавити тоталітарний режим. Провал планів Московського патріархату очолити світове православ'я, що став очевидним після святкувань 500-річного ювілею автокефалії РПЦ (1948 р.), ще більше уповільнив процес нормалізації державно-церковних відносин і засвідчив поступове повернення до політики боротьби з релігією і церквою. У 1947 р. активізується дещо згорнута до того часу атеїстична пропаганда [36, 76]. Орган ЦК радянського комсомолу газета «Комсомольська правда» («Комсомольская правда») вперше після війни заявила, що членство в комсомолі несумісне з вірою в Бога. «Вчительська газета» («Учительская газета») писала, що віруючий не може бути педагогом, піддавала гострій критиці тих, хто підтримував теорію безрелігійного виховання. Журнал ЦК КПРС «Більшовик» («Большевик») проголосив, що боротьба проти релігії є боротьбою проти релігійної

буржуазної ідеології. В цьому ж році для популяризації наукових і політичних знань була створена громадська організація, яку пізніше перейменували в товариство «Знання». Значну увагу вона звертала на проведення антирелігійної пропаганди [338, 267].

Щодо Української РСР, то вже травневий (1946 р.) пленум ЦК КП(б)У зажадав під партійних організацій республіки «поліпшити зміст природничо-наукової пропаганди, домагаючись високої якості лекцій і різноманітності тематики, яка б відповідала потребам мас, з тим, щоб вони служили поширенню серед широких верств трудящих основ наукового матеріалістичного світогляду і сприяли боротьбі проти залишків темряви, забобонів, безкультурності та неуцтва» [цит. за: 333, 236]. Пленум зобов'язав обласні комітети (обкоми), міські комітети (міськкоми), районні комітети (райкоми) партії до 1 липня 1946 р. звільнити всі приміщення культурно-освітніх закладів, зайняті для інших цілей, і категорично заборонити використання їх надалі не за призначенням. На пленумі не обминули увагою й молодь, визнавши за необхідне «невтомно дбати про комуністичне виховання робітничої і селянської молоді» [цит за: 333, 237].

На травневому (1948 р.) пленумі ЦК та XVI з'їзді КП(б) України (січень 1949 р.) знову відкрито заговорили про необхідність подолання релігії. Однак замість ідейних дискусій боротьбу з нею було перенесено у площину переслідувань та утисків духовенства, закриття храмів тощо. В цей час припускалося чимало порушень законності з боку місцевої влади, яке виявлялося у вилученні в релігійних громад храмів та інших приміщень, значному обмеженні релігійної діяльності, непомірному обкладанні служителів культу податками, примушуванні духовенства до підписки на позику державного займу, відмовах дітям священників у вступі до вищих учбових закладів (вузів), образі релігійних почуттів віруючих тощо. Нерідко адміністрування межувало з відвертим свавіллям. Ставилось питання про посилення принциповості комуністів у подоланні релігійності, відповідаль-

ності за участь у релігійних обрядах. До цього слід додати, що, починаючи з березня 1948 р., не було надано жодного дозволу на відкриття церков, а збільшення їхньої загальної чисельності (до 10 544) порівняно з 1946 р. стало можливим лише за рахунок приєднання до РПЦ греко-католицьких храмів. Таким чином, в останні роки життя Й. Сталіна державні органи взяли на озброєння тактику поступового обмеження впливу РПЦ при збереженні зовні доброзичливого ставлення до неї [36, 79].

Прихід у 1953 р. до влади М. Хрущова спричинив певні зміни у державно-церковних взаєминах. Урядові структури, у тому числі й в Українській РСР, дистанціювались від проблем релігійної сфери суспільства, вважаючи їх прерогативою партійного керівництва. Наявність різних угруповань у партійному апараті, їхнє протистояння в боротьбі за владу, зумовлювали відсутність єдиної точки зору щодо політичної лінії у релігійному питанні [36, 80].

У квітні 1954 р. М. Хрущову як першому секретареві ЦК КПРС була подана доповідна записка відділу пропаганди й агітації та відділу науки і культури ЦК КПРС «Про значні недоліки у природничо-науковій, антирелігійній пропаганді». У ній відзначалося значне поживлення релігійно-церковного життя (18 609 діючих релігійних споруд), зокрема, зростання кількості православних церков (з 3 021 храмів у 1940 р. до 13 500 храмів у 1953 р.), служителів культу (до 18 тис. осіб), духовних навчальних закладів (2 академії і 8 семінарій). Наголошувалося на тому, що активізація релігійної діяльності відбувається у громадах усіх без винятку конфесій. Повідомлялося про розширення усної та письмової релігійної пропаганди, збільшення кількості громадян, які відзначають релігійні свята та відправляють обряди, здійснюють паломництво до святих місць. Вказувалося також на недооцінку партійними та радянськими органами антирелігійної роботи як важливого засобу комуністичного виховання, низький рівень

природничо-наукової та атеїстичної пропаганди, самоусунення від неї засобів масової інформації і т. д., і т. п. [36, 80].

Наслідком вищезгаданої доповідної записки стало те, що ЦК КПРС 7 липня 1954 р. ухвалив постанову «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення». Цей документ носив яскраво виражений антирелігійний характер. Вказувалося, що науково-атеїстична пропаганда перебуває в «занедбаному стані», а церква та різні релігійні секти «значно пожвавили свою діяльність», «посилено отруюють свідомість людей релігійним дурманом», «заважають їх свідомій та активній участі в будівництві комунізму». Зазначалося, що релігійні свята «відволікають тисячі людей від роботи, підривають трудову дисципліну», «наносять велику шкоду народному господарству». Для усунення «значних недоліків» у науково-атеїстичній роботі ЦК КПРС зобов'язав різноманітні органи і структури активно включитися до поширення атеїстичних знань і антирелігійної роботи [293, 59].

Партійним, профспілковим та комсомольським органам вказувалося на необхідність підвищення рівня природничо-наукової, атеїстичної пропаганди, перегляду помилкових поглядів на те, що в ході комуністичного будівництва релігія відіме сама по собі. Зверталася увага на недостатнє використання лекційної пропаганди, преси, радіо, кіно, культурно-освітніх закладів у боротьбі з релігією, слабе залучення інтелігенції до участі в атеїстичній роботі. За відсутність бойового, наступального характеру, недоступність широким масам читачів піддавалась критиці атеїстична література, вказувалося на послаблення атеїстичного виховання у школах та вузах. Ставилось завдання урізноманітнювати форми і засоби ідейно-політичного впливу на різні категорії й групи населення, активніше залучати до атеїстичної пропаганди інтелігенцію, вчених, звертати увагу на підготовку лекторів-атеїстів, активізувати використання в атеїстичній роботі культурно-освітніх закладів, забезпечити випуск науково-атеїстичної літератури. ЦК

КПРС зобов'язував органи освіти значно посилити атеїстичне виховання в школах усіх рівнів, наповнити його антирелігійним змістом [36, 80–81].

Така постановка питання повинна була спричинити посилення тиску на церковно-релігійне життя. Однак вектор релігійної політики нового уряду задав інший документ, що з'явився 10 листопада 1954 р. Ним стала постанова ЦК КПРС «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». В ній зазначалося, що «внаслідок перемоги соціалізму та ліквідації експлуататорських класів в СРСР підірване соціальне коріння релігії, знищена база, на яку спиралася церква. Служителі церкви здебільшого, як свідчать факти, також посідають тепер лояльні позиції щодо Радянської влади» [цит. за: 292, 27]. Тому увага акцентувалася на необхідності глибокої, терплячої, вміло поставленої роботи з людьми, неприпустимості «будь-яких образ почуттів віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церков» [цит. за: 292, 27].

На виконання постанови ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. в УРСР прийнято відповідну постанову ЦК Компартії України, проведено засідання бюро обкомів та райкомів партії, семінари лекторів, пропагандистів тощо. Обговорення документів відбувалося також в трудових колективах, навчальних закладах, релігійних організаціях. До традиційних форм атеїстичної пропаганди додалася індивідуальна робота з віруючими. ЦК Компартії України направив до ЦК КПРС інформацію про відгуки трудящих Української РСР на постанову, де йшлося про підтримку різними категоріями населення її основних положень [36, 81–82].

Таким чином, наприкінці 1954 р. було покладено початок певній лібералізації політики радянської держави у релігійній сфері. Наслідком стала активізація діяльності духовних центрів, зростання відвідування віруючими церков і молитовень, збільшення кількості проведених релігійних обрядів тощо [292, 28]. Однак відносно ліберальна політика влади щодо релігії і церкви тривала недовго. Комуністична партія брала курс на побудову

комунізму і форсоване подолання релігійності. Червневий (1957 р.) пленум ЦК КПРС підтвердив, що радянські комуністи як істинні послідовники марксизму-ленінізму, зберігаючи вірність його принципам, не будуть іти на примирення з релігією і церквою [36, 83].

Керуючись партійними рішеннями, місцеві органи влади встановили жорсткий нагляд за священиками, фінансовою і господарською діяльністю церкви. РСРПЦ фактично контролювала всі найважливіші питання життя РПЦ, включаючи кадрові перестановки. Наприкінці 1950-х рр. прийнято ряд нормативно-правових актів, які значно зменшили можливості відкриття храмів, проте істотно полегшили їх закриття. Вирішення цього питання перейшло з відання Ради міністрів (РМ) УРСР до компетенції виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих (облвиконкомів) [12, 207]. Отже, вище партійно-державне керівництво в своєму ставленні до релігії і церкви фактично повернулося на позиції войовничого більшовизму і вжило низку заходів, спрямованих на нейтралізацію впливу церкви, витіснення її на узбіччя суспільного і політичного життя.

Новий поворот курсу антирелігійної політики в СРСР був викликаний цілим комплексом причин. Насамперед, серед партійної верхівки дедалі стійкішими ставали переконання щодо можливості побудови в СРСР у недалекому майбутньому комуністичного суспільства, життєздатності комуністичної ідеології. Утвердженню подібних настроїв сприяла й широко розгорнута в цей час кампанія очищення від негативних рис сталінізму. Подібні ілюзії частково поділяли й досить значні прошарки населення, не виключаючи багатьох представників демократично налаштованої інтелігенції. Усвідомлення значною частиною суспільства необхідності рішучого наступу комуністичної ідеології (за умов індиферентності до цих питань іншої частини населення країни) створювало необхідні умови для підготовки і здійснення широкомасштабної антирелігійної кампанії.

Досить важливим стимулюючим чинником зміни курсу антирелігійної політики було прагнення партійної еліти покінчити з будь-яким виявом ідейної опозиції, насамперед, духовної. Не останньою за значимістю причиною наступу на церкву за умов активних пошуків додаткових джерел поповнення державної казни були економічні розрахунки влади. Не випадково, що перші антицерковні акції 1958 р. розпочались саме з прийняття урядових директив, спрямованих на економічне пограбування церковних інституцій. Певну роль відіграли й зовнішньополітичні обставини, а саме неможливість активного використання Московської патріархії у міжнародних планах радянського режиму, що стало очевидним після провалу Московської міжправославної зустрічі в травні 1958 р. [36, 83–84].

Остаточний кінець ліберальному ставленню влади до релігії і церкви поклала постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”» від 4 жовтня 1958 р. Цей документ наголошував, що релігія є одним з найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи. Постанова у різкій формі критикувала діяльність державних органів, які контролювали діяльність церкви; їм навіть закидалося потурання духовенству. Влада вирішила перейти до активного наступу на церкву, щоб назавжди покінчити з релігійними пережитками [346, 13]. Так було розпочато відому антирелігійну кампанію 1958–1964 рр. – найагресивніший вияв політики комуністичної влади СРСР стосовно релігії і церкви у післявоєнні десятиліття.

У жовтні 1958 р. Рада міністрів СРСР прийняла низку постанов, спрямованих на ліквідацію монастирів. Так, постанова № 1159 зобов'язувала Ради міністрів союзних республік у шестимісячний термін вивчити питання про можливість скорочення кількості монастирів і внести відповідні пропозиції до союзного уряду. Документ пропонував також зменшити

розміри земельних ділянок, що перебували у користуванні монастирів. Постанова № 1160 рекомендувала встановити підвищені ставки податку із земельних ділянок монастирів. Крім того, прийнято постанову про додаткове обкладання доходів підприємств єпархіальних управлінь і монастирів, що підривало економічні основи існування церкви [12, 208].

Практичні результати виявилися досить відчутними. Ставка податку була встановлена в такому розмірі, що більшість монастирів просто відмовилась від значної частини земельних угідь. Згідно рішення РМ УРСР від 1 листопада 1958 р. за № 1549 наділи землі були настільки зменшені, що з 357 га, які знаходилися в користуванні всіх монастирів України, залишилося тільки 60 га, тобто майже в 6 разів менше [12, 208]. Встановлення нового прибуткового податку на свічки, що вироблялися церковними майстернями, спричинило зменшення доходів релігійних організацій. При нових цінах на свічки багато сільських парафій змушені були відмовитися від утримання церковних хорів, проведення ремонту храмів, виплати внесків у єпархіальні управління тощо. У таких парафій заледве вистачало коштів на оплату церковних службовців і утримання храмів. Одна з постанов РМ СРСР забороняла використання найманої праці в монастирях. До них перестали приймати осіб, яким не виповнилося 30 років. Це був ще один удар по монастирях, де переважали люди похилого віку [12, 209].

Силовий тиск влади стосовно монастирів пояснюється тим, що вони традиційно були національними центрами духовного життя і місцями масових паломництв. В монастирях владі складно було контролювати і обмежувати контакти духовенства з віруючими. В умовах, коли повністю були відсутніми засоби церковної інформації, монастирі виступали також місцем обміну відомостями про церковне життя між прочанами та духовенством. Усе це не влаштовувало радянську владу [338, 305].

У вересні 1958 р. Комітет державної безпеки (КДБ) УРСР подав на розгляд ЦК Компартії України пропозиції, спрямовані на обмеження

релігійного впливу на населення і припинення «ворожої діяльності релігійних організацій». Порухувалося, зокрема, питання про посилення боротьби проти незаконних дій церковників, організаторів паломництв до «святих місць» та «клікушеських елементів» [333, 280]. Про документ доповіли у Москву. Відповіддю стала постанова ЦК КПРС від 28 листопада 1958 р. «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих «святих місць». ЦК Компартії України зреагував власною постановою від 12 лютого 1959 р. «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і заходи її поліпшення»; РСРПЦ при Раді міністрів СРСР видала Інструктивний лист № 57, який вимагав виявляти організаторів паломництва і притягати їх до різних видів відповідальності [333, 281].

Початок 1960 р. був позначений активізацією тотального наступу влади на релігію і церкву. Саме в цей час ЦК КПРС й союзний уряд ухвалили низку документів, спрямованих на подальше викорінення релігії й нищення церковних інституцій. Серед них – постанова ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди за сучасних умов» (9 січня) та «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» (13 січня). Тут різкій критиці піддавалося керівництво ряду партійних організацій за пасивну позицію щодо релігійної ідеології, послаблення контролю з боку державних органів за діяльністю духовенства й релігійних об'єднань. На їхнє виконання ЦК КП України постановою від 21 березня 1960 р. орієнтував державні органи на посилення контролю за дотриманням радянського законодавства про релігію і церкву [36, 86–87].

Активний наступ на релігію, що здійснювався під гаслами дотримання в означеній сфері соціалістичної законності, вимагав корекції відповідної нормативно-правової бази. На це спрямовувалася постанова РМ СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» та відповідна постанова РМ УРСР від 29 квітня 1961 р. Ще раз підкреслювалося, що реєстрація та закриття храмів і молитовних будинків

повинні здійснюватися згідно рішень облвиконкомів і за погодженням з РСРПЦ та РСРК при РМ СРСР, а не за ухвалою центральних органів, як це було раніше. Таким чином, процедура зняття з державної реєстрації храмів значно спрощувалася та прискорювалася. Одночасно центральна влада перекладала на місцеві органи відповідальність за беззаконня, що здійснювалося за її директивами [346, 18].

Певним підсумком процесу формування нової нормативно-правової бази у відносинах між державними органами і конфесійними об'єднаннями стало спільне затвердження 16 березня 1961 р. Радою в справах релігійних культів та Радою в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР «Інструкції щодо застосування законодавства про культури». Документ, з одного боку, відчутно обмежував діяльність релігійних організацій, священнослужителів, церковного активу та віруючих, а з іншого – надавав широкі можливості для здійснення на них тиску з боку органів влади [292, 32].

Черговий етап антирелігійної політики радянської держави розпочався у 1961 р. В умовах обрання курсу на побудову комунізму необхідність значного посилення боротьби з релігією і церквою впливала з логіки переконань і дій М. Хрущова та його оточення. Вважалося, що шляхом поширення наукових знань, атеїстичної пропаганди, обмеженням діяльності церков і релігійних організацій, утисками віруючих і священників можна домогтися створення безрелігійного суспільства [36, 87].

Вагомий засіб послаблення позицій релігії та церкви комуністична тоталітарна система вбачала у скороченні мережі культових споруд. З цією метою вони виводилися з-під охорони держави як пам'ятки архітектури і, таким чином, позбавлялися коштів, необхідних для їх належного утримання та реставрації. Остання, до речі, визнавалася тодішнім партійно-державним керівництвом ніби-то непотрібним розтринькуванням так необхідних для будівництва комунізму державних коштів. Так, за безапеляційним твердженням М. Хрущова, що прозвучало на січневому (1961 р.) пленумі ЦК

КПРС, відбудова історичного замку Тракай у Литві і реставрація в Підмосков'ї «багатьох непотрібних об'єктів старовини» оголошувалися «розтратою народних коштів». Нищівній критиці у виступі першого заступника Комітету партійного контролю З. Сердюка на XXII з'їзді КПРС (жовтень 1961 р.) було піддано діяльність реставраційних організацій. В їх роботі вбачалось в основному лише «марнотратство коштів і матеріалів заради примхи окремих архітекторів» [цит. за: 2, 185–186].

Виголошені з високих трибун політичні настанови відразу були ретельно підхоплені відповідними партійними та державними інстанціями; почалася реалізація цих вказівок в законодавчих актах і практичній діяльності. 14 червня 1961 р. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про виключення із списків пам'яток архітектури об'єктів, що не мають визначної цінності». Згідно цього документа державної охорони позбавлялися 363 будівлі. У наступному році додатково по республіці з державного списку пам'яток архітектури було вилучено ще 137 споруд [2, 186]. Абсолютну їх більшість складала культові об'єкти (відповідні приклади стосовно західних областей УРСР наведені у розділі 3 – С. М.).

На новий рівень тотальний наступ на релігію і церкву в СРСР підніс XXII з'їзд КПРС, який, як вже згадувалося, відбувся у жовтні 1961 р. Тон задав М. Хрущов, виступаючи зі звітом ЦК КПРС з'їздові. Радянський лідер, зокрема, наголосив, що: «... комуністичне виховання має на увазі звільнення свідомості від релігійних упереджень і забобонів, які все ще заважають окремим радянським людям цілком проявити свої творчі сили. Потрібна продумана і струнка система науково-атеїстичного виховання, яка б охоплювала усі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей і підлітків» [цит. за: 333, 334].

Після завершення з'їзду вся ідеологічна робота партії як в центрі, так і на місцях була спрямована не просто на звуження впливу релігії і церкви, послаблення діяльності релігійних організацій, а на повне їхнє подолання.

Цьому слугувало посилення атеїстичної пропаганди через лекції, кінофільми, публікації у газетах і журналах, ін. У шкільні програми вносилися доповнення, які передбачали критику релігійних догматів, засудження діяльності церкви і духовенства тощо. З листопада 1962 р. припинився друк «Журналу Московської патріархії» («Журнала Московской патриархии»). Складником пропагандистської роботи в УРСР був журнал «Войовничий атеїст» (1960–1964 рр.), його замінив у 1965 р. журнал «Людина і світ». Ще з 1960 р. по Україні почав широко розповсюджуватися журнал «Наука і релігія» («Наука и религия») [292, 80–81]. Задля виконання завдань пропагандистського наступу на релігію і церкву і з метою підготовки для цього відповідних висококваліфікованих кадрів в Академії суспільних наук при ЦК КПРС створено Інститут наукового атеїзму, філія якого працювала і в УРСР (м. Київ). У вузах як обов'язковий або факультативний предмет був введений курс «Основи наукового атеїзму». Влада визнала за доцільне проведення соціологічних досліджень стану релігійності, широке використання можливостей центральних й місцевих засобів масової інформації, громадських об'єднань і творчих спілок тощо [36, 92].

У справі протидії релігії і церкві радянська влада вдалася до такого способу звільнення населення від «пережитків минулого», яким стало запровадження комуністичних за духом обрядів. У лютому 1962 р. на Всесоюзній конференції науково-атеїстичної пропаганди було висловлено міркування, що релігійні звичаї і традиції слід витіснити новими святами і ритуалами для задоволення естетичних та емоціональних потреб віруючих. 25 серпня 1962 р. відповідне рішення ухвалило бюро ЦК КПРС. У пресі почали з'являтися пропозиції про введення псевдорелігійних ритуалів, які за допомогою певних символів установлювали б містичний зв'язок людей із суспільством комуністичного майбутнього. Заявлялося, що будуть побудовані спеціальні храми із символічними прикрасами, де прославлятиметься комунізм як найвище досягнення людського розуму.

Вводилися урочисті ритуали цивільного укладання шлюбу, реєстрації народження дітей і вручення паспортів [292, 81].

У червні 1963 р. уповноважений Ради в справах РПЦ по УРСР Г. Пінчук підготував текст пропозицій з 20 пунктів про заходи щодо ширшого впровадження громадянських обрядів. Вони передбачали залучення різноманітних державних, наукових і громадських установ до справи заміни існуючої релігійної обрядовості світською. 25 липня 1963 р. ЦК КПУ видав постанову, згідно з якою в республіці була створена Комісія щодо впровадження нових громадянських обрядів і народних звичаїв. Відповідно обкоми партії створювали обласні комісії, а партійні комітети виробничих управлінь – такі ж комісії по районах [292, 81]. Однак цей захід не набув широкого поширення.

Під час проведення антирелігійної політики радянська влада вдавалася до застосування не лише пропагандистських форм і методів роботи. Зокрема, починаючи з 1960 р., для мобілізації партійно-радянського активу на боротьбу з релігією при виконавчих комітетах Рад депутатів трудящих різних рівнів створювалися комісії сприяння уповноваженим РСРПЦ та РСРК. В Українській РСР вперше такі комісії з'явилися у Чернівецькій області [36, 89]. Спочатку вони утворювалися при облвиконкомах і райвиконкомах, а з 1963 р. ще й при виконкомах сільських і містечкових Рад депутатів трудящих. Наприклад, до складу комісій сприяння у Чернівецькій області в 1963 р. входило 900 осіб, в Тернопільській – 3345, в Івано-Франківській – близько 2 тис. осіб. Набір осіб у комісії сприяння здійснювався за диференційованим підходом, з урахуванням політичної підготовки, ділових рис, бажання займатися питаннями діяльності церкви і т. д. Як правило, до складу комісій входили члени виконкомів та депутати сільських, районних і міських Рад, працівники органів народної освіти, культурно-освітніх установ та інші особи з місцевого активу. Прикладом може слугувати комісія сприяння при Путильському райвиконкомі Чернівецької області. У її складі

були: секретар райвиконкому, завідувач районним відділом культури, завідувач районним будинком атеїстів, секретар райкому комсомолу, двоє голів сільрад, секретар сільради, завідувач сільським клубом, завідувач атеїстичної секції сільського лекторію. Комісії сприяння очолювали секретарі міськвиконкомів та райвиконкомів, які відповідали за питання, пов'язані з релігійними культурами.

При комісіях сприяння створювалися спеціалізовані секції «по православній церкві», «по легальних сектах» і «по нелегальних сектах». Вони встановлювали постійне спостереження за діяльністю кожної релігійної громади і кожного священнослужителя. Ця структура, по суті, в багатьох питаннях дублювала функції уповноважених Рад у справах православної церкви та релігійних культів, однак діяла паралельно і не контролювалася ними [292, 77–78]. Її роль як своєрідної силової структури щодо здійснення у першій половині 1960-х рр. антицерковних заходів ще належить висвітлити.

Отже, антирелігійна кампанія 1958–1964 рр., яка провадилася під гаслами утвердження науково-атеїстичного світогляду та контролю за дотриманням законодавства про культури, супроводжувалася відвертим адмініструванням, грубим порушенням прав віруючих, а нерідко – репресивними заходами. Масового поширення в той час набули безпідставні закриття діючих храмів і молитовних будинків, зняття з реєстрації й відмови в реєстрації релігійних об'єднань та священнослужителів, переслідування віруючих за їхні релігійні переконання [36, 92]. Таким чином, в ході антирелігійної кампанії комуністична влада надавала перевагу силовим методам боротьби з «опіумом народу». Це викликало додаткову прихильність населення до релігії і церкви, засвідчувало, що пряма агресивна політика стосовно цих інституцій – справа малоефективна, показувало необхідність еволюції такої політики у бік винятково пропагандистсько-агітаційної роботи.

Наростання через силові дії влади невдоволення віруючих і священнослужителів, суспільної напруги загалом відчували не лише широкі верстви населення країни, у тому числі західних областей УРСР, а й представники партійно-державного апарату. Одним з перших, хто у лютому 1964 р. подав аналіз негативних наслідків антирелігійної кампанії, був начальник 5-го управління КДБ СРСР полковник Ф. Бобков. 19 березня 1964 р. Рада у справах РПЦ доповіла в ЦК КПРС про майже загальну негативну реакцію священників та архієреїв з приводу здійснення фундаментального перегляду політики щодо релігії і релігійних організацій на державному рівні. Рада відзначила появу в частини духовенства прагнення до рішучого опору, активізацію дій церковних дисидентів з приводу нової хвилі переслідувань та звернень цих осіб до різних міжнародних організацій. Засудження антирелігійної політики радянського керівництва почало поступово посилюватися й за кордоном [36, 92–93].

Відповідь партійно-державної верхівки СРСР, Української РСР з приводу такого стану справ не забарилася. ЦК КПУ 14 травня 1964 р. ухвалив спеціальну постанову «Про факти грубого адміністрування окремих місцевих органів влади у ставленні до віруючих». Тут піддавалися критиці практика розгону молитовних зібрань, фізичних утисків щодо парафіян тощо. На виконання вказівок постанови обкоми партії й обласні Ради депутатів трудящих здійснили ряд заходів: практику застосування законодавства про культури аналізували на засіданнях бюро обкомів партії, на нарадах заступників секретарів партійних комітетів з ідеології, голів виконкомів районних рад, голів та членів міських, районних і сільських громадських комісій, на семінарах пропагандистського активу. Особливу увагу було звернуто на «недопущення фактів адміністрування з боку представників місцевих органів влади до віруючих та церкви» [цит. за: 36, 93].

Після «тихого перевороту» (жовтень 1964 р.), тобто, зняття М. Хрущова з усіх вищих партійно-державних посад, які він обіймав,

антирелігійна політика нового радянського керівництва на чолі з Л. Брежнєвим почала коригуватися владою у бік послаблення тиску держави на релігію і церкву. Щоправда, загальна спрямованість цієї політики залишалася незмінною, хоча із неї було вилучено відверту антирелігійність та брутальність, що мали місце в попередні роки. Не відмовляючись від атеїстичної роботи, партійні органи намагалися надати їй наукового змісту. З реєстрації знімалися лише ті релігійні громади, які фактично розпалися й припинили свою діяльність [36, 93].

У зв'язку з пом'якшенням відносин між державою та церквою були переглянуті раніше ухвалені рішення щодо покарань духовенства та віруючих за порушення законодавства про культу, чимало служителів культу звільнено з місць позбавлення волі й реабілітовано. Так, вже у грудні 1964 р. Верховний суд СРСР за участю КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення соціалістичної законності щодо віруючих. Голови верховних судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 років. У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих». 13 серпня 1965 р. аналогічну постанову ухвалила Президія Верховної Ради УРСР. Запроваджувалися нововведення в структурі державних органів, які контролювали релігійну сферу. Згідно постанови РМ СРСР від 8 грудня 1965 р. РСРПЦ і РСРК реорганізовувалися в єдиний орган – Радум в справах релігій (РСР) [346, 38–40].

Таким чином, впродовж другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. у Радянській державі активізувався наступ на релігію і церкву. Він на початках мав певні особливості у західних областях УРСР (ліквідація УАПЦ, УГКЦ та ГКЦ, нищення культових споруд РКЦ та іудейської конфесії, ін.). Згодом цей наступ увійшов у русло загальносоюзних та загальнореспубліканських тенденцій, набувши найагресивнішого прояву під час антирелігійної кампанії 1958–1964 рр., коли атеїстична робота

підмінялася насильницькими діями влади. Відступ від найодіозніших форм антирелігійної політики, який мав місце наприкінці 1964-го – у 1965 рр., засвідчував зміни в основному зовнішнього порядку. Глибинних трансформацій у ставленні влади до релігії відбутися не могло, антирелігійна політика мала продовжуватися й надалі, змінювалися лише її форми і методи.

2.2. Діяльність уповноважених Ради у справах Руської [Російської] православної церкви та Ради у справах релігійних культур

Як уже відзначалося, реалії суспільно-політичного життя СРСР 1943–1944-го рр., зокрема, необхідність залучення ресурсів православної церкви та її віруючих для перемоги над нацистською Німеччиною, демонстрація оновленого іміджу в очах союзників, ін. – все це зумовило появу у радянської тоталітарної системи оновленого вектору політики щодо РПЦ. Наслідком стало створення спеціального органу державної влади, який займався справами православної церкви у контексті дещо зміненого змісту державно-церковних відносин в СРСР. Обрання Й. Сталіним Московського патріархату на роль союзника зумовило появу 14 вересня 1943 р. Ради у справах Руської [Російської] православної церкви. Нова структура, яка функціонувала при РНК СРСР, повинна була відігравати роль посередника між владою та РПЦ [283, 46]. До основних обов'язків, що покладалися на неї, належали: нагляд за дотриманням законодавства про свободу віросповідання на місцевому рівні; зв'язок між державою та Московською патріархією; робота з розробки для РНК СРСР законодавства у сфері релігії; розробка та розповсюдження місцевим органам влади інструкцій стосовно роботи з РПЦ; збір інформації, її аналіз та подання урядові звітів про становище у конкретних регіонах у середовищі православної конфесії [307, 195].

РСРПЦ мала при Раднаркомом союзних і автономних республік, обл(край)виконкомом своїх уповноважених. Вона отримала право вимагати від центральних та місцевих радянських органів надання необхідних

відомостей і матеріалів, а також утворення комісій для розробки окремих питань, пов'язаних з діяльністю РПЦ. Всі центральні установи повинні були попередньо координувати з Радою власні заходи, які стосувалися РПЦ. Згодом їх повноваження практично непомітно видозмінилися на одноосібне вирішення Радою усіх церковних питань [273, 58–59].

Згідно із затвердженим штатним розписом, апарат РСРПЦ при РНК СРСР налічував 43 працівники й містив у своїй структурі Раду (5 осіб), Інспекторську групу та Управління справами Ради. До складу Ради входили: голова – Г. Карпов (на посаді з дня утворення Ради), заступник голови – спочатку К. Зайцев, згодом С. Бєлишев (з 1 квітня 1945 р.), члени – Г. Уткін (з 19 лютого 1944 р.) та І. Іванов (з 26 листопада 1943 р., також керівник Інспекторської групи), й відповідальний секретар, керуюча Управлінням справами К. Анисімова (з 13 листопада 1943 р.). На Інспекторську групу Ради покладалося керівництво й контроль за роботою уповноважених Ради в республіках, краях і областях, вирішення всіх практичних питань, що стосувалися церковних інституцій, аналіз інформаційно-статистичних матеріалів та підготовка відповідних документів для керівних партійних і урядових інстанцій. У структурі Управління справами Ради діяли господарсько-фінансова частина, експедиція, приймальня голови, юрисконсульт та бібліотекар-перекладач [36, 132].

Однак, невдовзі з'ясувалося, що зростаючі обсяги роботи вимагали певного структурного удосконалення Ради. Нова структура і штати цієї установи були затверджені розпорядженням РНК СРСР від 7 лютого 1946 р. Реорганізація Інспекторської групи в Інспекторський відділ пояснювалася необхідністю забезпечити ефективніший контроль і допомогти в роботі уповноважених Ради. Новостворений підрозділ – Відділ у справах центрального управління церкви – мав займатися питаннями зовнішньої діяльності Московської патріархії, справами Священного синоду, духовними навчальними закладами, контролем за видавничою діяльністю й обліком

духовенства. В структурі Управління справами Ради запроваджувалася спецчастина, на яку покладались отримання, відправлення і зберігання секретних матеріалів та архівів, а також облік кадрів РСРПЦ. Внаслідок цих структурних змін штати центрального апарату відомства збільшувалися на 14 одиниць і налічували 57 осіб [36, 133].

Початок розбудові інституту уповноважених РСРПЦ на місцях було покладено постановою РНК СРСР від 18 грудня 1943 р. «Про штати й посадові оклади працівників апарату уповноважених Ради в справах Руської православної церкви при Раднаркомом союзних і автономних республік, крайових і обласних виконкомах». Згідно з цим документом для Української РСР встановлювався штат у складі уповноваженого Ради, його заступника, секретаря, діловода і друкарки. Додатком до постанови для кожної області визначався штат власне уповноваженого РСРПЦ при облвиконкомах Рад депутатів трудящих та секретаря-друкарки [36, 132–134].

Уповноваженим РСРПЦ при РНК СРСР по Українській РСР був призначений П. Ходченко, заступником – Ю. Корнієнко. 10 лютого 1945 р. уряд затвердив Г. Катуніна на посаді заступника П. Ходченка. У 1944–1946 рр. уповноваженими РСРПЦ по західних областях УРСР працювали: по Волинській області – М. Діденко; Дрогобицькій – А. Шерстюк [з травня 1945 р.]; Закарпатській – С. Лямін-Агафонов; Львівській – Н. Вишневецький; Ровенській – П. Головатов; Станіславській – В. Бельнов [з травня 1945 р.]; Тернопільській – Т. Куліченко; Чернівецькій – спочатку П. Котляров, згодом Є. Касаткін [273, 59–60].

Радянська влада, частково послабивши наприкінці війни антирелігійний тиск, не збиралася втрачати контроль й за представниками неправославних конфесій, що проживали в СРСР. Для цього вирішено було піти апробованим шляхом і за аналогією з РСРПЦ організувати Раду у справах релігійних культів при РНК СРСР. У постанові останнього за № 572 від 19 травня 1944 р. підкреслювалося, що цей орган створено з метою

здійснення зв'язку між Раднаркомом СРСР та керівниками релігійних об'єднань з питань, що вимагають урядового вирішення [303, 125].

Положенням «Про Раду в справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР», яке було затверджено постановою уряду від 29 травня 1944 р., визначалися її права, обов'язки та організаційна структура. Головою РСРК призначався К. Зайцев, якого було увільнено від обов'язків заступника голови РСРПЦ. Проте вже 6 червня 1944 р. головою РСРК замість К. Зайцева, якого повернули в штат РСРПЦ, призначили І. Полянського. Уповноваженим РСРК при Раді народних комісарів СРСР по Українській РСР став П. Вільховий [50, 134]. Уповноваженими РСРК у західних областях УРСР на початках були: по Волинській області – Ф. Прокопенко, Дрогобицькій – А. Бурик, Закарпатській – С. Лямін-Агафонов, Львівській – М. Дриль, Ровенській – П. Волошкевич, Станіславській – В. Сердюченко; Тернопільській – А. Чирва, Чернівецькій – П. Котляров [273, 62].

Перші роки роботи уповноважених обох Рад були досить непростими не лише у зв'язку з складною військово-політичною ситуацією в регіоні після німецької окупації, а й через ігнорування місцевими партійно-радянськими органами змін у державній релігійній політиці, трактування її як другорядної справи. Прикладом такої позиції може слугувати ставлення владних структур до уповноваженого РСРПЦ по Дрогобицькій області А. Шерстюка. Він у 1945 р. два місяці провів на лісозаготівлі, ще два – у збройному протистоянні з УПА, крім того ще на два тижні був скерований на хлібозаготівлю, виконуючи обов'язки представника облвиконкому. Не кращим був стан справ у Львівській області, де обком КП(б)У систематично залучав уповноваженого РСРПЦ до виконання невласливих йому обов'язків. Такі випадки дезорганізовували роботу обласних апаратів уповноважених, зривали заплановані зустрічі та підготовку звітів. На підставі матеріалів перевірки заступник голови РНК УРСР Л. Корнієць у березні 1946 р. вдруге письмово звернувся до керівництва облвиконкомів, констатує той факт,

що у Дрогобицькій Львівській та Ровенській областях уповноваженим обох Рад не створені належні умови для роботи [269].

З метою врегулювання ситуації, що склалася, голова РНК СРСР В. Молотов 25 березня 1946 р. видав директивне розпорядження про забезпечення уповноваженим належних умов праці. У ньому йшлося про те, що на місцях роботою уповноважених можуть керувати лише голова чи заступник голови облвиконкому. Для створення належних умов роботи уповноваженим мали виділити окремі кабінети; співробітники цих підрозділів не підлягали мобілізації та відправленню у відрядження, не пов'язані з їхнім основним видом діяльності [399, 62]. Означена директива не могла миттєво викоренити зі свідомості працівників місцевих органів влади попереднє багатолітнє сприйняття практики державно-церковних відносин. За змістом документів багатьох архівних справ 1944–1949 рр. чітко простежується лінія нерозуміння окремими чиновниками ролі новостворених структур та небажання зрозуміти «лояльність» із боку уповноважених до релігійних організацій [399, 62]. Незважаючи на попередження, уповноважені дуже часто відволікались обласними партійно-державними органами від виконання своїх основних обов'язків. Лише наприкінці 1946 р. уповноваженим у західних областях УРСР були створені відповідні умови для роботи, про що інспектор РСРПЦ В. Петруніс, перебуваючи у Львові, повідомив Г. Карпова у листі від 30 жовтня 1946 р. [269].

Проблеми зустрічалися й при організації на місцях апарату уповноважених Рад. У листі від 7 грудня 1944 р. за № 454, надісланому з Москви голові Станіславського облвиконкому М. Козенку, була висловлена думка, що для Станіславської, Львівської та Дрогобицької областей, на території котрих в цей час діяла незначна кількість парафій РПЦ, варто призначити міжобласного уповноваженого РСРПЦ з місцеперебуванням у м. Львові. Копії цього листа були надіслані відповідно головам Львівського та Дрогобицького облвиконкомів та заступнику голови РНК УРСР

Л. Корнійцю. Наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. обидві посади були вакантні і обіймались секретарем облвиконкому. Лише з 13 лютого 1945 р. згідно наказу № 10 по Львівському облвиконкомі міжобласним уповноваженим РСРПЦ був призначений Н. Вишневський. Однак таке призначення не надто серйозно сприйняли у Львівському обкомі КП(б)У, тому цього уповноваженого ще певний час залучали до виконання невластивих йому обов'язків. З початком «возз'єднання» процесу УГКЦ із РПЦ при Дрогобицькому та Станіславському облвиконкомах були створені окремі апарати уповноважених РСРПЦ, котрі відповідно очолили А. Шерстюк та В. Бельнов. У цей же час уповноваженим РСРПЦ по Тернопільській області було призначено Т. Куліченка [269].

Детальна інструкція, яка визначала обов'язки уповноважених РСРПЦ при РНК союзних і автономних республік та облвиконкомах і складалася з семи розділів, додатків та приміток, була прийнята на засіданні РСРПЦ 6 лютого 1944 р. У ній уточнювався не лише статус уповноважених, а й надавалися рекомендації щодо практики їхньої роботи. До основних із них відносились необхідність узгодження всіх дій уповноваженого із керівниками партійних та радянських органів, попереднє завірення документації, адресованої місцевим виконкомам, головою РНК республіки, а також чітке дотримання номенклатури таємного діловодства. Підкреслювалося, що інститут уповноважених на місцях регламентовано повинен бути органом, який виконує роль посередника у справі взаємин уряду та РПЦ. Працівникам РСРПЦ доручалося здійснювати нагляд за діяльністю православної церкви та шукати можливості впливу на становище у ній зсередини. Для цього, наприклад, можна було використовувати періодичні обшуки у будинках священнослужителів (що пояснювалися боротьбою із бандитизмом), які проводили працівники НКДБ у присутності уповноважених Ради. Про результати обшуків останні доповідали республіканському уповноваженому.

Контроль за роботою обласних уповноважених покладался на апарат уповноваженого РСРПЦ при уряді УРСР. Заходи, що реалізовувалися по лінії республіканських відомств та обласних інстанцій і були пов'язані з РПЦ, мали попередньо узгоджуватися з союзною РСРПЦ [36, 135–136]. Постійно аналізувалась наповненість щоквартальних звітів обласних уповноважених. Керівники вищих органів влади, республіканські уповноважені часто підкреслювали необхідність одержання конкретної інформації з приводу внутрішнього життя релігійних організацій. Їх цікавили особливості взаємин між мирянами та кліром, методи духовенства у роботі з віруючими, ставлення мирян та духовенства до заходів радянської влади, перебіг релігійних свят тощо. Так, в інструктивному листі П. Ходченка до новопризначеного уповноваженого РСРПЦ по Ровенській області А. Марути вказувалося на недоліки у його роботі та надавалися рекомендації з її покращення. В ньому, зокрема, йшлося про те, що «в план потрібно вносити лише конкретні факти, що є вагомим у теперішній відрізок часу, є типовим для області і необхідним до виконання» [цит. за: 399, 63].

Крім багаторівневої системи підпорядкування, залежності одночасно від органів вищої партійної та державної влади, постійної зміни чи уточнення нормативної бази сфери діяльності, ще однією особливістю функціонування нових інституцій на місцях були постійні перевірки їх роботи працівниками апарату РСРПЦ та РСРК. Наприклад, з метою виявлення недоліків уповноваженому РСРПЦ по Волинській області М. Діденку було доручено перевірити роботу П. Дубовика – свого колеги з Ровенської області. У відповідному звіті М. Діденко зосередився на аналізі причин, через які П. Дубовик впродовж листопада 1947 – лютого 1948 рр. не міг якісно виконувати свої обов'язки. До них уповноважений відніс некомпетентність у роботі попередніх уповноважених – П. Головатого та А. Марути, довготривале відрядження П. Дубовика на лісозаготівлю, неналежні умови

для праці, надто низький рівень заробітної плати (950 крб. без надбавок) та ін. [182, арк. 42–44; 399, 64] (див. додаток Д).

Характерною рисою державно-церковних відносин 1944 – початку 1950-х рр. стала діяльність контролюючих органів зі встановлення «політичного обличчя» українських церков та релігійних угруповань, що мали специфічні національні ознаки. На офіційному рівні (через уповноважених Рад) ця позиція пояснювалась як намагання зберегти мир та відмежувати громадян СРСР від згубного впливу імперіалістичного світу. Так, в одному з офіційних повідомлень уповноваженого РСРК при РМ СРСР І. Полянського йшлося про те, що не всі релігійні організації однаковою мірою в часи німецько-радянської війни зайняли патріотичну, тобто, прорадянську позицію. Підкреслювалося, що такі конфесії, як римсько-католицька, греко-католицька та лютеранська відкрито підтримували німецьку окупацію і вважали нацистів визволителями від радянської влади. Уповноважений зазначав, що свою позицію стосовно СРСР керівники цих церков не змінили й після війни [399, 66]. Така позиція негативно відбилась на політиці щодо цих релігійних течій; засобом її реалізації стали регіональні уповноважені РСРК [399, 67]. Заступник голови РСРК Ю. Садовський у листі від 13 грудня 1945 р. до обласних уповноважених головне завдання відомства визначав так: «Насамперед Рада в цілому повинна оволодіти всіма важелями, що регулюють діяльність релігійної організації з однією загальною метою – максимальне знешкодження її» [цит. за: 36, 141–142].

Уповноважені РСРПЦ та РСРК були тією вирішальною інстанцією, яка на обласному рівні давала дозвіл, погоджуючи його з Києвом та Москвою, на закриття й подальше нищення в західному регіоні України культових споруд відповідних конфесій та належного їм культового майна. Так, уповноважений РСРПЦ по Волинській області М. Діденко «запропонував» єпископу Миколаю ліквідувати ікону в церкві Благівіщення м. Ковеля, на якій були зображені герої національно-визвольних змагань українського

народу. Уповноважений особисто поїхав до м. Ковеля, щоб проконтролювати виконання даної ним вказівки. За його ініціативою було проведено обшуки та вилучення у всіх храмах Волинської області уніатських ікон, періодики та книг, які визнавалися «контрреволюційними». Внаслідок тиску М. Діденка на церковних ієрархів ліквідовано монастирі у селах Зимно та Мильці. У Ровенській області місцевий уповноважений П. Дубовик у 1948 р. став ініціатором реквізиції низки церковних будинків в селах Любиковичі Сарненського району, Корито Острозького району, Балашів Мізоцького району [350, 221–222, 225, 231–232].

Одним з основних векторів роботи інституту РСРК в західних областях України був контроль над діяльністю римсько-католицьких громад. Зафіксувавши будь-яку нелояльність до радянської влади, уповноважені на цій підставі знімали ксьондзів з реєстрації. На практиці це означало припинення існування римсько-католицьких парафій та закриття їхніх храмів. Так, якщо на території Львівської області на середину 1944 р. діяло 285 костелів і каплиць та налічувалося 17 чоловічих і 22 жіночих монастирів, то вже станом на 1 вересня 1946 р. залишилися діючими лише 7 костелів. У Станіславській області перед війною налічувалося 207 костелів і каплиць та 14 монастирів; на кінець 1946 р. залишилися тільки 6 діючих костелів. Якщо у Тернопільській області на початок 1945 р. знаходилися 254 костели і каплиці та 8 монастирів, то на початок 1947 р. залишилося лише 10 діючих костелів [365, 25–26, 39–40]. Варто зауважити, що іншим суттєвим чинником, який вплинув на різке зменшення чисельності діючих у регіоні храмів РКЦ, стало насильницьке переселення більшовицькою владою насамперед польського населення з УРСР до Польщі у 1944–1946 роках [354].

Подібним чином діяли владні структури і щодо іудейських громад. Станом на 1 січня 1945 р. в Станіславській області залишилося лише 4 довоєнні громади – у Станіславі, Рогатині та Коломиї, які з різних причин не були зареєстровані. Найбільша з цих громад (у Станіславі) станом на 31

липня 1946 р. налічувала всього 52 особи. Вона не мала змоги відремонтувати культові приміщення власними силами. Крім того, уповноважений РСРК стежив, щоб не здійснювався збір коштів серед її членів. На спробу «двадцятки» зареєструватися обласний уповноважений 13 вересня 1946 р. відповів, що в цьому немає ні необхідності, ні політичної доцільності. Після довгих зволікань громаді міста дозволили використовувати напівзруйновану синагогу по вулиці Чапаєва, 28. Однак, оскільки громада так і не змогла провести ремонт приміщення, то його за рішенням міськвиконкому від 3 вересня 1952 р. передали міському товариству глухонімих [4, 356–357].

Майже до середини 1950-х рр. РСРПЦ та РСРК знаходилися під опікою органів держбезпеки СРСР. Не випадково головою РСРПЦ було призначено полковника НКДБ Г. Карпова. Останній з 1940 р. очолював 3-й відділ 5-го управління НКДБ, що реалізовував різні антицерковні акції. Протягом певного часу Г. Карпов навіть сполучав свою нову діяльність з виконанням обов'язків керівника цього відділу. Заступником голови РСРПЦ спочатку був також полковник держбезпеки Г. Зайцев [36, 132]. До номенклатури органів держбезпеки належали й обласні уповноважені обох Рад.

Прикладом співпраці РСРК та органів держбезпеки стали пропозиції народного комісара державної безпеки УРСР С. Савченка, надіслані ним до ЦК КП(б)У наприкінці червня 1945 р., щодо роботи уповноважених РСРК із посилення роботи із національними релігійними організаціями. Вони містили наступні рекомендації: заборона реєстрації громад і монастирів РКЦ; виявлення реальної кількості віруючих римсько-католицьких громад у зв'язку з їхнім від'їздом до Польщі та закриття у відповідних місцях костелів чи передачу їх у користування лояльним щодо Радянської влади церковним організаціям; реєстрація в терміновому порядку греко-католицьких громад, схильних до «возз'єднання» з православ'ям; утримання від прийому делегацій чи заяв греко-католиків – противників «возз'єднання»; вжиття

адміністративних покарань щодо релігійних громад греко-католиків, які відмовлялися від «возз'єднання»; передача органам НКВС наявних матеріалів щодо фактів антирадянських проявів чи відмови від військової повинності з боку представників релігійних громад; активізація дії партійних, комсомольських і громадських організацій з метою «обробки й відриву молоді від впливу сектантів»; запровадження штрафних санкцій щодо релігійних громад, у приміщеннях яких здійснювалися спеціальні дитячі зібрання з метою пропаганди релігійного вчення; посилення роботи по лінії органів внутрішніх справ з виявлення організаторів і керівників антирадянських нелегальних релігійних організацій та застосування проти них репресивних дій [399, 67–68].

Зростання наприкінці 1940-х рр. напруги в державно-церковних стосунках зумовило посилення контролюючих і регулятивних функцій РСРПЦ та РСРК. Головним фактором, який визначав тодішню специфіку їх діяльності, стала зміна курсу державної політики щодо релігійних інституцій в напрямі посилення стосовно них репресивних заходів. Широко розгорнута акція скорочення мережі православних парафій та громад інших конфесій супроводжувалася відмовою в реєстрації новоутворених об'єднань. Відбувалося також масове зняття з державного обліку раніше зареєстрованих громад, закриття православних, греко-католицьких, римсько-католицьких храмів, іудейських і протестантських молитовних будинків та передача їх для використання в інших цілях.

Вирішення таких питань, ініційованих місцевими органами влади за погодженням з обласними уповноваженими, в кожному окремому випадку вимагало санкції РСРПЦ та РСРК. Останнє зумовлювало значне зростання обсягів роботи їхніх апаратів, пов'язаної з перевіркою отриманих матеріалів та підготовкою і прийняттям відповідних протокольних рішень. У зв'язку з цим спостерігається істотне збільшення засідань Рад у справах РПЦ та релігійних культів. Так, якщо протягом 1944–1945 рр. відбулося 12 засідань

РСРК, 1946 р. – 6, то у 1947 р. їх було уже 23, 1948 р. – 20, 1949 р. – 28, 1950 р. – 16, 1951 р. – 16, 1952 р. – 13. При цьому до порядку денного більшості з них неодмінно вносилися питання зняття з реєстрації релігійних громад, закриття молитовних будинків та передачі останніх у користування цивільним установам [36, 150].

На нараді уповноважених РСРПЦ, проведеній за погодженням з московським керівництвом та урядом УРСР у Києві 14–15 грудня 1948 р., голова РСРПЦ Г. Карпов зосереджував увагу учасників на трьох основних напрямках роботи. Ними були: прискорення звільнення релігійними громадами приміщень, зайнятих ними під молитовні будинки в період окупації; зняття з реєстрації і закриття тих культових приміщень, які «не мали достатніх підстав для свого існування» (відсутність постійного причту, наявність на близькій відстані іншої діючої церкви тощо); вивчення складу духовенства, насамперед з числа висвяченого в період окупації, та повніше використання матеріалів перереєстрації членів церковних рад і ревізійних комісій громад, проведеної у 1948 р. [384, арк. 31, 36; 36, 145].

У плані заходів уповноваженого РСРК по Україні на 1948 р. визначалися наступні і – як на його думку – найсерйозніші державні завдання щодо роботи з культами:

а) розробка та підготовка матеріалів до плану заходів сприяння «возз'єднанню» Греко-католицької церкви в Закарпатській області з Руською православною церквою;

б) реєстрація Римсько-католицької церкви в Україні, вивчення соціально-політичного обличчя і політичних настроїв ксьондзів та активу віруючих католиків;

в) повсякденне глибоке вивчення внутрішніх процесів у житті релігійно-сектантських громад і форм їхньої релігійної пропаганди в найхарактерніших районах та областях України;

- г) постійний нагляд і боротьба з націоналістичними проявами в релігійних громадах іудейського віровизнання;
- д) повсякденна увага до проблем припинення антигромадських проявів в сектантських громадах адвентистів сьомого дня;
- е) аналітична робота з вивчення соціально-політичного обличчя пресвітерського складу та активу сектантських громад;
- є) вивчення ксьондзів Римсько-католицької церкви в площині виявлення осіб для організації автокефальної Римсько-католицької церкви в Україні з метою відриву її від Ватикану;
- ж) перегляд кадрів пресвітерського складу для усунення від керівництва громад політично неблагонадійних осіб;
- з) проведення роботи, спрямованої на кількісне зменшення релігійно-сектантських громад;
- к) вивчення стану релігійної активності та настроїв віруючих [383, арк. 2–3; 36, 145–146].

Вищезначені завдання стали підґрунтям для реалізації ще грандіозніших планів переслідування духовної опозиції в Україні. Для цього 1950 р. у віці 70 років було звільнено з посади уповноваженого РСРПЦ по Українській РСР П. Ходченка. Ще влітку 1946 р., перебуваючи у Києві, Г. Карпов ставив перед першим секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущовим питання про доцільність підбору іншої кандидатури, яка б більшою мірою відповідала вищезначеній посаді. За погодженням з вищим політичним керівництвом та урядом республіки певний час обов'язки уповноваженого РСРПЦ в УРСР після звільнення П. Ходченка виконував заступник останнього Г. Катунін; наприкінці 1950 р. цю посаду зайняв Г. Корчовий. Критичні зауваження щодо стилю й методів керівництва роботою обласних уповноважених неодноразово висловлювала РСРК у Москві на адресу уповноваженого Ради по Україні П. Вільхового [36, 136, 144, 148–149].

Переслідування церкви, що реалізовувалося під гаслами атеїзації суспільства, проводилося із застосуванням на місцях масового адміністрування, супроводжувалося порушенням прав парафіян і відвертим знущанням над віруючими. Типовими явищами тогочасної дійсності стали заборона здійснення ремонту храмів, незаконне закриття церков, звільнення з роботи працівників радянських установ за відвідування богослужінь, моральний тиск на духовенство. Досягнувши свого апогею влітку 1954 р., антирелігійний наступ викликав значне невдоволення священнослужителів та парафіян. Ситуація дедалі більшою мірою виходила з-під контролю, що ставало очевидним не лише спеціальним державним органам, але й партійній верхівці. Про зростання протестних настроїв і спроби організувати опір антирелігійним акціям влади Г. Карпов неодноразово повідомляв ЦК КПРС. Вкотре формально попереджаючи уповноважених про неприпустимість будь-яких зловживань щодо віруючих і церкви, голова РСРПЦ у листі від 21 жовтня 1954 р. вимагав від них негайного інформування про подібні факти й своєчасного застосування через місцеві органи відповідних заходів [376, арк. 43–45; 36, 155].

Аналіз архівних документів показує, що в середині 1950-х рр. робота апарату уповноваженого РСРПЦ по Україні включала здебільшого три основні напрями діяльності:

1. забезпечення керівництва обласними уповноваженими та надання їм допомоги у вирішенні практичних питань;
2. здійснення посередницьких функцій між державними органами та церковними інституціями й віруючими;
3. підготовка звітно-аналітичних матеріалів та інформування партійних і радянських органів про стан і тенденції релігійного життя.

Так, впродовж 1954–1955 рр. було проведено дві республіканські наради та ряд кущових семінарів обласних уповноважених; 17-х з них викликалися до Києва для отримання індивідуальних інструктивних вказівок.

За цей же час уповноважений РСРПЦ по Україні Г. Корчовий та його заступник Г. Катунін для вирішення на місцях поточних справ особисто побували в 16 областях республіки. Нерідко подібні поїздки зумовлювалися необхідністю посилювати контроль за діяльністю уповноважених з боку обласних керівних органів [36, 157].

Як уже зазначалося, у 1958 р. в СРСР розпочалася сумновідома антирелігійна кампанія, що тривала майже до середини 1960-х років. Розгортання чергового наступу на «антирелігійні пережитки» радянських людей було санкціоновано таємною постановою ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. «Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”». Цей документ вперше за повоєнний період піддавав різкій критиці діяльність державних органів, що здійснювали контроль над релігійними організаціями, насамперед РСРПЦ та РСРК. В постанові відзначалося, що апарати Рад та їхні уповноважені на місцях неправильно розуміють свої функції, невчасно інформують партійно-державні органи про діяльність служителів культів, релігійних сект і громад, потурають духовенству [385, арк. 104; 36, 164–165].

21 лютого 1960 р. Г. Карпова було відправлено на пенсію, а головою РСРПЦ призначено досвідченого партійного функціонера В. Куроєдова. Дещо раніше кадрові зміни відбулися і в апараті РСРК. І. Полянського звільнили на початку 1959 р., а його місце обійняв О. Пузін. Новим керівникам було визначено не лише коло їхніх обов'язків та повноважень, але й основні завдання та форми діяльності Рад. Вже на першій зустрічі з керівництвом Московської патріархії 11 березня 1960 р. голова РСРПЦ запевняв, що в радянського уряду немає ніяких підстав для змін у політиці щодо релігії і церкви. Стосовно чуток про завдання їх фізичного знищення, котрі пропагуються окремими представниками духовенства, то В. Куроєдов заявив, що вони є не лише глибоко помилковими, але й провокаційними, ворожими, спрямованими на збудження невдоволення серед віруючих.

Водночас він зазначив, що існує нагальна потреба зміцнити засади законності в церковній діяльності, ліквідувати багато вольностей і перекручень у цій справі. У зв'язку з цим державні органи на місцях будуть значно суворіше, ніж раніше, контролювати виконання духовенством законодавства про культу [36, 167].

На всесоюзній нараді уповноважених РСРПЦ (квітень 1960 р.) весь досвід державно-церковних взаємин, починаючи з 1943 р., оголошувався «деформацією церковної політики соціалістичної держави», «неправильною політичною й тактичною лінією», що призвели до зміцнення позицій релігії і церкви, створення сприятливих умов для пропаганди реакційної ідеології, активізації «явних і таємних ворогів радянської влади» серед духовенства. У доповіді В. Куроедова підкреслювалося, що замість того, аби домогтися всіякого обмеження діяльності релігійних організацій, скорочення релігійної мережі, РСРПЦ йшла на поступки різним «домаганням», «кокетуючи з церквою на догоду закордону». Увесь попередній курс, що проводився Радою у справах РПЦ і особисто Г. Карповим у релігійному питанні, викривався як вияв сталінізму [36, 167].

Формулюючи невідкладні завдання діяльності уповноважених, новопризначений керівник заявив: «Завдання уповноважених полягає в тому, щоб на основі ретельного вивчення церковної ситуації своєчасно інформувати партійні й радянські органи про занепадаючі парафії, про настрої віруючих, про становище виконавчих церковних органів, вносити конкретні пропозиції, спрямовані на послаблення діяльності церковних громад. Потрібно разом з партійними органами продумати необхідні заходи з упорядкування мережі церков, безумовно, жодним чином не ображаючи релігійних почуттів населення. Давайте, товариші, будемо відверто говорити – в нас у ряді республік і областей існує занадто густа мережа церковних установ, що не викликається жодною практичною потребою» [цит. за: 36, 168]. Далі В. Куроедов виклав конкретні вказівки щодо переходу до

планового скорочення церков і монастирів, духовних навчальних закладів і духовенства, єпархій, послаблення економічної бази церкви тощо [36, 168].

Успішне виконання завдань нової хвилі антирелігійного наступу, визначених партійними постановами, урядовими рішеннями та директивними вказівками Рад у справах РПЦ та релігійних культів, вимагало невідкладних заходів їхнього організаційного й кадрового забезпечення на місцях. Ще наприкінці 1958 р. замість увільненого Г. Корчового апарат уповноваженого РСРПЦ по УРСР очолив Г. Пінчук. Роком пізніше на зміну П. Вільховому уповноваженим Ради у справах релігійних культів в республіці було призначено К. Полонника [36, 168].

На наявність серйозних недоліків у справі підбору кадрів уповноважених звернув увагу ЦК КП України. У постанові вищої партійної інстанції республіки «Про постанову ЦК КПКРС “Про записку Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР”» від 1 квітня 1961 р., зокрема, відзначалося, що ряд обкомів партії та облвиконкомів послабили увагу до роботи уповноважених Рад у справах РПЦ й релігійних культів, не турбуються про зміцнення цих ланок діяльності досвідченими працівниками. Внаслідок цього чимало з них працюють незадовільно, не забезпечують належного контролю за дотриманням духовенством радянського законодавства про культу, а іноді навіть і потурають їм. Безініціативним і поверховим було оцінено виконання своїх функцій республіканськими уповноваженими Г. Пінчуком і К. Полонником. ЦК КПУ зобов’язав обкоми партії й виконкоми обласних Рад депутатів трудящих переглянути та зміцнити кадри уповноважених Рад, а Г. Пінчука і К. Полонника – посилити контроль за їхньою діяльністю [36, 168, 170].

Апаратам Рад відводилася роль головного інструмента в реалізації партійних директив щодо викорінення релігії зі свідомості радянських громадян. Питання конкретизації і пошуку оптимальних шляхів їхнього невідкладного виконання звучали лейтмотивом на численних всесоюзних і

республіканських нарадах уповноважених. Типовими тут можна вважати всесоюзні наради уповноважених РСРПЦ та РСРК, проведені в квітні 1961 р. з обговорення завдань, що випливали з постанови Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу», прийнятої за вказівкою вищого партійного керівництва 16 березня 1961 р. [36, 170]. У доповіді голови РСРК О. Пузіна, виголошеної на нараді 18 квітня 1961 р., зокрема, зазначалося, що в усіх постановах ЦК КПРС протягом 1958–1961 рр. увага акцентувалася на необхідності «посилення боротьби з релігією, насамперед, засобами пропаганди, а також шляхом законодавчих обмежень діяльності церкви й духовенства. Ці постанови лягли в основу всієї нашої роботи за останні роки» [цит за: 387, арк. 123]. У доповіді керівника державного відомства містився аналіз змін, внесених до нормативних актів, що регулювали діяльність культів. Йшлося про порядок узгодження рішень місцевих органів влади з РСРК та її уповноваженими щодо реєстрації та зняття з неї релігійних громад й служителів культів. Характеризувався також зміст заходів, спрямованих на усунення наслідків «узурпації» духовенством прав віруючих в управлінні справами релігійних об'єднань, «шкідливих захоплень» реставрацією й ремонтом церковних споруд. Мова йшла і про надмірні релігійні впливи на населення, припинення паломництва прочан, посилення податкового пресу щодо служителів культу й контроль за фінансовою діяльністю релігійних утворень [387, арк. 123–150; 36, 170–171].

Не менш агресивні заклики звучали також на всесоюзній нараді уповноважених РСРПЦ 20 квітня 1961 р. Своєрідною прелюдією для подальших погромних виступів на ній пролунали слова з доповіді голови Ради В. Куроєдова: «У нас досі не наведено твердого порядку в справі дотримання духовенством законодавства про культу. В результаті безконтрольності з боку місцевих радянських органів і потурання з боку колишнього керівництва Рад церковні організації всіх напрямів сильно зміцнили свою матеріальну базу. Вони розширили релігійну пропаганду,

посилили свій вплив на деякі верстви населення. З цим явищем миритися далі не можна» [цит. за: 36, 173]. Торкаючись питання підсумків виконання постанови ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури» і відзначивши певні успіхи в здійсненні відповідних антирелігійних заходів, В. Куроєдов наголосив: «...досягнуті результати нас жодним чином не можуть задовольнити. Ми зробили лише перші кроки в обмеженні діяльності церковників» [цит за: 36, 173].

Зміст і характер окреслених планів щодо боротьби з РПЦ демонструє документ, поданий Г. Пінчуком 29 травня 1961 р. до ЦК КПУ. Ним передбачалось: істотне скорочення монастирської мережі; вилучення т. зв. «громадських» споруд із користування релігійних громад; «упорядкування» мережі церков та закриття «згасаючих» парафій; припинення паломництва до святих місць; ліквідація та часткове перенесення на територію кладовищ і храмів численних хрестів та каплиць з державних і колгоспних земель; послаблення матеріальної бази церковних організацій, надання допомоги фінансовим органам у забезпеченні контролю за діяльністю духовенства; відлучення працівників державних установ, навчальних та культосвітніх закладів від участі в церковних хорах; припинення церковної доброчинності; докорінне поліпшення роботи з вивчення проповідницької діяльності церковників різних конфесій; упередження прийому слухачів до Одеської та Луцької духовних семінарій [36, 174–175].

Відвертою антирелігійною спрямованістю відзначалися й заходи апарату уповноваженого РСРК в Україні. Його представникам на місцях доручалося:

– за підтримки партійно-радянського активу організувати належний контроль за діяльністю кожної релігійної громади та служителя культу, оперативно й гостро реагувати на факти порушення чинного законодавства;

– забезпечити ефективність антирелігійної пропаганди шляхом максимального обмеження дій духовенства й активності релігійних об'єднань;

– встановити тісні контакти з редакціями газет і радіомовлення, націлюючи їхніх працівників на підготовку матеріалів, які б могли бути використані для антирелігійної пропаганди;

– надавати консультаційну допомогу лекторам-атеїстам, членам партійно-радянського активу з питань вимог законодавства, особливостей культової практики й релігійної ситуації на місцях [386, арк. 1–2; 36, 175].

Стосунки влади на місцях з духовенством і рядовими віруючими набирали форм особливої жорсткості й свавілля. Це породжувало з боку останніх масове невдоволення, яке набирало загрозливих масштабів. Керівництво РСРПЦ та РСРК, поінформоване про такий перебіг подій, добре усвідомлювало його можливі наслідки для внутрішнього становища в країні. Постійне нагнітання антицерковних акцій могло б серйозно зашкодити й широким міжнародним планам Радянської держави, до реалізації яких активно долучалося керівництво конфесій. Ще в жовтні 1962 р. РСРПЦ, повідомляючи ЦК КПРС про значне скорочення церковної та монастирської мереж, підкреслюючи істотне зростання письмових скарг, у тому числі від патріарха, єпископів і духовенства, пропонувала звернути увагу місцевих партійних органів на неприпустимість подальшого адміністрування. Так, у листі на ім'я уповноваженого РСРПЦ в Україні Г. Пінчука від 14 березня 1963 р. В. Куроєдов піддавав гострій критиці окремих уповноважених за надмірне застосування виняткових адміністративних заходів щодо духовенства. Зняття з реєстрації священників на невизначений термін без належної на те аргументації з метою паралізувати діяльність громад, на переконання голови Ради, заслуговувало всілякого осуду й мало бути припинене [36, 178–179].

Зростання протизаконних дій та адміністративних заходів з боку партійних комітетів і місцевих державних органів, що здійснювалися під гаслами атеїзації, змусили ЦК КПРС обговорити це питання і через ідеологічний відділ доручити ЦК компартій союзних республік вжити належних заходів для ліквідації адміністративних перегинів, посилити виховну роботу серед віруючих. Радам у справах РПЦ та релігійних культів, Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР, Прокуратурі та Верховному суду СРСР доручалося перевірити факти порушень законності з боку місцевих органів влади щодо віруючих і виправити допущені у цій справі помилки. Відповідну постанову «Про доповідну записку ідеологічного відділу ЦК КП України “Про факти грубого адміністрування деяких місцевих органів влади у ставленні до віруючих”» було прийнято 14 травня 1964 р. У ній піддавалися критиці непоодинокі випадки розгону молитовних зібрань, побиття віруючих тощо; партійні, радянські та правоохоронні органи мали розібратися з фактами грубого адміністрування, а винних у цьому притягти до відповідальності [382, арк. 53, 128–129; 36, 180].

Особливе місце питання подолання практики адміністрування посіло на всесоюзній нараді уповноважених РСРК, яка відбулася 25 червня 1964 р. Зокрема, у доповіді голови Ради О. Пузіна наголошувалося, що зважаючи на масове поширення найбрутальніших форм адміністрування та його широкі масштаби, котрі викликають дедалі більше невдоволення віруючих та інших категорій населення, а також стають поживою «зарубіжних реакційних кіл» з метою антирадянської пропаганди, питання зловживань з боку керівників місцевих органів влади набирає політичного забарвлення. Особливий наголос робився на відповідальності уповноважених за усунення вказаних недоліків. Адже значна частина з них припускалася брутальності у взаєминах з віруючими та духовенством, відхиляла їхні скарги й звернення, не бажаючи стати на захист віросповідних прав громадян від необґрунтованих посягань з боку посадових осіб. Більше того, досить часто саме уповноважені ставали

ініціаторами адміністративних дій щодо релігійних об'єднань, незаконних переслідувань віруючих і служителів культів, зловживали наданими їм правами, втручаючись у внутрішнє життя громад, встановлюючи всілякі обмеження у проведенні молитовних зібрань і виконанні релігійних обрядів. «Все це веде до того, – підсумовував О. Пузін, – що уповноважені Ради перестають бути представниками держави, покликаних слідкувати за дотриманням радянських законів про культу. Рада буде досить суворо вимагати від уповноважених дотримання законності. Це не погроза, а попередження» [378, арк. 63, 83–84; 36, 181].

Аналогічні за змістом порушення констатувалися й по лінії РСРПЦ. У таємному листі за підписом голови Ради В. Куроєдова від 27 липня 1964 р., адресованому республіканським уповноваженим, наводилися численні факти застосування керівниками місцевих органів влади адміністративних методів у боротьбі з релігією. Перевірка скарг, які в масовому порядку надходили від віруючих і духовенства до ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради міністрів СРСР, Генеральному прокурору СРСР на протизаконні дії посадових осіб, виявила, що викладені в них факти беззаконня й свавілля місцевих чиновників у більшості своїй підтвердилися.

У зв'язку з цим РСРПЦ зобов'язувала уповноважених спільно з органами влади на місцях вжити рішучих заходів для припинення практики адміністрування щодо віруючих і релігійних організацій. Різкій критиці в листі піддавалася позиція тих уповноважених, які під тиском місцевої влади виявляли безпринципність, приховували факти беззаконня й мирилися з виконанням невластивих їм функцій (закриття церков, вилучення церковного майна, здійснення антирелігійної пропаганди тощо). Як наслідок – втрата довіри до них з боку віруючих і духовенства, а Рада позбавлялася джерел поінформованості та можливості успішного виконання своєї найважливішої функції – своєчасного інформування керівних органів про становище церкви [376, арк. 4–10; 36, 182].

Проте партійні та державні директиви, які за тогочасних умов носили суто формальний характер, не припинили масового беззаконня. Як і раніше, воно й надалі переважало з-поміж засобів подолання «пережитків минулого». Свавільля стосовно церкви й віруючих нерідко заохочувалося уповноваженими РСРПЦ і РСРК в областях, у тому числі й західного регіону України; серед цих уповноважених було чимало прихильників силових методів боротьби з релігійністю населення. Так, за рішенням уповноваженого РСРК по Волинській області Ф. Прокопенка 28 липня 1958 р. зняли з реєстрації ксьондза костелу у Володимирі-Волинському М. Ясионовського, внаслідок чого римсько-католицька громада міста розпалась, а храм було закрито [118, арк. 91, 105]. Уповноважений РСРК по Станіславській області вважав за необхідне розібрати на будівельні матеріали ті храми, які зазнали руйнувань в результаті подій Другої світової війни [131, арк. 20]. Уповноважений РСРПЦ по Чернівецькій області Є. Проценко відповідно до вказівки керівництва протягом першого півріччя 1961 р. зняв усіх священників з обслуговування так званих додаткових церков, тобто, таких, які не мають постійного священика, а обслуговуються періодично священиками основних церков [201, арк. 1].

Зміни у партійно-державному керівництві СРСР у жовтні 1964 р. спричинилися до певного перегляду лінії поведінки влади щодо релігії і церкви, а отже, й до реформування органів, відповідальних за відносини з різними конфесіями. Постановою уряду від 8 грудня 1965 р. за № 1043 РСРПЦ та РСРК об'єднали в один орган – Раду в справах релігій (РСР) при Раді міністрів СРСР. Її головою став В. Куроєдов, який раніше очолював РСРПЦ. Згодом було затверджено штат центрального апарату РСР у кількості 49 осіб. Рада складалася з 7 підрозділів: відділу у справах православних церков; відділу у справах мусульманської і буддійської релігій; відділу у справах католицької, протестантської, вірменської церков,

іудейської релігії і сект; відділу міжнародних зв'язків; юридичного відділу; загального відділу та бухгалтерії [306, 46].

Питанням реорганізації апаратів уповноважених РСРПЦ та РСРК в УРСР спеціально займався ЦК КПУ. Спільною постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР за № 112 від 25 січня 1966 р. апарати республіканських уповноважених РСРПЦ та РСРК також об'єднувалися в один орган – апарат уповноваженого Ради в справах релігій при Раді міністрів СРСР по Українській РСР; його очолив К. Литвин [36, 143; 306, 46].

В областях вводилися посади уповноважених РСР (25), старших референтів (12) та референтів (12). При формуванні штату апарату уповноваженого РСР в області бралася до уваги її насиченість різними релігійними об'єднаннями. Особливо виокремлювалися ті з областей, де, на думку влади, спостерігалася особливо сильна релігійна опозиція. Виходячи з цього, для Львівської і Закарпатської областей вводилися посади трьох відповідальних працівників, для інших західних областей – двох. Такий апарат уповноваженого РСР, за оцінкою К. Литвина, «здатний більш кваліфіковано вивчати релігійну ситуацію в республіці за окремими основними релігійними напрямками, а саме: православної, старообрядницької, католицької й реформатської церков, іудейського віросповідання, легально діючих сектантських об'єднань і релігійного підпілля» [цит. за: 36, 144–145].

Таким чином, з середини 1960-х рр. контроль над релігійними організаціями перейшов у відання РСР. Отже, й надалі зберігалася становище, коли віруючі у питаннях, що стосувалися їх конфесії, змушені були звертатись до тієї державної структури, яка їх безпосередньо контролювала та переслідувала [338, 337]. Рада у справах релігій, її уповноважені в західних областях УРСР набули від своїх попередників методів адміністрування, використання всіляких заборон. Тому намагання

віруючих відновити богослужіння в закритих храмах неминуче мали наштовхуватися на опір уповноважених Ради [365, 162].

Отже, впродовж усього періоду, що досліджується у дисертації, надійним провідником політики комуністичної влади щодо релігії і церкви виступали РСРПЦ та РСРК, її уповноважені на місцях, у тому числі і у західних областях Української РСР. Їх діяльність відзначалася різними формами й методами, серед яких, особливо у період антирелігійної кампанії 1958–1964 рр., переважали силові методи. Наслідком означених дій виявилось закриття багатьох культових споруд різних конфесій регіону, їх подальше нищення, включаючи й рухоме майно, що знаходилося тут. Цим самим сакральним пам'яткам західних областей УРСР було завдано непоправної шкоди, що знайшло негативне відбиття у свідомості віруючих та духовенства з середовища місцевого населення й спонукало їх до протидії насильницьким крокам комуністичного режиму.

Висновки до розділу 2

На підставі викладеного матеріалу з'ясовано, що радянська влада протягом другої половини 1940-х – першої 1960-х рр. проводила специфічну політику щодо релігії і церкви, яка стосувалася усіх конфесій західних областей УРСР. Означена політика характеризувалася певними видозмінами. Так, зважаючи на угоду 1943 р. між Й. Сталіним та ієрархами РПЦ, більшовицький тоталітарний режим у перші повоєнні роки лояльно ставився до тієї частини православної конфесії регіону, яка підпорядковувалася Московському патріархатові. Основний удар він спрямував проти українських національних церков краю – УАПЦ, УГКЦ та ГКЦ, проти протестантських громад, а також конфесій, віруючі яких належали до національних меншин – римо-католицизму та іудаїзму. Партійно-державні структури змогли швидко ліквідувати УАПЦ на Волині та Рівненщині. У 1946 р. відбувся сумнозвісний Львівський собор (псевдособор), рішенням

якого ліквідовувалася УГКЦ у Східній Галичині; 1949 р. ліквідовано Греко-католицьку церкву на Закарпатті. Масово закривались та руйнувалися також культові споруди римо-католиків, протестантів та іудеїв; серед цих об'єктів значна частина була визначними пам'ятками архітектури.

1947 р. ознаменувався й негативними змінами у ставленні більшовицького тоталітарного режиму до РПЦ. Активізується антиправославна атеїстична пропаганда. Починаючи з березня 1948 р., не було надано жодного дозволу на відкриття церков. Прихід до влади М. Хрущова зумовив подальше розгортання наступу на релігійні громади. У 1954 р. з'явилося дві постанови ЦК КПРС, які окреслювали партійно-державну політику в означеній сфері. Постанова від 7 липня 1954 р. носила яскраво виражений антирелігійний характер. Проте до осені 1958 р. головний вектор у релігійній політиці влади визначала постанова «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954 р. де вказувалося на шкідливість ставити тих чи інших радянських громадян під політичний сумнів через їхні релігійні переконання.

Прийняття цієї постанови прихильно сприйняли віруючі та духовенство, які вбачали в ній пом'якшення політики держави щодо релігії і церкви. Однак така політика комуністичного режиму тривала недовго. Вже наприкінці 1958 р. радянська влада розпочала наступальну антирелігійну кампанію, що тривала до середини 1960-х рр. і вважається найагресивнішим виявом в СРСР антирелігійної політики післявоєнних десятиліть. Партійно-державні органи видали ряд постанов, які суттєво обмежували діяльність церкви, послаблювали її матеріальну базу, ускладнювали порядок відкриття храмів, вжили заходи, спрямовані на ліквідацію монастирів, ін. Вагомий засіб послаблення позицій релігії і церкви комуністична тоталітарна держава вбачала у скороченні мережі культових споруд. З цією метою вони виводилися з-під охорони держави як пам'ятки архітектури і, таким чином, позбавлялися коштів, необхідних для їх належного утримання та реставрації.

Основними провідниками партійно-державної політики у сфері релігії і церкви виступали РСРПЦ та РСРК. Утворені як органи, що повинні були виконувати посередницьку функцію між урядом та релігійними організаціями, вони згодом стали одним з основних інструментів силового тиску на конфесійні громади. Серед методів роботи РСРПЦ та РСРК, їх уповноважених в західних областях УРСР переважали адміністрування, використання всіляких заборон, протидія намаганням віруючих і духовенства відновити богослужіння в закритих храмах. Таким чином, уповноважені РСРПЦ та РСРК на практиці реалізовували вказівки партії та держави щодо формування атеїстичного суспільства не методами переконання, проведенням відповідної антирелігійної виховної роботи, як це гучно декларувалося у різноманітних постановках та рішеннях, виступах керівництва, а насильницькими методами.

Завершилася розпочата у 1958 р. антирелігійна кампанія після зняття М. Хрущова з партійно-державних посад у жовтні 1964 р. та зміни у 1965 р. керівництва й реорганізації відповідних державних структур, до компетенції яких входило регулювання відносин з різними конфесіями. Релігійна політика почала коригуватися владою у бік послаблення тиску держави на релігію та церкву, хоча загальна спрямованість цієї політики залишалася незмінною. Із неї було вилучено відверту брутальність, що мала місце в попередні роки. Однак усі ці зміни були в основному зовнішнього порядку. Глибинних трансформацій у ставленні партійно-державної влади до релігії не відбулося, та й не могло відбутися через саму сутність комуністичної ідеології та практики. Антирелігійна політика мала продовжуватись, змінювалися частково лише форми і методи її здійснення.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ РЕГІОНУ

3.1. Нищення культових споруд

Боротьба в СРСР з релігією і церквою впродовж другої половини 1940 х – першої половини 1960-х рр. не могла не торкнутися й культових пам'яток держави, насамперед нерухомих. Це повною мірою відчули на собі храми різних конфесій західних областей УРСР. Уже зазначалося, що влада розглядала означені об'єкти як небезпечні осередки релігійного життя і тому здійснювала їх винищення, наймасштабніші розміри якого припали на кампанію 1958–1964 років. Необхідно підкреслити, що цим пам'яткам, особливо дерев'яним (останні склали абсолютну більшість культових споруд і слугували виявом української народної архітектурної творчості), властиве яскраво виражене регіональне розмаїття, зумовлене природно-географічним середовищем, особливостями історичного та соціального розвитку тієї частини західноукраїнських теренів, де вони розташовувалися.

За результатами тривалих досліджень процесу історичних видозмін форм українських дерев'яних храмів регіону науковці виділяють на його території дві архітектурно-етнографічні зони – Полісся (Західне або Волинське Полісся) та Карпати (Прикарпаття, Буковина, Закарпаття) [345, 27–28, 136]. Їх межі у досліджуваній період не збігалися з адміністративним районуванням відповідних західних областей Української РСР. Однак основна територія останніх входила до тієї чи іншої зони. Зону Західного (Волинського) Полісся склали головним чином Волинська і Ровенська області. До зони Карпат входила майже уся Львівщина, тодішня Дрогобицька область, центральна й південна Тернопільщина, Станіславська (згодом – Івано-Франківська) область, а також Чернівецька і Закарпатська області.

Означене архітектурно-етнографічне районування (з урахуванням повоєнного адміністративно-територіального розмежування західних областей УРСР) покладено в основу представлення у цьому підрозділі інформації головним чином статистичного змісту щодо нищення у кожній з областей культових об'єктів різних конфесій. Враховуючи масштаби приналежності (добровільної чи примусової) населення регіону до відповідних конфесій, по кожній з областей подаються відомості спочатку про нищення православних храмів, згодом – римсько-католицьких та іудейських. З огляду на незначну кількість протестантських пам'яток, то їх об'єднано у прикінцеву спільну групу.

Волинська область. Домінуючою конфесією області виступало православ'я. Станом на 1 січня 1946 р. на Волині православні мали у своєму розпорядженні 361 церкву та два монастирі [45, 62]. У 1945 р. було знято з державної реєстрації Різдово-Богородичну цвинтарну церкву села Житані Володимир-Волинського району, збудовану 1863 р.; Троїцьку церкву села Тростянець Ківерцівського району переобладнано в конюшню; каплицю м. Луцьк, що на вулиці Львівській, передано під склад військової частини; приміщення церкви Олександра Невського передано військовій частині ракетної дивізії [299, 36]. Святогеоргіївську церкву у м. Володимир-Волинський було передано під будинок офіцерів [5, 22]. Актом особливої наруги над релігією та почуттями віруючих стало використання (1947 р.) каплиці Параскеви-П'ятниці у Луцьку як громадського туалету [351, 521]. Згідно з рішенням Рожищенської районної ради за № 88 від 15 травня 1948 р. було розібрано дзвіницю Михайлівської церкви м. Рожище [5, 242]. Приміщення Преображенської церкви-каплички в селищі Локачі використовувалось як склад пального та сховище кіноплівок. Випари пального зруйнували споруду [353, 8]. Троїцьку церкву села Уховецьк Ковельського району станом на 1 жовтня 1948 р. перетворено на колгоспний склад; Успенську церкву села Лишнівка Маневицького району рішенням

Волинського облвиконкому у 1948 р. знято з державної реєстрації. Приміщення використовувалося як склад радгоспу «Городецький», знаходилося в аварійному стані; його планувалося розібрати [5, 136, 217].

Уповноважений РСРПЦ по Волинській області С. Богданов 22 лютого 1952 р. у листі до союзного керівництва повідомляв, що згідно актів технічного огляду, проведеного в 1951 р., було визнано аварійними 25 церковних споруд. На основі цього акту єпископ Панкратій за своєю ініціативою заборонив проводити в них богослужіння. З вказаної кількості церков станом на 20 листопада 1952 р. було відремонтовано 12 споруд. Решта 13 залишилися не відремонтованими і стояли пустою [67, арк. 11–12].

На підставі цього документа складається враження про турботу органів влади за життя і здоров'я віруючих, стан збереження пам'яток. Однак на практиці подібні дії часто означали подальше закриття і руйнування споруд або залишення їх напризволяще, образу релігійних почуттів віруючих. Так, церкву в селі Орані Володимир-Волинського району, свідомо не ремонтуючи, використовували як колгоспний склад, пізніше розібрали для господарських потреб колгоспу [5, 34]. Храм св. Варвари в селі Машів Любомльського району не використовувався і знаходився надалі в аварійному стані [48, 201]. Приміщення Успенської церкви села Радехів того ж району у 1960 р. було передано колгоспу під зерносховище [48, 317].

Проте найбільш вороже радянська влада ставилася до монастирів. Атеїстична пропаганда називала їх «вогнищами мракобісся»; тому партійно-державна влада спрямовувала свій удар в першу чергу проти них. У листі від 20 березня 1945 р. за № 57 уповноважений Ради у справах РПЦ по Волинській області М. Діденко повідомляв Г. Карпова, що на території Волинської області існує 2 діючі православні монастирі – чоловічий і жіночий. Свято-Миколаївський чоловічий монастир розташовувався в селі Мильці тодішнього Седлищанського (нині Старовижівського – С. М.) району. Станом на 1945 р. в ньому проживало 9 осіб, з них 5 монахів [63, арк.

16]. Обитель мала три церкви: головну Миколаївську, напівзруйновану через відсутність протягом 25 років ремонту; цвинтарну Онуфріївську; Преображенську, котра була в стані повного руйнування: частина стелі та стін обвалилась, через дірявий дах в церкву потрапляла дощова вода, ікони, що залишились, нищилися або уже були знищені [66, арк. 3–4].

На початку серпня 1947 р. М. Діденко отримав вказівку від керівництва з Москви приступити до оформлення документів щодо закриття обителі. Волинському уповноваженому рекомендували провести розмову з єпископом Волинським і Ровенським Варлаамом, щоб той ініціював перед Московською патріархією закриття монастиря через непридатність монастирських будівель та нестачу коштів для їх відновлення [283, 106]. Згідно постанови Священного синоду від 28 жовтня 1947 р. за № 16 монастир було ліквідовано. Релігійній громаді села Мильці передали Онуфріївську церкву [66, арк. 27]. Постановою облвиконкому від 13 грудня 1947 р. за № 1084 споруди колишнього монастиря (два двоповерхові кам'яні корпуси і сарай) передано разом з огорожею, садом і 15 га землі Волинському обласному управлінню трудових резервів під спеціальне сільськогосподарське училище [66, арк. 1]. Преображенська церква була переобладнана в кінозал, а Миколаївську церкву в 1949 р. передано училищу під склад [5, 250].

Іншим діючим монастирем Волинської області був Святогірський жіночий монастир в селі Зимному. Станом на 1945 р. тут у підпорядкуванні ігумені Лідії (Давидович) перебувало 40 сестер. Обитель мала три церкви: головну Свято-Успенську, парафіяльну Свято-Троїцьку та домову Покровську. У 1943 р. нацисти пошкодили головну Свято-Успенська церкву. Куполи і весь дах згорів. В середині залишився неушкоджений триярусний іконостас, який внаслідок погодних умов руйнувався [64, арк. 4]. Стіни храму давали тріщини, загрожуючи обвалом склепіння й остаточною руйнацією споруди. Незважаючи на неодноразові звернення ігумені та виділення Волинсько-Ровенським єпархіальним управлінням в 1947 р. управлінням

архітектури та будівництва облвиконкому 22 тис. карбованців і 20 кубометрів лісоматеріалу на зведення тимчасового даху, жодних реставраційних робіт тут не проводилося [296, 317].

М. Діденко у листі від 15 лютого 1949 р. до уповноваженого РСРПЦ по Українській РСР Г. Ходкевича рекомендував закрити Зимненський монастир, оскільки той знаходився біля державного кордону [352, 70]. Під тиском державної влади єпископ Волинський і Ровенський Панкратій 25 березня 1949 р. наказав перевести усіх черниць із Зимно до Дерманського монастиря. Своє рішення владика обґрунтовував значними ушкодженнями обителі в період війни, що унеможливило тут проживання, та відсутністю коштів на її реставрацію [5, 27]. Фактично це означало закриття Зимненського монастиря. Згідно акту від 2 квітня 1949 р. храми, підсобні будівлі, земля, сад були передані Волинському обласному відділу народної освіти для дитячого будинку. Культове майно домової церкви із дзвоном передане в Дерманський монастир, а іконостас – на зберігання настоятелю Успенського собору у Володимирі-Волинському [64, арк. 91]. У 1956 р. цей іконостас віддано церковній раді села Забороль Луцького району Волинської області [347, 99].

В період антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. під репресивні заходи потрапили православні громади Луцька. Наприкінці 1959 р. згоріла каплиця Іверської Божої Матері. За однією з версій вона була зумисне підпалена з вказівки міського комітету комуністичної спілки молоді [5, 165]. Після пожежі каплиця якийсь час стояла з вибитими шибками і без догляду; згодом її по-варварськи знищили. Оскільки мури не піддавалися швидкому розбиранню, то їх в одну з ночей просто підірвали. Єдине, що дозволили забрати до Луцького кафедрального собору св. Трійці – це ікону Іверської Божої Матері [271, 118]. У 1960 р. була знята з обліку Хрестовоздвиженська церква. Її закрили через те, що нібито парафія занепала і віруючі не можуть фінансово утримувати споруду. В приміщенні храму влаштували планетарій. Вівтар церкви обласна та міська влада дозволили забрати на зберігання до

Свято-Троїцького собору [271, 117–118].

Трагічні наслідки для православних храмів області мала уже згадана постанова Ради міністрів УРСР від 5 січня 1962 р. за № 28 про виключення низки культових споруд із списків пам'яток архітектури. В області це стосувалося спочатку 20 православних об'єктів. Згодом рішенням облвиконкому від 23 лютого 1962 р. за № 181 було знято з державної реєстрації релігійні громади православних церков в селах Когильно і Микуличі Перші Володимир-Волинського району, Ржищів, Старостав та Божів Горохівського району, Полиці і Бузаки Камінь-Каширського району, Радовичі і Чорників Нововолинського району, Берестяни і Покащів Цуманського району. Приміщення храмів органами партійно-державної влади було вирішено використати наступним чином. В селах Когильно і Микуличі Перші церкви ухвалили перебудувати під бібліотеки, в селах Ржищів і Старостав – розібрати та використати матеріали на будівництво клубу та медпункту, в селі Божів – переобладнати під клуб. В селі Полиці вирішено церкву розібрати та використати матеріали на будівництво восьмирічної школи. Колишній молитовний будинок в селі Бузаки – використати під навчальні майстерні школи [68, арк. 29–30]. Церкву села Радовичі наказано переобладнати під бібліотеку, в селі Чорників – розібрати та використати матеріали на будівництво навчальних майстерень місцевої восьмирічної школи. Також були розібрані храми сіл Берестяни і Покащів; матеріал з них використано на будівництво в цих селах клубних приміщень (див. додаток Е) [68, арк. 30–31]. Щодо рішення облвиконкому від 31 липня 1962 р. за № 775, то з державної реєстрації було знято релігійні громади 14 сіл разом з належними їм храмами; останніх спіткала така ж доля, як і споруди, що були зняті з обліку раніше [68, арк. 75–77].

Таким чином, антирелігійна кампанія 1958–1964 рр. завдала непоправної шкоди православній сакральній спадщині Волинської області. Кульмінація антицерковної діяльності органів партійно-державної влади

припала на 1961–1963 рр., коли з реєстрації було знято 160 церков. Станом на 23 лютого 1963 р. налічувалося 168 недіючих церков і молитовних будинків релігійних громад. З них 44 використовувалися як склади, 7 були переобладнані під соціальні потреби, а 117 взагалі не використовувалися. Із закритих церков у 1964 р. використовувалось 73, 109 стояли в запустінні, 9 було розібрано [5, 14].

Не менших втрат зазнала римсько-католицька культова спадщина області. Уповноважений РСРК по Волинській області Ф. Прокопенко у листі від 25 липня 1946 р. за № 43 до голови РСРК І. Полянського повідомляв, що на день звільнення від нацистських загарбників, тобто, на 23 липня 1944 р. на території всієї Волинської області було 23 діючих римсько-католицьких парафій; з них 14 займали споруди костелів, одна – цвинтарну дзвіницю, 3 громади користувалися різними приватними спорудами, оскільки культові були зруйновані. Дві споруди цілих костелів без майна та 20 напівзруйнованих споруд не використовувалися, два храми передано громадам РПЦ, 38 костелів і дві дзвіниці повністю зруйновані. Станом на 1 липня 1946 р. в області було три діючих костели; три споруди зайнято громадами РПЦ. Серед недіючих костелів 9 передано для переобладнання під клуби і кінотеатри, 15 споруд використовувалися без переобладнання під склади, під клуб – одна споруда. Крім того, сім напівзруйнованих костелів і одна цвинтарна дзвіниця не використовувалися [102, арк. 53–54].

8 серпня 1952 р. Ф. Прокопенко надіслав уповноваженому РСРК при РМ СРСР по Українській РСР П. Вільховому список закритих молитовних споруд релігійних культів по Волинській області. В ньому зазначалися місцезнаходження споруд культового призначення, рік отримання санкції на їх використання, мета використання та як використовується в зазначений період. Так, костел містечка Цумань у 1946 р. планували переобладнати під кінотеатр. Однак станом на 1952 р. проведено зовнішнє і внутрішнє переобладнання та пристосування споруди під районний дім культури.

Споруду костелу м. Луків використовували під склад заготівлі зерна. У 1952 р. храм почали розбирати для використання будматеріалів на побудову районного будинку культури. Костел у м. Рожище, який у 1946 р. планували переобладнати у районний театр, був пристосований для розквартирування гарнізону військової частини [308, 61].

Щодо костелів селища Голоби і села Мельниця Голобського району, то у 1946 р. їх планували переобладнати в клуби. Однак приміщення використовувалися без переобладнання відповідно як склад районного споживчого товариства для товарів і продуктів та склад зерна державного сортового фонду. Костел села Затурці з 1946 р. переобладнаний у кінотеатр, костел в селі Білин Оваднівського району – під сільський клуб. Також у 1946 р. перебудували під клуб костел селища Заболоття Заболоттівського району. Римсько-католицькі храми міст Ківерці, Горохова та Берестечка, села Повурськ Маневицького району використовувалися як склади «Заготзерна».

У 1946 р. згідно рішення облвиконкому закрито Троїцький костел у м. Любомль. Приміщення радянська влада пристосувала під склад солі. Орган і вівтар були розбиті та знищені. Документація та книги, які не зміг вивезти до Польщі ксьондз С. Ящемський, передано до церкви Різдва Пресвятої Богородиці. Наприкінці 1940-х рр. в храмі планували розмістити музей. Постановами Ради міністрів УРСР від 29 березня 1956 р. за № 320 та від 24 липня 1961 р. за № 970 костел та дзвіниця були взяті під охорону держави [318, 42–43]. Приміщення костелу м. Камінь-Каширський, закритого у 1946 р., з 1947 р. переобладнали для столярного і меблевого виробництва районного промислового комбінату (райпромкомбінату). Як склади «Заготзерна» використовувалися культові споруди РКЦ в селищі Олика, у селі Купичів Турійського району, в м. Любешів; костел м. Маневичі слугував складом для потреб споживчої кооперації [108, арк. 41–43].

Непростою була й доля костелу св. Петра і Павла у Луцьку. У січні 1945 р. органи держбезпеки заарештували єпископа А. Шельонжика та

ксьондзів В. Буковінського і К. Галензовського, яких звинуватили в антирадянській агітації. Після цього у костелі св. Петра і Павла богослужіння на кілька місяців припинилися. Протягом 1946–1947 рр. віруючі за власний кошт провели значні ремонтні роботи споруди [80, 129]. Проте 11 жовтня 1948 р. облвиконком заборонив продовжувати реставрацію храму, а віруючим – відвідувати його. 29 жовтня 1948 р. костел закрили; римсько-католицькій громаді для релігійних потреб надали цвинтарну каплицю. Рішенням облвиконкому від 15 грудня 1948 р. за № 1163 приміщення костелу планували переобладнати в обласний історико-краєзнавчий музей [308, 61]. Однак протягом тривалого часу його використовували за зовсім іншим призначенням. Так, у 1951 р. підвалами користувався «Змішторг» для зберігання овочів, з 1956 р. міський промисловий комбінат пристосував приміщення споруди під контору, майстерні та житло [262, 77].

З жовтня 1948 р. єдиним діючим римсько-католицьким храмом Луцька був цвинтарний костел-каплиця [5, 176]. 7 грудня 1957 р. ксьондз В. Варш, котрий служив там, у зв'язку з від'їздом здав уповноваженому РСРК по Волинській області Ф. Прокопенку довідку про реєстрацію його як служителя культу. Серед причин, які зумовили від'їзд ксьондза, був конфлікт з парафіянами та тиск з боку органів державної безпеки, які під час обшуку на квартирі священнослужителя конфіскували антирадянську літературу. Після цього римсько-католицька община стала розпадатись [118, арк. 12–14]. Постановою РСРК від 20 вересня 1960 р. її зняли з реєстрації [120, арк. 16].

Костел св. Іоакима і Анни у Володимирі-Волинському був переобладнаний у 1958 р. під кав'ярню та концертну залу. У першій половині 1960-х рр. тут знищено двоярусний бароковий вівтар та кам'яну плиту з епіграфією. Приміщення віддали під крамницю «Меблі», а муровану дзвіницю храму – під його склад [5, 24]. Стосовно костелу св. Франциска Ассизького та монастиря капуцинів в Устилузі, то вони зазнали значних ушкоджень під час Другої світової війни. У повоєнний період приміщення

монастиря передали міському будинку культури, згодом переобладнали у бібліотеку. Комісія державної інспекції архітектурно-будівельної контролю УРСР у 1959 р. обстежила костел і монастир як пам'ятки архітектури. Було зроблено висновок про незадовільний стан костелу і добрий – монастиря. Комісія рекомендувала відбудувати втрачені деталі цих культових будівель і не допускати подальших руйнувань. Незважаючи на висновок комісії, в 1960 р. костел та монастир згідно рішення міської ради підірвали вибухівкою [5, 39; 261, 162]. Щодо приміщення цвинтарного костелу-каплиці міста, то воно у повоєнний час використовувалося як крамниця [49]. Отже, з 1960 р. діяльність РКЦ у Волинській області на тривалий час припинилася.

Трагічною була також доля іудейських культових споруд області. Синагогу м. Берестечко Горохівського району після війни переобладнали в житловий будинок; внаслідок перебудування будівля зазнала значних руйнувань. Приміщення синагоги в Камінь-Каширську у 1945 р. переобладнали в дитсадок № 1. Ковельська синагога після війни переобладнана в Палац учнівської молоді [309, 140]. Приміщення колишньої великої синагоги Любомля у 1947 р. розібрали на цеглу, якою вимостили дорогу. Від споруди залишився лише фундамент. На місці храму побудували крамницю [5, 196–197]. Щодо Великої хоральної синагоги Володимира-Волинського, яка знаходилась по вулиці Шкільній, то на межі 1940-х – 1950-х рр. вона була розібрана, а матеріал використаний для будівництва аеродрому в селі Жовтневе. Стіни будівлі були настільки міцними, що для їх руйнування застосували танкові тягачі [310, 51]. Приміщення іншої синагоги міста, яка знаходилась по вулиці Луцькій, в післявоєнний період передали місцевому консервному заводі для господарських потреб [400, 54]. Дерев'яну синагогу м. Устилуг після війни радянська прикордонна застава використовувала як конюшню [49].

Сумною виявилася доля іудейських культових споруд Луцька. Дві синагоги міста в повоєнний час використовувалися як житлові будинки [5,

164, 172]. Приміщення синагоги Ашкеназі на Вульці було розібране в 1950-х рр. під час забудови вулиці Леніна [5, 162]. Синагогу під назвою Олицький Бет-гамідраш в 1950-х рр. переобладнали в кінотеатр [5, 168–169]. Знищення загрожувало й синагозі, що знаходилася поблизу Луцького замку. У 1955–1956 рр. республіканська науково-реставраційна виробнича майстерня склала технічний проект консервації та робочі креслення синагоги. Проте реставраційні роботи не проводилися. Станом на 1959 р. підземелля частково були засипані сміттям, західна стіна майже розібрана, з інтер'єру зникли біма (трибуна для читання Тори), ліпнина, декоративні елементи. 4 жовтня 1962 р. Волинський обком КПУ рекомендував зняти пам'ятку з державного обліку через загрозу обвалу будівлі, що й було зроблено [5, 163]. На щастя, цій сакральній пам'ятці вдалося уціліти до наших днів.

Ровенська область. Архівні матеріали, дослідження науковців дають можливість простежити становище пам'яток сакральної архітектури і на її території. Щодо православних громад, то найбільшого розмаху тут процес зняття з обліку та нищення належних їм культових споруд набув наприкінці 1950-х – у 1963 роках. Згідно висновку обласного уповноваженого РСРПЦ церкву села Мінківці Дубнівського району у 1961 р. вирішено передати під бібліотеку. Проте, оскільки храм у такій якості не використовувався, то, як засвідчує письмове повідомлення райвиконкому з першого кварталу 1963 р., споруду планувалось перепрофілювати під клуб. Церкву села Онишківці у 1961 р. вирішено передати під дитячі ясла, церкву села Пиратин у 1960 р. – під медпункт. Однак остання до 1963 р. за призначенням не використовувалася. Церкви сіл Кам'яниця, Шепетин, Буца, Довгалівка у 1962 р. вирішено переобладнати під медпункти, а церкви сіл Носовиця, Грядки, Берег, Березина, селища Круки – під клуби. Храми сіл Загорці Великі та Перенятин мали функціонувати як майстерні школи. Церкви сіл Гаї Левятинські, Боратин, Пляшева, Бошарівка вирішено передати під класи школи; церкву села Коняшне – під бібліотеку [183, арк. 106–108].

Згідно рішення Дубровицького райвиконкому від 4 лютого 1963 р. за № 38 було закрито церкву Різдва Богородиці (1865 р.) в м. Дубровиця. Споруду планувалося переобладнати під Будинок піонерів, згодом – під спортзал. Зрештою у приміщенні цього храму облаштували склад солі. Була навіть спроба висадити церкву в повітря [244, 327]. Церкви сіл Кураж і Залишани Дубровицького району у 1961 р. вирішено передати під клуби. У Гощанському районі церкви сіл Тучин, Дроздів, Теремне, Дорогобуж, Жаврів (у 1961 р.) вирішено переобладнати під клуби. Храм села Витків (у 1961 р.) ухвалено передати під дитячі ясла, церкви сіл Михалисиці (у 1960 р.), Новоставці та Точевики (у 1961 р.) – під бібліотеки. Церкви сіл Лютин, Новородчиця, Новий Корець, закриті відповідно у 1960, 1961 та 1962 р., не використовувалися. Миколаївську церкву у м. Корець у 1961 р. вирішено переобладнати під кінотеатр; проте вона використовувалася як склад місцевого училища; церкву св. Параскеви знято з реєстрації у 1960 р. і передано для культурно-освітніх потреб [183, арк. 108–111; 256, 344].

Стосовно Млинівського району, то ситуація з православними церквами складалася наступним чином. Храм села Підгайці у 1960 р. вирішено передати під дитячі ясла; однак приміщення використовувалося як комора. Тоді ж уповноважений РСРПЦ по Ровенській області ухвалив рішення розібрати храм села Остріїв цього ж району. Проте станом на 1963 р. споруда все ще залишалася вцілілою. Церкву села Надчиці у 1961 р. вирішено переобладнати під бібліотеку. Церкви сіл Копані (у 1960 р.), Перевердів, Чекно, Іловичі, Охматків, Хрінники, Більче, Війниця, Вичівка (у 1961 р.), Лисин (у 1962 р.), Солонів (у 1963 р.) вирішено використати під клуби; сіл Боремель (1960 р.) і Ставрів (1961 р.) – під класи школи. Щодо храму села Волничі, закритого у 1959 р., то рішення по ньому не ухвалювалося, приміщення не використовувалось. Церкву села Лішня планувалось у 1961 р. переобладнати під спортзал; проте її розібрали як аварійну. Також у 1961 р. передбачалось розібрати як аварійну культову споруду села Коритно; однак

цього не було зроблено. Церкву селища Демидівка у 1963 р. вирішено передати під дитячі ясла, проте вона використовувалася як спортзал школи.

В архівних матеріалах зберігаються відомості про долю церков Ровенського району. Зокрема, храми сіл Диків у 1959 р. та Сморгів у 1960 р. передбачалося розібрати; однак в подальшому їх просто залишили в занедбаному стані і не використовували. Церкву села Дерев'яне у 1962 р. мали розібрати як аварійну, однак вона залишилася неушкодженою. Успенську церкву м. Здолбунів у 1960 р. розібрали як аварійну, церкви сіл П'ятигори, Цурків (у 1960 р.), Новосілки, Ставки, Ористів, Бронники (у 1963 році) ухвалено використовувати під клуби. Храми сіл Ступно та Копитків у 1960 р. мали переобладнати під бібліотеки, утім, за таким призначенням вони не використовувалися. Церкву села Бичаль у 1963 р. вирішено переобладнати під спортзал [294, 85].

У Сарненському районі церкви сіл Лахча (у 1961 р.), Стрельськ, Зносичі (у 1962 р.) вирішено розібрати як аварійні. Проте станом на 1963 р. їх ще не розібрали. Преображенську церкву селища Степань у 1961 р. розібрали як аварійну. Така сама доля у 1962 р. спіткала церкву села Карпилівка, закриту у 1959 р. Церкви сіл Березово і Глинне згідно рішень за 1962 р. передбачалося переобладнати під майстерні школи; селища Томашгород – під класи школи [183, арк. 111–114].

Осібнo варто виокремити православні архітектурні пам'ятки області, які можна віднести до справжніх шедеврів волинського церковного мистецтва. Станом на 1 жовтня 1962 р. їх доля склалася наступним чином. Миколаївська церква у селі Городок Ровенського району після закриття мала бути переобладнана під клуб дитячого туберкульозного диспансеру, однак вона не використовувалась. Церкву (1630 р.) у м. Дубно пристосували під складське приміщення Дубенторгу. Споруди монастиря-фортеці (XV–XVI ст.) у селі Устенське Друге Здолбунівського району використовувались як навчальні приміщення і гуртожиток місцевої школи-інтернату. Щодо

Богоявленського собору м. Острога – пам'ятки сакральної архітектури XVI ст., то у 1963 р. споруду храму зайняв Острозький краєзнавчий музей [189, арк. 12]. У лютому 1963 р. з державної реєстрації знято релігійну громаду Воскресенської соборної церкви (XIX ст.) м. Ровно. Рішенням облвиконкому від 16 лютого 1963 р. за № 188 церковне приміщення передали міськвиконкомові для використання під музей атеїзму [189, арк. 23]. Відомості про становище унікальних православних споруд Ровенської області подає також інформаційна довідка відділу у справах будівництва та архітектури Ровенського облвиконкому від 25 лютого 1964 року. Тут констатовалося, що якихось суттєвих змін у вищезначених храмах не сталося, хіба що погіршився стан церкви 1630 р. у м. Дубно: покрівля знаходилася в аварійному стані, нижні пояси дерев'яних архітектурних конструкцій прогнили і в окремих місцях виявилися закріплені тимчасовими малонадійними підпірками [190, арк. 11–12].

У 1964 р. стосовно низки старовинних православних об'єктів Ровенської області надійшла пропозиція про повернення їх до списку пам'яток архітектури. Продиктована потребою зняти напругу у середовищі віруючих та духовенства, вона стосувалася лише тих храмів, які на той час загалом непогано збереглися. Так, Успенська церква (1756 р.) в м. Ровно була відремонтована релігійною громадою і знаходилася в доброму стані. Михайлівська церква (1639 р) селища Гоща, Троїцька церква (1764 р.) села Горбаків, Іванівська церква з дзвіницею (XVI–XIX ст.), Преображенська церква (1730 р.) в м. Тучин знаходились в доброму технічному стані, використовувалися релігійними громадами. Церква св. Якова з дзвіницею (1770 р.) в селі Витків була знята з державної реєстрації, ніким не використовувалася, однак перебувала у доброму технічному стані. Успенська церква (XII–XVII ст.) в селі Дорогобуж не використовувалася, проте зберігала задовільний технічний стан; щоправда, в окремих місцях тиньк на зовнішніх стінах потребував оновлення [190, арк. 4].

Михайлівська церква (1752 р.) села Тростянець Дубнівського району знаходилась в доброму технічному стані і використовувалася місцевою релігійною громадою. Михайлівська церква (XVII ст.) у селі Пляшева Млинівського району знаходилася в задовільному технічному стані, не використовувалась, потребувала поточного ремонту. Троїцька церква з дзвіницею (1753 р.) в селі Голубне Березнівського району була закрита і не використовувалася, однак перебувала у непоганому технічному стані. Спаська церква (1749 р.) селища Степань Сарненського району була розібрана. Натомість Троїцька церква (1759 р.) цього селища використовувалась місцевою релігійною громадою й зберігала добрий технічний стан [190, арк. 4–5].

Внаслідок антирелігійної політики радянської влади у незавидному становищі опинилися також культові споруди РКЦ та іудейської конфесії області. Так, костел в Клевані не використовувався. Костел (XV–XVII ст.) в м. Корець не використовувався, знаходився в задовільному технічному стані. В 1964 р. споруду передано спортивному товариству під спортивний зал [245, арк. 13]. Костел василіанів (1827 р.) в селищі Володимирець також не використовувався і потребував ремонту. Костел св. Лаврентія (1710 р.) в селі Тайкури використовувався колгоспом як складське приміщення, а костел (1702 р.) в селі Межирічі використовувався Межиріцьким овочесушильним заводом як складське приміщення, потрібний був ремонт даху, стін і вікон. Костел (1786 р.) в м. Млинів був розібраний в 1961 р., на його місці побудовано кінотеатр. Костел (XVII–XIX ст.) м. Острог пристосовано під дитячу спортивну школу; костел і монастир капуцинів (1778 р.) використовувався Острозькою школою-інтернатом. Костел в м. Тучин використовувався місцевим споживчим товариством як складське приміщення. Була відсутня покрівля, а також пошкоджені стіни. Про костел та монастир кармелітів (XVII ст.) в м. Дубно в архівних матеріалах говориться, що будинок монастиря знаходився в задовільному технічному

стані, потребував ремонту підлоги і даху. Приміщення костелу переобладнували під онкологічну клініку [190, арк. 13–14].

Щодо культових споруд іудеїв, то синагога (XVI ст.) в м. Дубно використовувалася як службове приміщення Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ). Купол споруди знаходився в аварійному стані, потрібний був капітальний ремонт даху. Синагога (XVII ст.) в селищі Клевань використовувалася як виробниче приміщення школи глухонімих. Синагога (XV–XVII ст.) Острога використовувалася обласним торгівельним відділом як продовольчий склад [190, арк. 12–14].

Львівська область. На території цієї області (враховуючи і Дрогобицьку область, яка увійшла до складу Львівщини у 1959 р.) на час повторного приходу більшовицького тоталітарного режиму православні віруючі складали досить незначну частку. Тому тут функціонували лише поодинокі православні храми; однак чисельність останніх швидко зросла внаслідок «добровільного возз'єднання» УГКЦ з РПЦ у 1946 р. Впродовж другої половини 1940-х – 1950-х рр. спостерігалися епізодичні випадки зняття з обліку колишніх греко-католицьких, а тепер уже православних церков, їх закриття і наступного руйнування. Православні храми області найбільше постраждали у період хрущовської антирелігійної кампанії. Так, рішенням Львівського облвиконкому від 24 листопада 1962 р. за № 1104 вирішено передати під склади колгоспів 12 церков у різних районах області. Церкву св. Михайла села Далава Дрогобицького району та церкву св. Михайла села Колодниця Стрийського району ухвалили переобладнати під сільські клуби. Преображенську церкву в селі Рихтичі Дрогобицького району вирішено передати під спортзал школи, Самсонівську церкву в селі Любша Жидачівського району – під виробничі майстерні школи, церкву св. Антонія ухвалено розібрати [170, арк. 66–67].

Згідно рішення облвиконкому від 27 грудня 1962 р. за № 2025 передавались для переобладнання під склади 11 церков [підраховано за: 170,

арк. 231–232]. Воскресенську церкву села Станин Радехівського району, св. Михайла – села Боберка Долішня Турківського району, Різдва – села Старичі ухвалено використовувати під спортзали [170, арк. 231–232]. Рішенням облвиконкому від 20 квітня 1963 р. за № 197 церкви сіл Бережниця та Монастирець Стрийського району постановлено розібрати [170, арк. 47].

Рішення облвиконкому від 15 травня 1963 р. за № 428, від 23 липня 1963 р. за № 73, від 26 липня 1963 р. за № 4110, від 31 серпня 1963 р. за № 497 та інші містили ухвали про переобладнання під склади, спортзали, виробничі приміщення, клуби, а найтрагічніше – про розбір чи звичайне знесення – загалом 85 православних церков [підраховано за: 169, арк. 177–178; 176, арк. 48–49, 50–52; 177, арк. 199–200]. Станом на 1 січня 1964 р. в Яворівському районі було закрито 23 церкви [підраховано за: 178, арк. 45]. Станом на 15 травня 1964 р. у Городоцькому районі храмові споруди 15 населених пунктів переобладнали під склади колгоспів [підраховано за: 170, арк. 19]. У Пустомитівському районі станом на 17 травня 1964 р. закритими стояли 39 православних храмів [підраховано за: 179, арк. 21]. У Кам'янко-Бузькому районі станом на 15 травня 1964 р. 31 церква використовувалася під склади колгоспів [підраховано за: 179, арк. 24]. Церкву села Бортки переобладнали під ленінську кімнату дитячого будинку, храм села Крехів – під склад дитячого будинку. Миколаївська церква в Кам'янці-Бузькій та церква св. Онуфрія в селі Буськ-Воляна перебували на державному обліку пам'яток архітектури і не використовувалися [179, арк. 24].

У Золочівському районі 40 церков в переобладнали під склади колгоспів, 28 храмів не використовувалися, підлягали зносу [підраховано за: 179, арк. 26]. Церкву села Монастирок переобладнали під бібліотеку села, Богоявленську церкву села Глиняни передали під склад Глинянського споживчого товариства [179, арк. 26]. У Бродівському районі станом на 15 травня 1964 р. 13 сільських церков використовувалися під склади колгоспів, 3 – під спортзали шкіл, 35 православних храмів не

використовувалися [підраховано за: 179, арк. 29–30]. Зокрема, церкву села Підгородне використовував автотранспортний комбінат, церкву села Підгірці переобладнали під склади туберкульозного санаторію, села Сухота – під складське приміщення, св. Юрія в м. Броди – під склад райпромкомбінату [179, арк. 29–30]. У Стрийському районі церкву села Межибороди використовували під склад радгоспу, села Тернавка – під склад лісгоспу, села Баня Лисовецька – під майстерню, три сільські церкви – під склади колгоспів, 23 храми не використовували [підраховано за: 179, арк. 32–33]. Станом на 15 травня 1964 р. в Старосамбірському районі 22 церкви використовувалися під склади колгоспів, три споруди – під склади радгоспів, дві – під спортзали шкіл [підраховано за: 179, арк. 36–38]. У Сокальському районі станом на 15 травня 1964 р. 31 церква використовувалася під склади колгоспів, два храми переобладнали під спортзали шкіл, три церкви – під склади радгоспів, ще три знесли [підраховано за: 179, арк. 39–41]. Загалом у Львівській області на жовтень 1965 р. було зареєстровано 869 недіючих культових споруд, з яких 666 склали православні церкви. З числа останніх неосвоєними залишалися 418 храмів [253, 162].

Від радянської влади постраждали й культові споруди римсько-католицької конфесії. Так, львівський костел св. Петра і Павла у 1945 р. передали під фондосховище Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника [256, 256]. Костел Серця Ісусового закрили у 1946 р., використовували як склад [242, 246]. Закритий був і домініканський собор у м. Львові; тривалий час його використовували як склад будівельних матеріалів. Ймовірно, саме тоді були понищені лави та пошкоджені деякі з епітафій. Ченці-домініканці у 1946 р. виїхали зі Львова до Польщі. Вони вивезли монастирську бібліотеку й архів, частину літургійних речей та цінні ікони й скульптури. Серед них були чудотворний образ Богородиці Одигітрії, образ св. Домініка, алебастрова фігура Богородиці з Ісусом роботи Я. Одовонжа (нині вона знаходиться в м. Гданськ, Республіка Польща) [323, 15]. Костел в м. Перемишляни зняли з

державної реєстрації у 1947 р., споруду використовували під цех заводу «Модуль» [242, 252]. Культову споруду римо-католиків м. Мостиська зняли з реєстрації у 1954 р., її переобладнали під склад центральної лікарні [256, 264]. Костел в м. Яворів зняли з реєстрації у 1957 р., споруду передали під склад житлоуправління [242, 255]. У 1963 р. (згідно рішення облвиконкому від 20 квітня 1963 р. за № 197) ухвалено переобладнати для використання під господарчі потреби костели сіл Межинець Старосамбірського району та Новосілки Золочівського району [170, арк. 47].

Значних втрат також зазнала іудейська конфесія області. З перших днів своєї післявоєнної діяльності пильну увагу органів державної безпеки привертала Львівська синагога. Голову іудейської громади Д. Соболя підозрювали у належності до агентури американської розвідки, звинувачували у сіонізмі. Після його від'їзду до Польщі в жовтні 1945 р. головою громади став Л. Серебряний [36, 580]. Синагога була значним національно-культурним центром іудеїв Львова, осередком благодійності, сприяння розвитку освіти та культури єврейського населення. Водночас за підтримки керівництва синагоги у місті було організовано транзитний пункт нелегального виїзду євреїв до Палестини. Ці та інші факти діяльності синагоги радянська влада оцінювала як свідчення нерелігійного стилю її роботи та грубого порушення законодавства про культури. Засобами тиску партійно-державної влади на громаду стало усунення від виконання обов'язків рабина й кантора та арешт в березні 1947 р. голови громади Л. Серебряного, якого звинуватили у єврейському націоналізмі [36, 581]. Синагога у Львові була закрита згідно рішення Шевченківського райвиконкому міста від 27 березня 1962 р. за № 220, ухваленого на підставі звинувачень віруючих іудеїв у здійсненні валютних операцій, спекуляції, зв'язках з іноземними дипломатами та інших гріхах. Приміщення передали під спортзал поліграфічного інституту імені Івана Федорова та районну бібліотеку для дорослих [169, арк. 3–5].

Тернопільська область. Внаслідок антирелігійної політики радянської влади на долю віруючих східного обряду (православних та греко-католиків) області також випали нелегкі випробування. У руслі заходів з ліквідації УГКЦ чинився тиск на її мирян з вимогою перейти у православ'я. Одним з визначних духовних центрів паломництва та потужним осередком греко-католиків був (і залишається сьогодні – С. М.) культовий комплекс села Зарваниця, що складався з церкви, монастиря та приджерельної каплиці. Після Львівського собору 1946 р. у Зарваницю приїхала спеціальна комісія Золотниківського райвиконкому, яка поставила ультиматум: мешканці села мали визнати юрисдикцію РПЦ або храм буде закритий. Опитувані зарваничани одностайно відмовилися перейти у православ'я. Церкву закрили, щоб не допустити нелегального її використання вірними. Тут відразу ж розмістили зерносклад колгоспу, який постійно перебував під охороною. Комірник колгоспу П. Деркач потайки дозволив парафіянам забрати літургійні речі, ікони, частини віктарів [258, 62–63].

Влітку 1946 р. влада закрила Зарваницький греко-католицький студитський Свято-Іванівський монастир. Спочатку працівники органів держбезпеки пограбували особисті речі ченців та господарський реманент. Згодом, розібравши житлові та господарські приміщення, вони приступили до розбору монастирської церкви. Слідчий МДБ Рогов зняв з неї хрест. Більшість дощок та брусів з храму працівники органів держбезпеки вивезли до села Вишнівчик, з частини зробили собі у Зарваниці лазню. З 1957 р. у Зарваниці значно збільшилася кількість прочан. Щоби припинити до святині паломництво, місцева влада протягом наступних двох років звозила під час літніх християнських свят до Зарваниці партійно-комсомольський актив, працівників міліції та КДБ. Однак такі дії виявилися малоефективними. Тоді було вирішено знищити приджерельну каплицю. Вночі з 13 на 14 липня 1960 р. військові підірвали цю сакральну пам'ятку [258, 63, 69].

Серед монастирів, які продовжували функціонувати в Тернопільській області, владу чи не найбільше непокоїла православна Почаївська Успенська Лавра. Для обмеження і у майбутньому остаточного припинення активної діяльності обителі компартійно-державні структури області особливо старанно виконували постанови щодо порушень законодавства про релігійні культу. Був закритий і вилучений з користування Лаври готель на 390 місць, відібрано близько 7 га фруктового саду, урожай з якого Лавра начебто збувала за спекулятивними цінами. За «приховування» дійсних прибутків від свічкової майстерні вона в 1961 р. доплатила державі понад 118 тис. крб. Крім того, Почаївська Лавра «добровільно» здала водокачку, 2 автомобілі, 83 вулики з бджолами, 6 токарних верстатів по дереву, 2,5 тонн воску і 8 тонн парафіну та деякі господарські будівлі. Однак спроби влади остаточно припинити функціонування Лаври зазнали невдачі [334, 44; 297, 138].

Не приносила відчутних результатів щодо протидії Почаївській Успенській Лаврі й система заходів з посилення атеїстичного виховання населення, налагоджена партійними і радянськими органами Кременецького району Тернопільської області. На святкування у 1965 р. в Почаївській Лаврі релігійного свята Успіння Пресвятої Богородиці сюди прибуло 5 тис. паломників і віруючих, з яких близько 1 тис. – з інших областей УРСР та республік Радянського Союзу. Не полишаючи задумів стосовно знищення святині, 15–16 липня 1965 р. каральні радянські органи влаштували погром прочан Почаївської Лаври, які спали на лаврському кладовищі, не маючи іншого місця для ночівлі [336, 151].

Наступ комуністичної системи на релігію і церкву не оминув також (за незначним винятком) й сакральних споруд області, які перебували під охороною держави. Воздвиженську церкву (XVI–XVII ст.) Тернополя займала крамниця під склад продуктів. Воскресенську церкву (XVII ст.) міста використовувала релігійна громада. Троїцький собор (зведений у XVII ст.) в м. Бережани використовувала православна релігійна громада. Дерев'яна

церква св. Михайла (1691 р.) міста не використовувалася, як і дерев'яні церкви сіл Висичка (зведена 1763 р.) та Сапогів (побудована у 1777 р.) Борщівського району [197, арк. 3, 80–81].

Василіанську церкву (1753 р.) в м. Бучач займало училище механізації сільського господарства № 6 під склад господарського обладнання і дров. Покровську церкву (XVII ст.) міста використовували під склад. Церкву св. Миколая (1610 р.) займала православна релігійна громада. Миколаївську церкву села Яблунівка Бучацького району використовувала середня школа під склад пального. Невідомими були викрадені дерев'яні конструкції даху і покрівлі. Ця культова споруда села потребувала термінової заміни прогнилого гонтового перекриття (як і місцевий костел) [197, арк. 41].

Преображенську церкву села Залужжя (XVI–XVII ст.) Збарзького району не використовували, як і Покровську церкву (1643 р.) села Старий Почаїв, каплицю села Підлісці (XVII ст.) Кременецького району, Вознесенську церкву (1717 р.) в м. Чортків. Остання споруда перебувала в жахливому аварійному стані. В 1964 р. буря обвалила центральну частину храму, її середина була відкрита дощеві і снігові [197, арк. 41]. У каплиці села Підлісці Кременецького району впав весь дерев'яний верх, осіли стіни, споруда потребувала термінового ремонту.

Щодо храмових споруд РКЦ, то вони були зняті з обліку і закриті головним чином вже до початку 1950-х років. Так, станом на 1 червня 1950 р. костел у м. Бережани передали виправно-трудої колонії, інший костел міста переобладнали під склад зерна. Вірменський костел в м. Бережани переобладнали під крамницю міського відділу торгівлі. Архівні документи засвідчують, що у сільській місцевості області 31 костел використовувався як склади колгоспного зерна, один – як крамниця, ще один був зруйнований, 13 не використовувалися [підраховано за: 197, арк. 14, 16, 19, 21, 31]. Частину приміщень домініканського костелу (1749 р.) м. Тернопіль використовував

державний обласний архів, іншу частину – обласний драматичний театр для зберігання театральних реквізитів.

Костел (XVIII ст.) в м. Бучач займала районне споживче товариство (райспоживспілка) під складські приміщення. Організація впродовж тривалого часу не здійснювала ремонтів, тому тиньк стін споруди в багатьох місцях обвалився, покрівля стала непридатною. В охоронній зоні пам'ятки збудували гаражі, склади пального, лежало багато відходів з котельні, яку обладнали в підвалі костелу [197, арк. 3, 80–81]. Її експлуатація потребувала ввозу і складання вугілля в межах охоронної зони та додаткового спорудження сараю [194, арк. 42]. Костел села Яблунівка Бучацького району не використовувався. Пізніше в приміщенні костелу споживче товариство довгий час зберігало товари і тару [197, арк. 3]. Комплекс споруд бернардинського монастиря в м. Збараж використовувався наступним чином: костел стояв пустою, келії монастиря використовувала лікарня, дзвіницю передали під склад лікарні. Великі площі покрівлі не мали перекриття, верхівки башт були позбавлені куполів.

Костел (1779 р.) селища Микулинці Терехівського району використовувала райспоживспілка під склад [194, арк. 84]. В храмі впродовж багатьох років зберігалася кухонна сіль, яка зруйнувала тиньк стін на висоті до двох метрів. Дах багато років не ремонтувався; вітром зірвало покрівельні листи, через що дощова вода і сніг проникали на горище та руйнували склепіння. В інтер'єрі костелу через порушення температурного режиму зіпсувався дерев'яний вівтар XVII ст. [197, арк. 2.] Споруда костелу в м. Гусятин експлуатувалася без необхідних ремонтів. Це призвело до руйнування покрівлі, ферм, перекриття, а потім і до повного обвалу нефу. Таким чином, пам'ятка стала аварійним об'єктом [194, арк. 40].

Костел (1754 р.) в селі Гримайлів Підволочиського району, знятий з державної реєстрації, перебував у аварійному стані. Колгосп розбирав плитку з підлоги споруди. П'ятнадцять цінних віконних вітражів, що підлягали

вилученню в музей, виявилися розбитими, в споруди була відсутня покрівля. Костел (1719 р.) селища Скала-Подільська після звільнення його приміщень міською електростанцією був закинутий, двері і вікна – розбиті [197, арк. 42–43]. При будівництві кінотеатру в м. Тербовля у 1965 р. знесли близько 50 метрів фортифікаційної стіни кармелітського монастиря міста. Знос було здійснено на підставі архітектурно-планувального завдання на будівництво кінотеатру, виданого обласним відділом у справах будівництва і архітектури від 21 березня 1964 р. за № 105. Тут приписувалося «розібрати одноповерховий сарай фабрики ялинкових іграшок». Насправді сарай був, але як прибудова з внутрішнього боку двору до давньої фортифікаційної стіни, яку знесли, використовуючи як привід, розібрання сараю [194, арк. 40].

Івано-Франківська (до листопада 1962 р. – Станіславська) область.

Становище з сакральними пам'ятками на її теренах було аналогічне тому, що склалося у сусідніх Львівській та Тернопільській областях. Після ліквідації УГКЦ її храмові споруди перейшли у відання РПЦ. Масований наступ на них з метою нищення припав на кінець 1950-х – початок 1960-х років. У звіті від 25 жовтня 1960 р., який наводиться у науковій літературі, зазначається, що внаслідок вжитих заходів в 212 храмах із 627 богослужіння припиняється. Фінансові органи посилили контроль за фінансовою діяльністю громад. Сільські і районні виконавчі комітети переглядали плани користування земельними ділянками та парафіяльними будинками. В результаті цих дій у православної конфесії відібрали 57 приміщень; під час антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. в області знесли 1755 хрестів, 132 каплиці, розібрали 3 церкви, а 17 зняли з державної реєстрації [334, 32–33].

Окремо слід сказати про становище православних культових споруд, які перебували під охороною держави як пам'ятки архітектури. Так, Благовіщенська церква із дзвіницею (1587 р.) в м. Коломия не використовувалася, як і скит-монастир (1611 р.) села Манява. Церкву Різдва (XVIII ст.) в м. Галич використовувала церковна громада. Успенську церкву

(XVI ст.) села Крилос займала філія Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею. Каплиця XV ст. села Крилос також перебував у розпорядженні Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею. Унікальна церква св. Пантелеймона (XIII–XVI ст.) села Шевченкове тривалий час не використовувалася [151, арк. 33] Станом на 4 квітня 1960 р. внаслідок відсутності своєчасного ремонту деякі деталі та конструкції пам'ятки зруйнувалися. Так, черепиця на даху потріскалась і обсипалась, крокви, інші дерев'яні будівельні конструкції погнили; атмосферні опади потрапляли безпосередньо на склепіння перекриття церкви і руйнували її. Крім цього, в стінах місцями повипадали каміння і цегла, вхідні двері були поламані, а шибки в вікнах побиті [151, арк. 22].

Церкви Богородиці м. Тисмениця, Різдва Богородиці із дзвіницею (XVIII ст.) селища Делятин, св. Михайла (XVII ст.) села Дора, Різдва (1832 р.) села Підгір'я Богородчанського району, Різдва села Криворівня Верховинського району, св. Трійці (1853 р.) селища Отинія Коломийського району, св. Трійці (XIX ст.) селища Кути Косівського району, Богородиці (1868 р.) села Рожнів цього ж району використовували релігійні громади. Церква Святого Духа м. Рогатин, храм (1733 р.) села Черче Рогатинського району, Михайлівська (1852 р.) та Преображенська (1851 р.) церкви села Рожнів, Успенська церква (1623 р.) села Пістинь, Йоакима і Анни (XVIII ст.) села Смодна Косівського району, Успенська (1739 р.) містечка Гвіздець, Дмитрівська церква з дзвіницею (1875 р.) села Кременці Надвірнянського району не використовувалися [151, арк. 34]. Церкву Іоанна (1890 р.) села Черганівка Косівського району орендував районний відділ культури під музей природи [152, арк. 36].

Щодо споруд РКЦ, то в інформаційному звіті уповноважений РСРК по Станіславській області Г. Прокопенко повідомляв, що впродовж 1946–1947 рр. згідно рішень союзної РСРК в області було закрито сорок костелів. Більшість споруд за новим призначенням не використовувалася; основною

причиною того, що їх не переобладнали, була відсутність для цього необхідних коштів. Простежити подальшу долю храмових споруд римокатоликів області, зокрема, тих, що перебували під охороною держави як пам'ятки архітектури, дають змогу архівні матеріали. Вони свідчать, що, наприклад, станом на 18 лютого 1960 р. костел (XVII ст.) в м. Станіслав (Станіславів) потребував ремонту. В ньому у стінах через нерівномірне осідання фундаменту утворились вертикальні тріщини. Крім того, тиньк в приміщенні і ззовні місцями відстав і обсипався. Водостічні труби також потребували часткового ремонту [151, арк. 25]. У вірменській церкві (1762 р.) міста облаштували музей історії релігії і атеїзму. Споруда мала середньовічний розпис стелі, який являв собою художню цінність. Під час Другої світової війни від вибухів авіабомб і снарядів у храмі утворились щілини, які пошкодили і споруду, і розпис. Станом на 1960 р. тиньк стелі разом з розписом місцями відстав і загрожував обвалитись [151, арк. 36].

Костел (1745 р.) селища Богородчани використовував Івано-Франківський міськпродукторг під склади. Костел (XVI ст.) селища Чернелиця Городенківського району не використовувався [151, арк. 35]. Костел домініканців (XVIII ст.) та його келії в селищі Жовтень Долинського району використовувалися під лікарню. Костел (XIX ст.) селища Отинія Коломийського району орендувало промислове підприємство. Костел (XVII ст.) селища Більшівці Галицького району використовував обласний відділ охорони здоров'я під поліклініку та склад [152, арк. 36].

Чернівецька область. У зв'язку з певною зміною характеру взаємин між Радянською державою та РПЦ в перші післявоєнні роки влада ставилась до православної конфесії загалом лояльно. На території Чернівецької області уповноважений РСРПЦ М. Касаткін закрити лише декілька храмів. Однак в період з 1949 р. по 1957 р. з державної реєстрації було знято, а, отже, закрито 8 церков [401, 17]. Згідно статистичних звітів уповноваженого РСРПЦ по Чернівецькій області Є. Проценка – наступника М. Касаткіна – станом на

1 січня 1958 р. на Чернівецькій нараховувалося 362 діючих храми та 2 монастирі. До 1959 р. вістря антирелігійної кампанії ще не зачепило території області, де на 1 січня 1959 р. уповноваженим РСРПЦ було обліковано тих же 362 діючих храми та 2 монастирі. Проте вже в 1959 р. в області були зняті з реєстрації перші дві церкви. Ними виявилися колишні греко-католицькі храми: Свято-Покровський у Садгорі (нині один з районів м. Чернівці – С. М.) і Свято-Успенський у Вашківцях (Вижницький район). Таким чином, на 1 січня 1960 р. уповноважений РСРПЦ по Чернівецькій області мав на обліку 360 православних храмів та 2 монастирі [401, 21].

У 1960 р. Є. Проценко планував зняти з реєстрації близько 40 церков, проте реально було закрито 28 [401, 21]. Однією з них виявився, зокрема, собор Сходження Святого Духа у м. Чернівці – одна із унікальних культових споруд міста, збудована у 1844–1864 роках. Вона була закрита 20 грудня 1960 р. Згідно рішення облвиконкому від 23 січня 1961 р. за № 42/2 споруду передбачалося передати для розширення краєзнавчого музею; однак цього не було здійснено через відсутність відповідних коштів. Згідно рішення облвиконкому від 27 серпня 1962 р. за № 533/18 будівлю храму передали в розпорядження обласної ради добровільного спортивного товариства «Спартак» для перебудови під палац фізкультури [242, 429]. Внаслідок недбалого використання більшість внутрішніх розписів храму, як і весь його інтер'єр, було знищено [394, 136]. У 1960 р. закрито також церкви св. Петра і Павла (1904 р.) у м. Вижниця, Спиридонівська (1808 р.) у м. Герца, Покровська (1898 р.) селища Путила, св. Петра і Павла (1832 р.) в м. Сокиряни, Різдва Богородиці (1896–1898 рр.) в м. Сторожинець, Миколаївська (1656 р.) в м. Хотин [242, 435, 437].

Значну увагу уповноважений РСРПЦ по Чернівецькій області надавав закриттю так званих додаткових храмів, тобто таких, які не мали постійного священика. Закриття додаткових храмів здійснювалося згідно реалізації плану заходів з підготовки до зняття у 1961 р. з реєстрації православних

релігійних громад, які не мали постійних священиків, а обслуговувалися як додаткові. Відповідно до поставленого загальносоюзними владними структурами завдання про скорочення кількості таких церков передбачалось провести наступні дії. Так, Є. Проценко повинен був посилити роботу з духовенством, щоби священики на місцях всебічно сприяли припиненню діяльності додаткових церков; протягом першого півріччя 1961 р. він мав увільнити всіх священиків з обслуговування додаткових церков і по мірі надходження матеріалів з райвиконкомів представляти свої заключення Раді на зняття з реєстрації релігійних громад цих церков. Щодо райкомів КПУ, райвиконкомів, а також комісії сприяння Радам депутатів трудящих з контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, то вони зобов'язувалися ретельно вивчати настрої віруючих і їх реакцію на припинення церковних служб в додаткових церквах та по мірі створення сприятливої обстановки в тому чи іншому селі вносити власні пропозиції на адресу облвиконкому щодо зняття з державної реєстрації релігійних громад відповідних храмів [206, арк. 1–2].

Внаслідок виконання запланованих владою дій протягом 1961 р. у Чернівецькій області було закрито 33 церкви. Основна частина закритих у 1961 р. храмів припадала на Кіцманський, Заставнівський, Глибоцький райони і м. Чернівці [401, 127]. Стосовно 1962 р., то Є. Проценко доповідав республіканському керівництву про закриття у Чернівецькій області 36 церков [401, 129]. Зокрема, Спиридонівська (Успенська) церква (1709–1716 рр.) м. Чернівці у 1962 р. перебувала на обліку як пам'ятка архітектури. Згідно рішення Садгірського райвиконкому від 1 жовтня 1962 р. за № 315/22 після її закриття будівлю передбачалося передати комбінату комунальних підприємств для утримання її як пам'ятки [242, 430]. Сумним виявилось становище православних культових споруд Чернівецької області після їх закриття у 1960–1962 роках. Архітектурні елементи багатьох з них перебудовувалися, самі приміщення використовувалися як склади, спортивні

зали і ін. Найтрагічнішим було те, що значна частина храмів відповідно до ухвалених облвиконкомом та райвиконкомаами рішень розбиралися на будівельні матеріали [206, арк. 9–10, 120–121; 300, 18].

У 1963 р. з державної реєстрації влада зняла лише одну церкву – в м. Чернівці. Загалом протягом 1959–1963 рр. у Чернівецькій області було закрито 99 православних храмів [401, 130]. Згідно даних обласного уповноваженого РСРПЦ про використання закритих у 1959–1965 рр. культових споруд станом на 1965 р. було закрито 102 церкви, вилучено ключі від 82, вивезено культове майно з 55, знято дзвони – у 66 церквах [207, арк. 39; 301, 44]. Зокрема, у Вижницькому районі станом на 20 квітня 1965 р. закрито 7 церков, від 5-х вилучено ключі, з 4-х вивезено культове майно, з 5-х знято дзвони [207, арк. 15]. У Сокирянському районі станом на 27 квітня 1965 р. було закрито 6 храмів [207, арк. 18]. У Кіцманському районі станом на 10 травня 1965 р. закрито 16 церков, від 15 з них вилучено ключі, з 6-х вивезено майно, з 13 знято дзвони [207, арк. 33]. У Заставнівському районі станом на 17 травня 1965 р. було закрито 10 церков і 2 костели, ключі від 6-х храмів вилучено, з 6-х вивезено культове майно, з 8 церков знято дзвони [207, арк. 35–37]. Усі ці храмові споруди, належне їм культове майно зазнали такого ж нищення, як і культові пам'ятки інших західних областей Української РСР, республіки загалом, усього Радянського Союзу.

Щодо РКЦ на теренах області, то основного удару вона зазнала у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років. Закритою виявилася низка храмів, що належали їй. Так, костел Серця Ісуса (1891–1904 рр.) м. Чернівці перестав діяти у 1945 р. Спочатку споруду передали православним, потім – згідно рішення облвиконкому від 15 серпня 1960 р. за № 444/17 – Чернівецькому обласному державному архіву. Костел підлягав реконструкції, яку завершили у 1963 р. [256, 429–430]. Костел св. Петра і Павла (1876 р.) в м. Вижниця був частково зруйнований під час війни. У 1946 р. його закрили і передали для господарських потреб (використовували

як лазню). Костел Діви Марії Королеви (1813 р.) в м. Кіцмань закрито у 1946 р. і почергово пристосовано для різноманітних потреб – під крамницю, склад, спортивну школу [256, 449–450].

Одним з архітектурних символів Чернівців виступала вірменська церква св. Петра і Павла, збудована у 1860–1880-х рр. за проектом архітектора Й. Главки. Митець увійшов в історію українського, європейського та світового мистецтва насамперед як автор унікального архітектурного ансамблю м. Чернівці – резиденції митрополитів Буковини і Далмації. Церкву зняли з державної реєстрації у 1944 р. [256, 428]. Згідно акту обстеження цієї пам'ятки архітектури від 2 червня 1948 р. було встановлено, що споруда внаслідок недбайливого ставлення нових «господарів» – військового комісаріату міста та обласного управління легкої промисловості – знаходилася в занедбаному стані, як і сквер, що її оточував. Відсутність належного господарського нагляду спричинила часткове руйнування вітарів, стін, вітражів, органу [208, арк 1]. У 1952 р. будівлю вірменської церкви св. Петра і Павла передали обласній торгівельній базі «Голвзутзбут». У листі начальника відділу будівництва та архітектури Чернівецького облвиконкому Н. Корабліна від 4 травня 1953 р. за № 87 до управляючого базою М. Косюченка відзначалось, що організація допускає неприпустиме порушення правил експлуатації споруди. Зрозуміло, що внаслідок такого ставлення церква продовжувала руйнуватись [212, арк. 16].

Повторних брутальних дій з боку радянської влади храмові споруди РКЦ – на той час усі практично зняті з обліку, а, отже, закриті – зазнали в період антирелігійної кампанії 1958–1964 років. Так, приміщення костелу в м. Сторожинець передали під склад районної споживчої спілки. Дзвони храму були здані, майно вивезене. Дзвони костелу села Давидівка перебували у районному відділі міліції, майно храму вивезене, приміщення не використовувалося. З костелу села Міжріччя дзвони здані, майно вивезене, приміщення використовувалося колгоспом під млин. Костел села Череш було

розібрано; матеріал використали для спорудження колгоспних дитячих ясел. З костелу села Великий Кочурів дзвони здані, майно вивезене, споруда використовувалася як склад колгоспу [207, арк. 30–32].

Закарпатська область. Однією з особливостей її релігійного життя у перше повоєнне п'ятиріччя стало стрімке зростання тут чисельності храмових споруд, що перебували у віданні Московського патріархату. Воно було викликане передачею у його власність культових об'єктів інших конфесій, насамперед тих, що залишилися після сумновідомого «возз'єднання» 1949 р. ГКЦ на Закарпатті з РПЦ. Однак зміна підпорядкування не врятувала навірнені у православ'я храми від насильницьких дій більшовицького тоталітарного режиму. Невдовзі радянська влада почала їх закривати. Так, вже 9 січня 1952 р. закрито церкву села Руська-Мокра Тячівського району [128, арк. 29]. У 1953 р. ця доля спіткала церкву св. Михайла села Крайникове, Різдва Богородиці села Нижній Бистрий, св. Миколая села Сокирниця, св. Параскеви села Олександрівка, Різдва Богородиці села Стеблівка Хустського району, св. Іллі селища Воловець, села Дубровка Іршавського району, села Кенцеве Ужгородського району [128, арк. 9, 14, 43, 46–50]. У 1956 р. закрито церкву св. Михайла села Нересниця Тячівського району, яка перебувала на обліку як пам'ятка архітектури [128, арк. 9]. Проте найбільшу кількість церков влада закрила під час антирелігійної кампанії 1958–1964 років. Архівні матеріали свідчать про закриття загалом 39 церков [128, арк. 1–2, 5–8, 10, 13, 15–16, 20–24, 31–42, 44, 51–56]. Переважна більшість закритих храмів не використовувалася, вони залишалися напризволяще, без догляду, руйнувалися, нерідко їх зносили.

Ці ж матеріали дають можливість простежити долю церков, які були зняті з обліку у 1960–1961 рр., тобто, під час піку антирелігійної кампанії. Про їх становище повідомляв уповноважений РСРПЦ по Закарпатській області С. Олеоленко у листі до голови РСРПЦ В. Куроєдова та

уповноваженого РСРПЦ по Українській РСР Г. Пінчука. Він зазначив, що з Преображенської церкви села Добросілля Берегівського району забрали культове майно, ключі від храму передали місцевій Раді депутатів трудящих, приміщення культової споруди не використовувалося. Георгіївську церкву села Підвиноградове розібрали, матеріали використали для ремонту соціально-культурних закладів. Церква св. Петра і Павла у м. Виноградів, яка перебувала на обліку як пам'ятка архітектури, використовувалася під склад держторгу. Церкву св. Іллі села Дубовинка Виноградівського району переобладнали під клуб, культове майно вивезли. Церква св. Михайла села Великі Ком'яти не використовувалася, культове майно з неї вивезли, ключі передали місцевій Раді депутатів трудящих. Церква села Олешник Виноградівського району теж не використовувалася, культове майно зі споруди вивезли [126, арк. 30–31].

У листі також говорилося, що церкви св. Миколая села Гусний та Іоанна Предтечі села Сухий Великоберезнянського району перебували на обліку як пам'ятки архітектури і не використовувалися. Георгіївську церкву села Осой Іршавського району розібрали, матеріали використали для ремонту громадських споруд. Преображенський храм села Синевир Міжгірського району розібрали, матеріали використали для ремонту школи. Церкву селища Рахів також розібрали, матеріали використали для будівництва соціально-культурних установ. Церкву Іоанна Предтечі села Костелівка Рахівського району розібрали, матеріали використали для будівництва торгівельної споруди. Вознесенська церква селища Ясіня Рахівського району не використовувалася, культове майно зі споруди вивезли, ключі від храму передали сільраді. Вознесенський храм села Березинки Свалявського району розібрали, матеріали використали для будівництва школи. Покровську церкву села Спасівка того ж району теж розібрали, матеріали використали для будівництва клубу. Аналогічним чином влада розпорядилася й церквами Тячівського та Хустського районів [126, арк. 31–32].

Радянська влада спрямувала вістря антирелігійної політики й проти культових споруд римсько-католицької конфесії. Так, вже 1945 р. закрито костел св. Йосифа у м. Ужгород. 2 лютого 1948 р. з нього було знято хрест. Згодом споруду частково розібрали, залишки стін використали для спорудження додаткового корпусу лікарні [242, 153]. Горянську ротонду поблизу м. Ужгорода у 1946 р. передали православної релігійній громаді. Її закрили 1 серпня 1959 р., згодом як пам'ятку архітектури передали філії Закарпатського краєзнавчого музею [256, 164]. Каплицю на цвинтарі Кальварія в м. Ужгород у 1957 р. рішенням обкому КПУ, яке дублювало рішення ЦК КПРС про влаштування на горі Кальварія відділення космічних досліджень, передали відділенню [242, 155]. Костел-каплицю замку Паланок в м. Мукачеве рішенням міськвиконкому від 5 червня 1957 р. за № 209 розібрано, матеріали використано для будівництва клубу [256, 170]. Костел Святого Духа в м. Берегове рішенням облвиконкому від 17 жовтня 1960 р. за № 627 закрито, споруду передано школі [242, 156].

Такою ж трагічною була доля іудейських культових споруд області. Станом на 27 січня 1947 р. у Рахівській окрузі синагога селища Ясіня була переобладнана у кінотеатр. Синагогу села Богдан розібрали, в Рахові аналогічну будівлю використовували під склади «Заготзерна», у селах Великий Бичків, Поляна, Верхнє Водяне, Середнє Водяне – не використовували, у Солотвино – споруда стояла пошкодженою [127, арк. 1]. У Воловецькій окрузі в селах Верхня Грабовниця і Нова Розтока синагоги були перепрофільовані відповідно під клуб та хату-читальню [127, арк. 2].

У Перечинській окрузі станом на 27 січня 1947 р. знаходилося 7 синагог. Синагогу в Перечині використовувало «Заготзерно», у селі Ремета – кінотеатр, синагогу села Бистра переобладнано під житловий будинок; синагоги сіл Симери, Пасіка, Перешкеве, Зарічеве, Дубринич не використовувалися [127, арк. 3]. У Севлюшській окрузі синагоги сіл Вілок, Сасів, м. Виноградів діяли, синагогу села Черна переобладнано у клуб

молоді, у селі Олешник – розбили, у селах Дротинці, Онок, Велика Копаня, Чапа, Петрове, Дівичне, Палад, Заболоття, Бобове, Велика Ком'ята, Ардів – не використовувалися [127, арк. 4].

Щодо іудейських культових споруд Мукачівської округи, то у селах Великі Лучки, Зняціве вони були переобладнані під кінотеатри, у селі Клячанове – під клуб, у селі Залуж – під гараж і автомайстерню, у селі Завидів – під школу, у селі Баркасів – під склад окружного промкомбінату. Синагоги сіл Ракошине, Руське, Іванівці, Чомотин, Бистриця, Велика Визниця, Страбичів, Лохове не використовувалися [127, арк. 5]. По Свалявській окрузі синагоги міст Свалява, Чинадієве, сіл Голубине, Нелижно, Павлове використовували під склади «Заготзерна», у селах Сускове, Стройне переобладнали під школи [127, арк. 15].

В Іршавській окрузі синагоги в м. Іршава, селах Брід, Кушниця діяли. Синагогу села Задне передали вапняному заводу, села Сільце – переобладнали під клуб, села Волоське – передали під сільраду. Синагоги сіл Білки, Довге, Заріча, Лукове, Осій, Бронька, Богаревиця, Хмільник, Імстичево, Дубрівка, Лисичів, Великий Раковець, Кам'янське, Велика Розтока, Лоза, Ільниця, Вигрів, Колодне стояли пустою [127, арк. 20]. У м. Хуст налічувалося 4 синагоги; одна з них була діючою, дві використовувалися відповідно як кінотеатр та гараж прикордонників, ще одна іудейська культова споруда не використовувалася [127, арк. 23]. У Хустській окрузі синагоги сіл Кошильове, Березове, Крайниково, Бистрий, Селище переобладнали під сільські клуби, синагогу села Данилове – під сільську лазню, синагогу села Нанків – під житло [127, арк. 24].

Сакральні пам'ятки протестантської конфесії західного регіону УРСР. Радянська влада проводила агресивну політику і щодо протестантської конфесії. Зважаючи на той факт, що релігійні переконання протестантів, як правило, забороняють їм зводити чи пишно оздоблювати власні культові споруди, на території західних областей республіки

знаходилася невелика кількість храмів цієї конфесії, які можна віднести до пам'яток сакральної архітектури. У досліджуваний період вони також перебували у складному становищі. Так, дерев'яну кірху села Борин Турківського району Львівської області наприкінці 1940-х рр. перетворили на колгоспний склад, а в 1965-му – спалили. Протестантська каплиця у селі Вовчому цього ж району, побудована у 1900–1902 рр. для релігійних потреб німецьких колоністів, після Другої світової війни передана під музей атеїзму, потім – під шкільний спортзал [36, 655]. Євангелічно-лютеранську кірху в м. Рожище Волинської області після Другої світової війни передали швейній фабриці «Динамо» [5, 241]. Споруду лютеранської кірхи Христа Спасителя в м. Луцьку у 1951 р. передали обласному державному архіву [263, 30].

Найбільша кількість протестантських культових споруд – пам'яток сакральної архітектури в західному регіоні України – належала реформатам Закарпатської області. До найвизначніших можна віднести реформатські костели м. Тячів (реформаторська з XVI ст.), м. Мукачево (1795 р.) та Ужгорода (1906 р.). На початку 1945 р. ця конфесія мала в своєму розпорядженні 91 храм. Влада з наявних культових споруд зареєстрували лише 61. Уповноважений РСРК по Закарпатській області М. Розпутько намагався закрити реформатський храм в Ужгороді. 27 березня 1953 р. він інформував уповноваженого РСРК по УРСР, що готує матеріали про зняття з реєстрації згаданої культової споруди; її планували передати під планетарій. Проте за вказівкою згори процес зняття реформатського костелу відклали. Внаслідок антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. з державної реєстрації було знято 10 сакральних споруд цієї конфесії [36, 659–670].

Отже, двадцятилітня повоєнна антирелігійна політика радянської влади в західних областях УРСР спричинила закриття культових споруд різних конфесій, подальше нищення частини цих об'єктів та належного їм майна. На сьогодні не до кінця точним є кількісний вимір втрат нерухомої сакральної спадщини регіону. Опрацювання архівних документів, наукових праць дає

підстави оцінити масштаби цих втрат (на кінець 1965 р.) наступними цифрами. У Волинській області було знято з обліку 220 православних храмів і монастирів [підраховано за: 5, 20–280] з 318, що функціонували тут станом на 1 січня 1946 р. [46, 62]; більше 100 з них стояли пустою, а 9 – розібрано [5, 14]. Закритими виявились також 36 костелів РКЦ [підраховано за: 5, 20–280] з 39, що діяли у 1944 р. [102, арк. 53–54], усі 13 синагог та 3 протестантські храми [підраховано за: 5, 20–280]. У Ровенській області така доля спіткала 96 православних храмів, усі культові споруди РКЦ, іудейської та протестантської громад [235, 64–65]. Лише у м. Ровно та районних центрах перестали функціонувати 11 православних та 4 римсько-католицькі культові споруди [підраховано за: 242, 325–329].

Щодо Львівщини (враховуючи й територію колишньої Дрогобицької області), то тут на жовтень 1965 р. було зареєстровано 869 недіючих культових споруд, з яких 666 складала православні церкви. З числа останніх неосвоєними залишалися 418 храмів [253, 162]. За іншими відомостями, у Львівській області нараховувалося недіючими 193 православні храми [336, 162]. Лише у м. Львові та районних центрах Львівської області було закрито 52 православні церкви та 15 костелів РКЦ [підраховано за: 242, 238–256]. У Тернопільській області внаслідок політики комуністичної влади місцеві партійно-державні органи зняли з обліку 182 православні храми [336, 162]. В обласному центрі та районних центрах нараховувалося 12 таких сакральних пам'яток. Аналогічна доля спіткала й 13 римсько-католицьких костелів [підраховано за: 242, 350–361]. На Івано-Франківщині нараховувалося недіючими 167 православних церков [336, 163]. У самому Івано-Франківську та районних центрах області закритими виявилися 17 православних сакральних пам'яток, 18 – римсько-католицьких, одна – протестантська [підраховано за: 242, 182–199].

У Чернівецькій області такі показники виглядали наступним чином: закрито 102 православні церкви [207, арк. 39] з 362, що діяли станом на

1 січня 1958 р. [401, 21], з них у м. Чернівці та районних центрах області – 33; закриття стосувалося й 5 костелів РКЦ та однієї споруди протестантської конфесії [підраховано за: 242, 426–437]. Щодо Закарпаття, то тут станом на 1 серпня 1947 р. нараховувалося 375 церков ГКЦ та 175 православних храмів [16, 673]. Дії комуністичного тоталітарного режиму спричинили те, що лише в обласному центрі – м. Ужгород – та районних центрах області було знято з обліку 33 нерухомі православні сакральні споруди. Влада закрила також 5 римсько-католицьких костелів [підраховано за: 242, 153–161]. На теренах Закарпаття припинили функціонувати 62 синагоги [124, арк. 1–5, 15, 20–24].

Наводячи ці статистичні дані, слід зауважити, що вони й надалі потребують певного уточнення за допомогою ретельного вивчення усіх без винятку архівних матеріалів, інших джерел, наукових праць, які стосуються теми дисертаційної роботи.

3.2. Порятунк, збереження та охорона уцілілої сакральної спадщини

Здійснення Радянською державою впродовж другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. антирелігійних заходів не звільняло її владні структури (принаймні формально) від відповідальності за проведення роботи зі збереження та охорони архітектурних пам'яток, у тому числі й сакрального (культового) призначення. Це повною мірою стосувалося й храмових споруд західних областей України. Проведення тут пам'яткоохоронної діяльності спиралося, як і в республіці загалом, на відповідну законодавчу базу. У 1943–1945 рр., перші повоєнні роки і в наступні десятиліття ЦК КП(б)У/КПУ та РНК/РМ УРСР, керуючись загальносоюзним законодавством, ухвалювали постанови, спрямовані на охорону пам'яток [266, 121–122; 237, 223; 311, 54].

Так, на основі рішення уряду Радянського Союзу Рада міністрів Української РСР 30 грудня 1948 р. ухвалила постанову «Про заходи щодо поліпшення охорони пам'ятників культури на території УРСР» [336, 151].

Функції охорони пам'яток культури покладалися на місцеві органи влади. Керівництво охороною пам'яток архітектури та мистецтва мало здійснювати Управління (згодом Комітет) у справах архітектури та новоутворений Комітет у справах мистецтв при РМ УРСР [1, 117]. Відповідно до цієї постанови 8 квітня 1949 р. голова Комітету в справах архітектури при РМ УРСР затвердив інструкцію «Про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'ятників архітектури, що перебувають під державною охороною». Вказувалося, що пам'ятками архітектури є як споруди, що цілком збереглися, так і пошкоджені або їх руїни, а також частини давніх споруд, убудовані в пізніші будинки. До їх числа зараховували культові будівлі (собори, церкви, дзвіниці, костели, кірхи, синагоги, каплиці, усипальниці, мавзолеї тощо) й монастирі з усіма спорудами (історично їм належними), що містилися у монастирській огорожі, а також споруди, що знаходилися поза огорожею, але були пов'язані з комплексом монастиря. Взяття пам'яток архітектури під охорону держави передбачало їх первинний облік, реєстрацію і фіксацію [237, 336–337].

Згідно союзних та республіканських партійно-державних постанов розгорталася пам'яткоохоронна робота у західних областях УРСР [77; 78; 79; 193]. Окрім уже згаданої союзної та республіканської законодавчої бази місцеві органи влади у своїй діяльності використовували й власні нормативно-правові документи. Це такі акти виконкомів обласних Рад депутатів трудящих як, наприклад, по Волинській області: рішення від 25 червня 1956 р. про затвердження списку пам'яток по Волинській області [72], рішення від 21 вересня 1963 р. «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР» [91, арк. 117–131], ін.; по Ровенській області: постанова від 13 серпня 1945 р. «Про стан розгортання мережі культурно-освітніх установ в області» [191, арк. 2], ін.

У 1955 р. на підставі наказу Міністерства культури УРСР за № 1708 «Про засади щодо посилення керівництва та контролю за справою обліку і

охорони пам'ятників історії, археології та мистецтва» вводилася персональна відповідальність керівників обласних та міських управлінь культури за долю пам'яток. На них покладалося першочергове завдання провести звірку наявності всіх видів (категорій) пам'яток, не допускати нецільового використання коштів, призначених на охорону культурної спадщини, закінчити загальну паспортизацію всіх узятих на облік пам'яток археології, історії, архітектури та мистецтва. З цією метою вводилися форми обліку і нові бланки паспортів пам'яток [311, 70–71].

У результаті проведення на території республіки загалом, її західних областей суцільного обстеження пам'яток архітектури на середину 1950-х рр. були складені списки нерухомих (у тому числі і культових) пам'яток. Вперше за радянської доби в УРСР з'явилась узагальнена інформація про наявні нерухомі пам'ятки культурної спадщини. Після наукової оцінки та фахової експертизи її представили на розгляд уряду. 25 березня 1956 р. РМ УРСР прийняла постанову за № 320 «Про затвердження списку пам'ятників архітектури по Українській РСР», яка зафіксувала перший державний реєстр пам'яток архітектури в республіці. Всього під охорону держави було взято 2057 визначних архітектурних споруд [1, 120]. Проте понад 450 виявлених творів зодчества так і не були включені до списку [319, 135]. По західних областях УРСР реєстр таких пам'яток налічував 940 охоронних номерів на 1034 пам'ятки, що становили 62 % усіх облікованих у республіці [291, 19]. Списки, затверджені урядом, стали базовими правовими документами для укладання орендних та охоронних угод, виділення коштів на консервацію та реставрацію нерухомих об'єктів культурної спадщини, у тому числі й сакральних, встановлення норм та порядку їх використання [336, 170]. Слід зазначити, що протягом 1957–1960 рр. була здійснена перевірка стану охорони цієї нерухомої спадщини у Дрогобицькій, Закарпатській, Львівській та Ровенській областях [336, 168–169].

Ухвалені протягом вказаного періоду партійно-державні рішення з питань збереження та охорони історико-культурних пам'яток на перший погляд сприяли активізації означеної роботи. Однак на практиці реалізувати усе обіцяне в цій сфері не вдавалося. На заваді стали командно-адміністративні методи управління культурним життям країни. Щодо сакральних об'єктів, навіть тих, на які розповсюджували дію передбачені законодавством охоронні документи, то визначальним у ставленні до них був класовий, ідеологічний підхід. Тому на початку 1960-х рр. радянська держава виділяла мізерні кошти на ремонт і реставрацію навіть найвизначніших культових пам'яток. Реставрація окремих пам'яток здійснювалася на фоні руйнації інших споруд, які не були навіть законсервовані. У процесі проведення ремонтних робіт часто порушувалися умови і правила зберігання сакральних архітектурних пам'яток, що спричиняло пошкодження давніх розписів та фресок [237, 431; 336, 171].

На офіційних рівнях починають підніматися питання про недоцільність мати на державному обліку велику кількість таких об'єктів. Стала популярною теза, що достатньо зберігати лише по кілька зразків сакральних пам'яток кожного типу та стилю. Це породило масові звернення місцевих органів влади до керівних інстанцій з вимогами про зняття з обліку сотень шедеврів української архітектури. Тільки Волинський облвиконком вимагав вилучити з державних реєстрів 155 об'єктів переважно XVI–XVIII ст. [245, 41]. Культові споруди склали левову частину тих 363 об'єктів, які згідно рішення Ради Міністрів УРСР від 14 червня 1961 р. за № 835 були виключені із списку пам'яток архітектури республіки [2, 186].

Робота з виявлення пам'яток архітектури, які, на думку партійно-радянської верхівки СРСР та УРСР, не мали наукової, історичної чи художньої цінності, продовжилася і в наступні роки. Згідно постанови уряду УРСР за № 28 від 5 січня 1962 р. з наявного списку було виключено ще 137 об'єктів архітектури (практично усіх культових), у тому числі у Волинській

області – 38, Ровенській – 40. У загальнореспубліканському переліку залишилося 1585 об'єктів [2, 186; 188, арк. 8–11; 311, 75].

У 1962 р. Рада міністрів УРСР створила комісію з обстеження історико-архітектурних пам'ятників, які перебували під державною охороною, для обґрунтування необхідності віднесення того чи іншого об'єкта до списку пам'яток або вилучення з нього. За матеріалами комісії уряд республіки ухвалив постанову від 24 серпня 1963 р. за № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території УРСР». Тут вказувалося на серйозні «недоліки» в республіканській пам'яткоохоронній справі. Зазначалося, що до списку пам'ятників архітектури, які перебували під державною охороною і на реставрацію яких державою витрачено значні кошти, внесено чимало споруд культового призначення, що не мають визначної історичної та художньої цінності або втратили її внаслідок руйнувань і перебудов. У списках пам'ятників архітектури після вилучення 239 споруд залишилося 1346 (588 цивільного та 758 культового призначення) як найцінніших у науковому та художньому відношеннях [2, 186]. Зокрема, у Волинській та Ровенській областях вилучені із списку об'єкти (відповідно 38 і 33) були виключно культовими спорудами [91, арк. 127–131; 189, арк. 65–66]. Аналогічно виглядала справа і в інших західних областях УРСР.

Новий список пам'яток архітектури, які перебували під державною охороною, не містив переліку багатьох цінних пам'яток народного зодчества. В Івано-Франківській області на обліку лишилося тільки 6 дерев'яних церков. Усього реєстр пам'яток по західноукраїнських областях налічував 527 охоронних номерів на 666 пам'яток, що складало 61 % загальної кількості облікованих в Україні пам'яток [291, 19, 20]. Таким чином, у 1961–1963 рр. серією затверджених Радою міністрів УРСР постанов для упорядкування охорони пам'яток архітектури з державного обліку було знято понад 740 (36 %) об'єктів старовинного зодчества, переважно церков XVI–XVIII ст. з їх наступним використанням на розсуд органів влади [245, 41–42].

Обсяги асигнувань на реставрацію чи утримання пам'яток практично не змінювалися. Справа дійшла до того, що на 1962 р. у державному бюджеті взагалі не передбачалися кошти для ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках архітектури [35, 9].

З огляду на таке становище місцеві органи влади, які безпосередньо відповідали за збереження і охорону пам'яток архітектури культового призначення, намагалися перекласти справу їх ремонту або реставрації на релігійні громади, що функціонували при храмах. Типовими у цьому відношенні може бути приклад Богоявленського собору Острога – пам'ятки сакральної архітектури XVI ст. Відділ у справах будівництва і архітектури Ровенського облвиконкому у листі від 25 квітня 1962 р. за № 88 просив облвиконком примусити релігійну громаду собору виконати необхідні ремонтно-відновлювальні та реставраційні роботи по цій споруді або передати її іншій організації. Релігійна громада запропонованих робіт не виконувала через відсутність необхідних засобів [187, арк. 51–52].

В інформації про Свято-Троїцький собор – унікальну пам'ятку Волині й України XVI–XVII ст. в селі Межиріч поблизу Острога – яка міститься у вищезгаданій довідці облвиконкому за 1962 р., говориться, що церква монастиря використовувалася і ремонтувалася місцевою релігійною громадою на підставі охоронного договору; храм знаходиться в задовільному технічному стані. Стосовно келій, башти та огорожі монастиря, то вони потребували капітального ремонту, на який кошти в громади були відсутні. Церква (XVII ст.) села Милятин та церква Кузьми і Дем'яна (1782 р.) в селі Розваж біля м. Острог використовувалися й підтримувалися місцевими релігійними громадами за допомогою ремонтних робіт, що проводилися на підставі охоронного договору, технічний стан означеної споруди визнавався як задовільний [189, арк. 11–16].

Впродовж 1963–1964 рр. було проведено реєстрацію та паспортизацію пам'яток. Означена кампанія зумовлювалася головним чином реформою

системи управління: органи державної влади на рівні областей – обласні Ради депутатів трудящих, обласні управління культури, ін. – поділялися на промислові та сільські. Згідно розпорядження Ради міністрів УРСР від 11 вересня 1963 р. за № 1368-р остаточні списки пам'яток на розгляд до Києва подавалися до 1 липня 1964 р. На прийняття означеного рішення певний вплив мало заплановане ЮНЕСКО проведення у 1964 р. «Міжнародного року охорони пам'яток культури». Воно спонукало партійно-державне керівництво УРСР за вказівкою з Москви вжити термінових заходів для впорядкування списку облікованих нерухомих пам'яток та оформлення на них паспортів [311, 77–78].

На виконання постанови Ради міністрів республіки від 24 серпня 1963 р. за № 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території УРСР» відповідні республіканські відомства у 1965 р. продовжили роботу з обстеження пам'яток архітектури, вилучених зі списку, з метою виявлення цінних творів старовинного монументального живопису, скульптури та високохудожньої різьби по дереву. В результаті проведеної перевірки такі твори образотворчого мистецтва виявили у Львівській, Ровенській, Тернопільській та Чернівецькій областях. Раритетні художні твори були взяті на державний облік і передані в музеї для використання в експозиційній та науково-дослідній роботі [381, арк. 1].

2–3 червня 1965 р. відбувся пленум Науково-методичної ради з охорони пам'яток культури Міністерства культури СРСР. У ході його засідань вказувалося на послаблення уваги архітекторів до питань охорони пам'яток архітектури, практику їх знесення при реконструкції міст, різке зниження асигнувань на реставраційні роботи, надмірне скорочення інспекторського складу державних органів охорони пам'яток і штату сторожової охорони. Пленум Науково-методичної ради просив Держбуд СРСР і його підвідомчі органи звернути особливу увагу на питання

збереження пам'яток архітектури при забудові та реконструкції міст із багатим історичним минулим [380, арк. 127–130].

Ситуація із збереженням та охороною сакральних споруд в Україні, її західних областях почала покращуватися з 1965 р. Це було наслідком зміни партійно-державного керівництва країни у жовтні 1964 р. і особливо – активною позицією громадськості республіки, стурбованою критичним станом справ у галузі охорони культурної, у тому числі й сакральної спадщини. Із 4 по 22 липня 1965 р. в Україні працювала Комісія Науково-методичної ради з охорони пам'яток культури Міністерства культури СРСР. Перед нею стояло завдання вивчити стан справи охорони, використання і пропаганди культурної спадщини і разом з республіканськими організаціями виробити відповідні пропозиції. Ознайомлення із ситуацією щодо охорони пам'яток архітектури показало, що по основних напрямках діяльності тут існували серйозні недоліки. Критичну оцінку отримав затверджений рішенням РМ УРСР від 24 серпня 1963 р. список пам'яток архітектури, який не містив багатьох цінних у художньому та історичному відношеннях споруд XII–XVII ст. й пам'яток народного зодчества. Комісія вказувала на випадки незаконного розбору пам'яток, вилучених із списку. Для виправлення існуючого становища пропонувалося протягом 1965–1966 рр. внести всі виявлені пам'ятки архітектури в список тих, які перебували під державною охороною й затвердити його.

У підсумковому документі Комісії говорилося про подальше продовження роботи з вивчення пам'яток архітектури і поповнення їх списку. Пропозиції Комісії стосувалися також активізації науково-дослідницької й науково-методичної роботи з вивчення, консервації і реставрації пам'яток архітектури, удосконалення матеріально-технічної бази ремонтно-реставраційної галузі, підготовки спеціалістів-реставраторів у республіці. Обґрунтованої критики зазнала практика використання пам'яток у господарських цілях. Найкращою формою їх збереження визнавалися

архітектурні заповідники і музейний показ. Культові споруди немусейного показу вважали за доцільне використовувати як громадські будівлі [380, арк. 169–176; 336, 154].

Практичні рекомендації, висловлені спеціалістами Комісії, зокрема, щодо культових об'єктів у західних областях УРСР, певною мірою активізували пам'яткоохоронну роботу. У другій половині 1965 р. розпочалася реставрація ансамблю Успенської церкви (зведеної у 1572–1629 рр.) у Львові, Михайлівської церкви й дзвіниці (1754 р.) у м. Комарно Городоцького району Львівської області [326, 25; 336, 155]. Здійснювалося дослідження Богоявленської церкви Острозького замку, яка являла собою рідкісний приклад пристосування культової споруди до оборони [50, 79; 336, 155], ін. Однак ці заходи виглядали досить скромно на тлі тих потреб, що їх вимагали справді велетенські масштаби справи порятунку уцілілих об'єктів сакральної архітектурної спадщини.

Важлива роль у збереженні впродовж другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. рухомих сакральних пам'яток регіону належала музеям західних областей УРСР. Повоєнний період супроводжувався – завдяки пошуковій роботі працівників музеїв, їх експедиціям, надходженню предметів від інших музеїв, владних структур і т. д. – поповненням збірок музейних закладів, насамперед їх відділів мистецтва, предметами сакральної спадщини. Це, зокрема, можна простежити на прикладі відомостей за другу половину 1940-х – першу половину 1960-х рр., що їх подають інвентарні (облікові) книги Волинського краєзнавчого музею, розташованого у Луцьку.

У повоєнний період інвентарні книги ВКМ поділялись на інвентарні книги історії дорадянського періоду та інвентарні книги історії радянського періоду (з окремою нумерацією). Твори релігійного мистецтва віднесені до історії дорадянського періоду. У книгах № 1–7 (з лютого 1948 р. і до квітня 1959 р.) зафіксовані переінвентаризовані експонати довоєнного фонду музею, а також нові надходження [260, 90]. У цей період до музею надійшли 2222

експонати основного фонду. Це – археологічні пам'ятки, документи, твори мистецтва. Серед останньої групи експонатів є сакральні пам'ятки, зокрема, натільні мідні та бронзові іконки і хрестики XVI–XVIII ст. (джерело надходження зафіксоване як «старі інвентарні книги») [41, б. н.; 260, 90].

За інвентарною книгою № 6 у жовтні 1948 р. зафіксоване надходження культових речей латинського обряду. Так, зокрема, з каплиці села Окорськ до музею надійшли церковна печатка, хрести з розп'яттям (2 одиниці зберігання, далі – од. зб.) У цей час зафіксовані й інші надходження до фондів – католицькі іконки, срібний піднос з зображенням Діви Марії, рельєфне зображення Розп'яття Ісуса Христа, срібні і мідні образки (іконки) (7 од. зб.) [260, 90]. Серед цікавих мистецьких пам'яток цього часу згадуються пластини (2 од. зб.) з рельєфними зображеннями двох гармат і воїнів – фрагменти прикрас з труни А. Киселя, відомого політичного та військового діяча середини XVII ст., – з церкви у Низкиничках, що поблизу м. Нововолинська. Джерело надходження цих експонатів не вказано [42, б. н.; 260, 90–91]. В інвентарній книзі № 7 зафіксовані значні надходження сакральних пам'яток у березні 1949 р. Це католицькі культові речі (40 од. зб.): колекція металевих образків (15 од. зб.), мідних хрестів (20 од. зб.), дерев'яної скульптури (4 од. зб.) і зображення голуба на міді (гравюра на металі з зображенням Святого Духа) [43, б. н.; 260, 91].

З 1949 р. в інвентарних книгах ВКМ зустрічаються окремі надходження православних пам'яток (іконки мідного лиття XVIII ст.). 13 лютого 1949 р. до фонду сакрального мистецтва надійшли іконки «Різдво Христове» і «Святий Миколай». Джерело надходження – закупівля і дарунки. 15 березня 1949 р. зафіксоване надходження 9 пам'яток, серед них: ікони олійного живопису (4 од. зб.), образ Богородиці, відтиск на міді (гравюра), дерев'яна ікона в срібній оправі (ікона на дерев'яній дошці в срібних шатах), ікона в дерев'яному окладі. Записані також книги з бібліотеки Братства князів Острозьких – рукописне та друковане Євангеліє з села Оконськ [260, 91].

В інвентарній книзі № 7, яка розпочата 12 березня 1949 року і завершується записом 18 листопада 1959 р., після запису 23 грудня 1949 р. наступне надходження зафіксоване лише 4 січня 1952 р. З 12 березня 1949 р. по 4 січня 1959 р. до музею надійшло 1286 пам'яток з історії дорадянського періоду, з них за хронологічний відрізок часу майже у 9 років (з 23 грудня 1949 р. по 18 листопада 1959 р.) – лише 215. У 1952 р. надійшов 51 предмет, у 1953 – 15, у 1954 – 1, у 1955 – 21, у 1956 – 16, у 1958 – 111 предметів. Зовсім відсутні відомості про надходження предметів до фонду музею за 1950–1951 і 1957 роки [43, б. н.; 260, 91]. Щодо першої половини 1960-х рр., то нові надходження предметів сакрального мистецтва до фондів ВКМ були незначними. Так, за інвентарною книгою № 8 (15 липня 1958 р. – 13 жовтня 1965 р.) до музею надійшло лише близько десяти сакральних пам'яток, зокрема, ритуальні єврейські чарки (3 од. зб.) [44, № 3113; 260, 92].

Збереженню рухомої сакральної спадщини слугувала також робота працівників музеїв Ровенської області. Зокрема, експедиції Ровенського обласного краєзнавчого музею дали можливість поповнити фонди закладу культовими предметами з місця битви козацького війська з польською армією (1651 р.) під Берестечком. У ході зняття з реєстрації культових споруд музей перевіряв будь-яку інформацію, що стосувалася наявності у закритих культових приміщеннях пам'яток історії та культури. Такий підхід породив, наприклад, звернення директора музею І. Дубовського від 9 вересня 1950 р. до настоятеля Почаївської Лаври ігумена Інокентія про те, що у монастирі на «Козацьких могилах» нібито зберігаються козацькі реліквії і зброя. Листування у трикутнику музей – обласний уповноважений Ради у справах РПЦ – Почаївська Лавра дозволили встановити, що такі реліквії відсутні, позаяк зникли ще у 1915 р. [375, арк. 111–116;]. Низка рухомих пам'яток сакрального мистецтва надійшла до фондів Ровенського обласного краєзнавчого музею на постійне зберігання від Львівського історичного музею. Найціннішою з них була «Острозька Біблія» 1581 р. [311, 141].

Щодо вищезначеної діяльності Острозького краєзнавчого музею, то викликає зацікавлення вміщеною інформацією лист директора В. Більдіна від 10 лютого 1958 року за № 31-21 до голови Ровенського облвиконкому О. Данилевича. Директор просив дозволу на передачу музеєві зі Свято-Троїцької церкви села Межиріч Острозького району 2 свічників, що знаходилися у підсобному приміщенні церкви і не використовувалися, а з Богоявленського собору в Острозі – полотняної ікони XVIII ст. із зображенням св. Онуфрія, яка знаходилася у храмі на хорах [185, арк. 59].

Якщо брати до уваги пам'яткоохоронну роботу галицьких музеїв стосовно рухомих культових пам'яток, то одним з прикладів цього може бути лист від 12 березня 1955 року за № 6 директора Українського державного музею етнографії і промислу у м. Львові М. Івасюти до обласного уповноваженого РСРПЦ. Тут містилося прохання посприяти передачі до музею різьблених дерев'яних колон XVII ст. з церкви містечка Дунаїв Поморянського району та чапрака – шитої вовняної підстилки під кінське сідло – з церкви села Накваша Підкамінського району [163, арк. 81]. У повоєнний період на Івано-Франківщині, як і в інших областях західноукраїнського регіону, відбувалися акції із знищення «ідеологічно шкідливих» творів мистецтва; до них зараховували й сакральні пам'ятки. З цією метою представниками радянської влади було розбито понад 30 мальованих на склі ікон, які в 1952 р. ще встигла побачити та описати відомий український мистецтвознавець О. Кульчицька. Спалювалися дерев'яні хрести, нищилася гуцульська кераміка з християнською символікою. У таких складних умовах працівники музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття, що у м. Коломия, зуміли врятувати унікальні церковні старожитності, зібрані ще його засновником В. Кобринським; пам'ятки замурували в одній з музейних кімнат [4, 157].

Не стояли осторонь справи збереження сакральної спадщини й музейники Закарпаття. Так у 1961 р. директор Закарпатського державного

музею просив дозволу в архієпископа Мукачівсько-Ужгородської єпархії передати музею 60 одиниць літератури і експонатів, які зберігалися в Мукачівському жіночому монастирі. Це були наступні предмети: церковнослов'янський рукопис 1401 р., твір А. Коцака «Списание обителей Мароморошских» 1788 р., «Измараград» (церковнослов'янський рукопис кінця XVI – початку XVII ст.), Біблія Еразма Роттердамського 1544 р., рукописи О. Духновича 1832 та 1848 рр., рукопис В. Довговича 1832 р., австрійський указ 1756 р., урбарій (список землевласників, зобов'язаних до певних повинностей – С. М.) села Підмонастир 1775 р., патент 1778 р., указ про прапор 1779 р., укази австрійського імператора Йосифа II: про обов'язки челяді стосовно домовласників та домовласників стосовно челяді 22 липня 1786 р., про скарги підданих проти панства 15 лютого 1787 р., про врегулювання відносин підданих і панства 15 лютого 1787 р., указ від 11 лютого 1788 р., указ про попередження пожеж від 26 липня 1786 р. та указ від 19 серпня 1794 р., Загальний закон про порушення і покарання, Відень, 1788 р., «Правила и установления монашеские» І. Базиловича 1777 р., книга А. Цалепіна «Словник на 11 мовах», Базель, 1627 р., дерев'яний хрест ручної роботи XVII ст., дерев'яний хрест ручної роботи XVIII ст., різний дерев'яний хрест початку XVIII ст., дерев'яна церковна чаша ручної роботи XVI ст., дерев'яна церковна чаша ручної роботи XVII ст., олов'яна чаша XVII ст., чаша 1740 р., церковні списи XVIII ст. (2 од.), олов'яні церковні диски XVII ст., дерев'яні різні підсвічники XVII–XVIII ст., архієрейська митра XVIII ст., різні дерев'яні хрести XVIII–XIX ст., ікона св. Миколая XVIII ст., ікони XVII ст. (2 од.), мініатюрні церковні врата, ін. [126, арк. 3–5].

Таким чином, аналіз віднайдених архівних документів, інвентарних книг музеїв за другу половину 1940-х – 1950-і рр., засвідчує тенденцію незначного надходження до фондів цих закладів пам'яток сакрального мистецтва. Це було результатом переходу до визначеної у партійно-радянських верхах політики формування у краєзнавчих музеях лише фонду

історії радянського періоду. Помітне наповнення фонду сакрального мистецтва окремих музейних закладів припало на першу половину 1960-х рр., тобто, у час, коли відбувалося масове закриття церков, і культове майно залишилося без господаря. Певна його частина надійшла до музеїв. Передача відбувалася з ініціативи місцевих органів влади, закладів культури на місцях, в ході комплексних експедицій чи одноразових виїздів музейних працівників для збору експонатів [311, 141–142]. В означений період західні області України були включені до маршрутів експедицій київських та львівських наукових інституцій і музеїв. Їхніми територіями провели експедиції тодішній Київський художній музей за участю Г. Логвина, Л. Міляєвої, Л. Членової, Львівський музей українського мистецтва за участю Б. Возницького, Львівський музей етнографії та художнього промислу за участю П. Жолтовського, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, ін. Колекції цих закладів поповнились значною кількістю експонатів із західних областей України. Так, однією з найцінніших пам'яток Волині, вивезеної до Київського художнього музею і врятованої для майбутніх поколінь, стала ікона Волинської Богоматері першої половини XIV ст. з Покровської церкви м. Луцька [311, 142]. У результаті експедицій Волиню до ВКМ було передано із закритих храмів пам'ятки іконопису і декоративно-ужиткового мистецтва. Серед особливо цінних експонатів, які в цей час надійшли до музею, слід назвати срібне кадило вагою більше 4 кг з римсько-католицького костелу у м. Володимир-Волинський [260, 94].

Борис Григорович Возницький (1926–2012 рр.) – директор (1963–2012 рр.) Львівської картинної галереї (з 1998 р. – Львівської національної галереї мистецтв), Герой України – згадував, що відразу після свого приходу на роботу у 1960 р. до Львівського музею українського мистецтва зініціював проведення експедицій, які відшукували й рятували культові пам'ятки. «З Рогатинщини було приведено нижню частину ідола (ноги), з Волині – Загорівський іконостас та інші твори Кондзелевича. З Дубно з костелу, в

якому зробили спортивний зал, скульптуру, що колись була в Бернардинах, раму 17 ст. (метал) з іконою Ченстоховської Богоматері (пізніше була передана у галерею)... Перше, що було привезене з експедиції у 1962 році (з села Годовиця) – це роботи Пінзеля: «Авраам, що приносить в жертву Ісаака» та «Самсон, що роздирає пащу лева» [33, 8]. Підсумовуючи зроблене, Б. Возницький зазначив: «Чим для мене були експедиції? Перше – порятунок національної спадщини... В експедиційній роботі був сенс мого життя. Крім порятунку спадщини, що було основним, було щось, що давало великі результати» [33, 12].

До роботи в київських і львівських експедиціях залучалися наукові працівники різних західноукраїнських музеїв. Зокрема, у них брали участь такі волинські музейники, як О. Ошуркевич, Й. Струцюк, Р. Кашевська. Працюючи поруч з відомими дослідниками, вони набиралися досвіду, підвищували власний професіоналізм. Ветеран музейної справи Волинської області Р. Кашевська, яка в ті роки була завідувачем відділу дорадянської історії ВКМ, згадувала: «Запам'яталась поїздка у Володимир-Волинський фарний костел, який вже в ті роки був закритий. Щоб туди не ввірвались парафіяни, нас закрили в костелі під охороною міліції. З нами разом знаходився і Жолтовський, мистецтвознавець зі Львова, з музею народних промислів, великий знавець сакрального живопису. Відбирали документи, книги, церковне начиння, що пізніше увійшло в експозицію музею атеїзму у Луцьку» [257, 32]. Подвижницька діяльність працівників музейних закладів дала можливість врятувати й зберегти для прийдешніх поколінь чимало унікальних рухомих сакральних пам'яток регіону, усієї України.

Закриття та руйнування культових споруд, занедбаний стан майже усіх тих з них, що вціліли, спроби переобладнання частини з них – усе це викликало закономірні протести віруючих західних областей УРСР. Протести мали місце при спробах закриття храмів. Типовими для регіону були події у Луцьку, коли радянська влада прагнула закрити кафедральний

Свято-Троїцький собор. 4 серпня 1962 р. віруючі опинилися перед зачиненими дверима храму. Вони не розходилися, перед дверима виросла гора квітів. Влада злякалася небажаних наслідків і змушена була відступити. Але наступ на собор тривав. 10 серпня обласний уповноважений РСРПЦ О. Федулов доповів у Київ про цей інцидент із «віруючими фанатиками» і наголосив, що собор усе ж треба закрити [272, 283]. Проте собор протягом періоду, що досліджується у дисертації, продовжував діяти.

Нерідко парафіяни вдавалися до самовільного відновлення роботи закритих храмів. Зокрема, такі випадки мали місце в Кельменецькому районі Чернівецької області. Лист секретаря обкому КПУ на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного інформував, що 5 травня 1963 р. в селі Розшани група віруючих, підбурена «злочинними елементами» (так влада називала рядових селян – С. М.), самовільно відкрила недіючу церкву. Спроби відкрити недіючі церкви мали місце в квітні-травні 1963 р. і в селах Бурдюч та Вітрянка цього ж району [334, 61].

Протестували віруючі й проти переобладнання храмів для вирішення соціально-побутових, навчальних чи інших цілей. Так, з серпня 1960 р. не відбувалося відправ в церкві села Тухолька Сколівського району Львівської області. В липні 1961 р. була проведена робота з релігійною громадою, окремі її члени виступили на сторінках районної газети «Прикарпатська правда» із заявою про вихід з релігійної громади. У вересні 1961 р. виконком Тухольської сільради прийняв рішення про використання приміщення церкви під спортзал для школи. Коли працівники сільради приступили до переобладнання церкви, віруючі села стали заперечувати проти виконання рішення. Райвиконком втрутився в цю справу і роботу з переобладнання церкви було припинено. Церкву закрили і не використовували [167, арк. 28]. Селяни Ф. Зубаль, А. Яремчак, С. Трухай написали скарги на дії місцевої влади, які направили обласному уповноваженому РСРПЦ і прокуророві Сколівського району, а також республіканському уповноваженому РСРПЦ;

проте ті залишилися без відповіді. Тоді селяни надіслали скаргу М. Хрущову (див. додаток Є) [167, арк. 175–175 зворот, авторський переклад з російської]. Цю скаргу всесоюзна РСРПЦ 28 жовтня 1961 р. переслала обласному уповноваженому РСРПЦ [167, арк. 174]. У скарзі відзначалося, що 8 вересня 1961 р. голова сільради села Тухолька С. Вигодованець разом з управляючим відділу радгоспу С. Андрухівим відкрили церкву. Вони переламали всі церковні ікони, порубали і поламали позолочені рами і ризи, все це скинули в одну купу. Решту дорогоцінного майна радянські активісти забрали. Також було зазначено, що споруда є пам'яткою архітектури. Селяни прохали задовольнити їхню скаргу і відкрити церкву як музей [167, арк. 175].

У відповідь на скаргу селян уповноважений РСРПЦ по Львівській області Н. Винниченко доповідав московському керівництву, що храм на обліку пам'яток не перебуває. Справа в тім, що у липні-серпні 1961 р. в області працювала комісія Академії наук УРСР з перегляду пам'яток архітектури, яка ухвалила рішення про зняття цієї церкви з обліку як пам'ятки архітектури. Про це, як зазначав Н. Винниченко, він проінформував заявників. Далі уповноважений повідомив: у зв'язку з тим, що на території області з обліку було знято велику кількість пам'яток архітектури, обласний відділ у справах будівництва і архітектури не встиг забрати у релігійної громади села Тухолька документів, які були представлені у скарзі. Н. Винниченко підкреслив, що, на думку радянських організацій області, відновлювати діяльність церкви в селі Тухолька недоцільно, так як на відстані двох з половиною кілометрів від нього знаходилася діюча церква села Плав'є цього ж району [167, арк. 230].

Не маючи змоги відстояти культові споруди, віруючі намагалися хоча б порятувати наявне тут і належне їм майно, насамперед рухоме церковне начиння. З цього приводу між ними та представниками влади також виникали конфлікти, які нерідко супроводжувалися фізичним протиборством. Типовою виявилася історія, пов'язана з майном

Михайлівської церкви села Павлівка (колишнього містечка Порицьк) тодішнього Нововолинського (сьогодні Іваничівського – С. М.) району Волинської області. Храм був споруджений у 1808 р. коштом відомого громадського й освітнього діяча, засновника Кременецького ліцею Т. Чацького. 20 травня 1960 р. будівля зазнала значних ушкоджень внаслідок урагану і не була відремонтована. У зв'язку з цим у червні 1960 р. тут припинено богослужіння; незабаром церкву зняли з державної реєстрації. Незважаючи на те, що у храмі залишалось чимало культового майна, з червня 1961 р. його приміщення почало використовуватися як зерновий склад Павлівського пивоварного заводу [5, 85].

У березні 1962 р. Нововолинський райвиконком спільно з міськкомом КПУ м. Нововолинськ запланували провести заходи щодо звільнення знятих з реєстрації церковних приміщень від культового майна та вирішення питання про їх подальше використання. Але, прийнявши таке рішення, ні райвиконком ні міськком не провели ніякої підготовчої роботи серед віруючих. Більше того, ці владні структури фактично стали на шлях злочинних дій. Як свідчать факти, група районного партійно-державного активу на чолі з секретарем райвиконкому Я. Спиридоновим та лектором міськкому О. Печинським на двох автомобілях прибули в село Павлівка, щоб вивезти з місцевої Михайлівської церкви культове майно. Це було 28 березня о 2-й годині ночі. Але оскільки група не мала ключів від храму, то довелось зламати замки. При цьому активісти зруйнували іконостас і навіть не замаскували слідів варварської акції. Вказана подія викликала обурення жителів сіл Павлівка та Клопочин. Як писав уповноважений РСРПЦ по Волинській області О. Федулов, група від 150 до 200 осіб, зібравшись у храмі, побачила наругу над святиною. З плачем парафіяни викрикували антирадянські націоналістичні гасла, погрожували партійно-радянському активу розправою [350, 250].

Віруючі організували цілодобове чергування, щоб не допустити подальше використання церкви під зерносковище пивзаводу. Вони принесли в храм дві ікони, перед якими молилися вдень і вночі, запалювали свічки, а також сховали входні двері. На місце події виїхав обласний уповноважений РСРПЦ О. Федулов. Він намагався заспокоїти обурену масу людей, переконував в непотрібності церкви, мотивуючи це тим, що на відстані одного кілометра є діюча громада. Проте це не допомагало. Справа вирішилась наступним чином. Бюро Волинського обкому КПУ 9 квітня 1962 р. винесло чиновникам партійні стягнення. 10 квітня в село прибула група керівників з обласного центру. Внаслідок вжитих ними заходів віруючих активістів витіснили з храму, закривши його на замок. Населення села змушене було змиритися з неправдою і силою влади [334, 38–39]. Залишки майна вдалося врятувати: його розібрали для переховування місцеві жителі. Порятували церковне майно (не допустили його вивозу, розібрали для переховування і т. д.) парафіяни сіл Воютин, Боратин, Ворончин тодішнього Торчинського району Волинської області, села Ставки Володимир-Волинського району; у селах Ржищів та Брани Горохівського району, селі Гірка Полонка Луцького району тієї ж області парафіяни переховували ключі від церков [5, 15; 305, 45].

Аналогічні випадки у 1962 р. мали місце й на Львівщині. Зокрема, голова Бориславського райвиконкому П. Бондар у повідомленні від 30 листопада 1962 р. за № 439 до обласного уповноваженого РСРПЦ Н. Винниченка відзначав, що «матірня церква села Довге закрита в червні 1961 р., але до цього часу культове майно не перенесено в діючу церкву з вини священика Луцького, який провів антирадянську агітацію серед віруючих села, підбурюючи їх до колективного захисту культового майна, до масових виступів проти представників радянської влади» [170, арк. 109].

Опір населення Львівської області насильницьким діям представників радянського тоталітарного режиму стосовно культових споруд і належного

їм майна спостерігався і у 1963 р. В інформаційній записці обласного уповноваженого РСРПЦ Н. Винниченка від 1 серпня 1963 р. до голови всесоюзної Ради В. Куроєдова та уповноваженого РСРПЦ по УРСР Г. Пінчука повідомлялося про випадок у селі Малнівська Воля Городоцького району. 23 липня 1963 р. голова сільради О. Вихрест прибув до знятої з обліку і призначеної для переобладнання церкви села з метою вивозу культового майна. Поблизу церкви були жінки, які заявили, що не дозволять руйнувати церкву. Голова намагався відкрити церкву, але в цей час хтось покликав з поля жінок, які працювали неподалік. Біля храму зібралося до 150 осіб, більшість жінки, які не дозволили забрати з нього культове майно. Впродовж 23–24 липня більшість колгоспниць не виходили на роботу.

25 липня 1963 р. в село виїхав заступник секретаря партійного комітету Городоцького виробничого управління А. Карацевцев. Він зібрав колгоспниць, які не вийшли на роботу, провів з ними бесіду про те, що споруда недіючої церкви не використовується за призначенням, руйнується, тому необхідно її переобладнати для потреб колгоспу. Після цієї бесіди всі колгоспниці вийшли на роботу. Переобладнання церкви відклали. В інформаційній записці говорилося, що подібні факти мали місце в селі Калинівка Яворівського району, селі Городківка Дрогобицького району, де населення намагалось протидіяти переобладнанню культових споруд та вивозу рухомого майна [175, арк. 35–36].

Така ситуація була типовою у 1963–1964 рр. і для Волинської області. Згідно рішення Волинського облвиконкому від 25 серпня 1961 р. за № 952 було знято з державної реєстрації церкву св. Бориса і Гліба села Шклинь Горохівського району. Приміщення не використовувалося. Ключі від церкви знаходилися спочатку в райвиконкомі, а згодом в Угринівській сільраді. 26 червня 1964 р. голова сільради М. Боруцька, голова колгоспу ім. XXI з'їзду КПРС І. Сорочук та секретар парторганізації І. Карпюк організували місцевих комуністів для вивозу майна церкви села Шклинь та

переобладнання її в колгоспну комору. Однак двоє з них – бригадир О. Мендюк та С. Пальчук – відмовилися взяти участь у цьому ганебному дійстві. Крім того, вони повідомили людей, які працювали в полі, що комуністи «розбирають церкву». Після цього біля храму зібралося близько 300 осіб. Троє з них – У. Долонська, Ф. Долонська та О. Синиця – зняли повантажені на автомобіль культові речі та занесли їх до церкви. При цьому вони погрожували представникам радянської влади. Так, О. Синиця кричав, що зарубає М. Боруцьку. Комуніста З. Поліщука звалили на землю та затягли до церкви, примушуючи розвішувати зняті ікони. О 16 годині до села приїхали голова райвиконкому та співробітник Комітету державної безпеки. Люди заявляли, що розійдуться лише тоді, як голова сільради поверне їм ключі від церкви [5, 73].

У 1965 р. обурення мешканців селища Кіцмань Чернівецької області викликали дії представників органів влади. У ніч з 17 на 18 червня 1965 р. секретар Кіцманського райвиконкому разом із працівниками комсомолу таємно зняли дзвони з недіючої церкви, вивезли їх і розбили. Із 19 червня польова бригада жінок на знак протесту не виходила на роботу протягом 5 днів. Щоправда, бюро місцевого райкому КПУ 24 червня розглянуло ситуацію і винесло суворі покарання секретарю райвиконкому та другому секретарю райкому комсомолу [390, арк. 33; 336, 168].

Цікавими й повчальними фактами з історії протестів віруючих західноукраїнського регіону щодо нищення сакральної спадщини є їх виступи проти ліквідації унікальних нерухомих пам'яток (особливо поширених в архітектурно- етнографічній зоні Карпат), якими були пам'ятні придорожні кам'яні, металеві або дерев'яні (практично не збереглися) хрести. Один з таких фактів описаний у листі голови Івано-Франківського райвиконкому (на Львівщині) Ф. Додачка від 13 липня 1961 р. за № 553 до заступника голови Львівського облвиконкому В. Джугала. Тут повідомлялося, що священник Лозинської церкви В. Панчак написав заяву від

групи громадян села Лозино про те, що райвиконком знищує історичні пам'ятки в селі. Йшлося про пам'ятний хрест, який стояв на городі громадянки В. Сташевської. Під час перевірки цієї заяви працівником обласного відділу культури усно було погоджено, що хрест дійсно є історичною пам'яткою. Тоді священник В. Панчак з метою перешкодити знесенню хрестів написав заяву і зібрав під нею підписи громадян, що хрест на городі В. Сташевської є пам'яткою. Ф. Додачко відзначав, що «в більшості сіл району вже повністю перенесли хрести та фігури, але після випадку з цим хрестом дана робота стала і посипалася маса заяв про визнання історичними пам'ятками всіх хрестів, що є серйозними гальмом у проведенні заходів перенесення хрестів в районі» [167, арк. 67].

Не залишалися байдужими до долі сакральних пам'яток молодь, окремі представники громадськості. Показовим тут можна вважати лист 3-х студентів Чернівецького державного університету, написаний після відомого ХХ з'їзду КПРС, який активізував хрущовську «відлигу». Студенти М. Сидельковір, А. Супоницький, Є. Писаренко 26 серпня 1956 р. звернулися до редакції «Літературної газети» («Литературной газеты») з проханням опублікувати їхню статтю «Збережемо пам'ятки архітектури!». У ній, зокрема, говорилося: «... В м. Чернівці по вул. Сталінградській стоїть стара дерев'яна церковка. Ця церковка збудована без жодного цвяха і стоїть 300 років! Нині довкола ходять кози, а хто сміливіший, не проти вкрасти колоду і т. д. А таких пам'яток небагато! ...В центрі міста по вул. Університетській стоїть величезна споруда колишньої синагоги, виконана знаменитим австрійським архітектором в мавританському стилі. В роки війни фашистські варвари підірвали внутрішні перекриття, але коробка, куполи і внутрішнє облицювання цілі. З цього будинку можна було б зробити театр, клуб і т. д., але споруда не будується і не валиться, двір заростає чортополохом, а керуючі товариші спокійно проходять повз» [188, арк. 40, 40 зворот, авторський переклад з російської] (див. додаток Ж).

У контексті зусиль щодо збереження сакральної спадщини схвалення заслуговують спроби деяких діячів української культури і мистецтва захистити культові пам'ятки від руйнувань. Так, 18 серпня 1962 р. в село Охлопів Горохівського району Волинської області для ознайомлення з Миколаївською церквою як пам'яткою архітектури з Києва приїхали три особи. Групу очолював Іван Макарович Гончар (1911–1993) – український скульптор, маляр, графік, етнограф, колекціонер, заслужений діяч мистецтв УРСР. За проханням І. Гончара, колишній церковний староста А. Філюк відкрив церкву; гості з Києва зробили внутрішні і зовнішні замальовки храму. Коли церкву відкрили, там зібралось кілька десятків жителів села. І. Гончар та особи, котрі прибули з ним, вели розмови з селянами. Митці висловлювались, що Миколаївська церква є пам'яткою архітектури і в ній необхідно проводити богослужіння; віруючі ж повинні зробити необхідні ремонтно-реставраційні роботи. Також І. Гончар обіцяв селянам поклопотатися в Києві про відновлення діяльності церкви [69, арк. 123].

В листі від 3 жовтня 1962 р. до уповноваженого РСРПЦ по Волинській області О. Федулова І. Гончар відзначив, що, дізнавшись про його приїзд, мешканці села миттю збіглися до церкви і з сльозами на очах скаржилися, що в них незаконно, адміністративним шляхом закрили церкву і просили його допомогти розібратися в цій справі. Митець зазначив: «Я думаю, рано чи пізно церква все одно буде закрита. Але не таким шляхом, як це зроблено в с. Охлопів, що привело до незадоволення і навіть озлоблення всього села, що нам абсолютно невігідно, тим більше в теперішній час, коли ведучи антирелігійну пропаганду, намагаємося уникати насилля чи адміністрування. Здоровий глузд говорить про те, щоб задовольнити це прохання, а одночасно самі мешканці села зуміють в середині церкви зробити реставраційні роботи, так як там скрізь низом відвалюється камінь, цегла та інше» [69, арк. 126–127 зворот] (див. додаток 3).

Візит І. Гончара викликав лють у О. Федулова. В листі від 10 жовтня 1962 р. за № 236 до уповноваженого РСРПЦ по УРСР Г. Пінчука радянський функціонер писав: «Подібні дії спеціалістів, котрі відвідують церкви – пам'ятки архітектури, виходять за рамки їх функцій і викликають активізацію окремих церковників. Ці відвідування інколи відбуваються без сповіщення будь-яких органів влади на місцях. Так, в даному випадку, як відповів мені начальник Волинського обласного управління будівництва і архітектури т. Руденко, група спеціалістів з Києва, очолювана Гончаром І. М., перед відвідуванням пам'яток на місцях в обласному управлінні не з'являлась і що він про групу Гончара нічого не знав. В церкві с. Охлопів релігійних служб не здійснюється більше двох років. Протягом понад року, до приїзду в село Гончара І. М., ніяких клопотань про відновлення діяльності церкви не надходило. Але як тільки побували в Охлопові Гончар зі своєю групою, так з'явилась делегація до уповноваженого і заяви в Президію Верховної Ради УРСР про відновлення діяльності церкви. Не знаючи дійсного стану речей і причин припинення релігійних служінь в даній церкві, ці спеціалісти опиняються в полоні роздумів матеріально зацікавлених церковників, часто нелояльних елементів і взагалі відсталих бабусь» [69, арк. 124–125, авторський переклад з російської].

І. Гончар також намагався захистити від руйнування церкву в м. Вижниця Чернівецької області, яку він обстежував як представник комісії з охорони пам'яток архітектури. Митець у 1964 р. звернувся до уповноваженого РСРПЦ по УРСР Г. Пінчука з клопотанням про відновлення діяльності храму. Натомість республіканський уповноважений звинуватив його у зацікавленості в поповненні власної колекції ікон. Після цих звинувачень І. Гончар пообіцяв, що надалі не буде втручатися у справи релігійних громад [389, арк. 141–142; 336, 179]. До ЦК КПУ і РМ УРСР із конкретними пропозиціями щодо поновлення діяльності окремих

православних храмів, у тому числі в західних областях України, неодноразово зверталися відомі українські мистецтвознавці й пам'яткознавці Г. Логвин і Л. Граужис [319, 168; 336, 182].

В умовах тимчасового послаблення у середині 1960-х рр. ідеологічного тиску громадськість республіки, стурбована втратами – внаслідок антирелігійної кампанії 1958–1964 рр. – національної архітектурної, у тому числі культової спадщини, а також жалюгідним станом справ у сфері охорони пам'яток, все наполегливіше порушувала перед керівництвом УРСР і СРСР питання про необхідність створення в республіці громадської організації, яка б опікувалася справою охорони культурних цінностей. Ініціатором цього почину стала українська інтелігенція, зокрема, такі відомі її представники, як О. Гончар, М. Рильський, І. Ле, В. Василевська, П. Тичина, Г. Логвин, ін. [311, 91]. Ідею Г. Логвина, обґрунтовану в статті «Перегук віків» (газета «Літературна Україна» від 9 лютого 1965 р.) щодо організації в республіці добровільного товариства сприяння охороні пам'яток історії та культури підтримали історик М. Брайчевський, заступник голови Ради міністрів УРСР П. Тронько. Зокрема, М. Брайчевський закликав представників різних поколінь українців, усіх шанувальників старовини вивчати історичні місця та архітектурні цінності рідної землі, збирати й досліджувати матеріали про її визначних особистостей [26].

Враховуючи звернення громадськості, 28 серпня 1965 р. Рада міністрів УРСР прийняла постанову «Про організацію республіканського добровільного Товариства охорони пам'ятників історії та культури Української РСР» [2, 189; 311, 91]. Таким чином, схвалювалася пропозиція ініціативної групи вчених і діячів культури, які закликали українську громадськість, усіх небайдужих громадян об'єднати зусилля в справі збереження і пропаганди національної культурної спадщини, пам'яток національних меншин, представники яких у різні періоди історії проживали на території України [340, 123]. Відомо, що логічним завершенням

вищезгаданої ініціативи стало утворення у 1966 р. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) та його обласних організацій [123; 124; 129; 153; 194; 311, 93].

Висновки до розділу 3

Опрацьовані джерела, насамперед архівні, наукова література засвідчують, що антирелігійна політика радянської влади другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. спричинила непоправні втрати сакральної спадщини західних областей УРСР. Значна частина культових споруд регіону виявилася знятою з обліку, тобто, закритою і переданою для використання під склади колгоспів, радгоспів, споживчих товариств (спілок), крамниці, шкільні майстерні, спортивні зали, будинки культури та клуби, ін. Руйнувалося чимало деталей архітектурного ансамблю, внаслідок переобладнання зовнішній вигляд архітектурних пам'яток змінювався, втрачався первісний мистецький задум. Найтрагічнішим стало те, що чимало таких об'єктів було просто знищено. Майно знятих з обліку (і пізніше знищених) культових споруд вилучалося та часто безслідно зникало.

Найбільших втрат зазнала у регіоні православна сакральна спадщина. Особливо вороже радянський тоталітарний режим ставилася до православних монастирів, що їх атеїстична пропаганда називала «вогнищами мракобісся». Внаслідок силових дій партійно-державної влади практично усі вони виявилися закритими. Культові комплекси, що належали обителям, були передані для вирішення соціально-побутових, культурних та інших потреб областей. Значних втрат зазнали також сакральні пам'ятки РКЦ. Визначальним у формуванні ставлення партійно-державних структур до неї, її сакральної спадщини були складні та суперечливі відносини між СРСР і Ватиканом. Іншим вагомим фактором, що вплинув на долю римсько-католицької сакральної спадщини, була репатріація із західних областей УРСР у 1944–1947 рр. польського та чеського населення, котре становило в

регіоні переважно більшість віруючих РКЦ. Найтрагічніше на долі сакральних споруд римо-католиків позначилася друга половина 1940-х – початок 1950-х рр., коли було закрито переважно більшість культових споруд цієї конфесії. Іудейські культові споруди, які вистояли в трагічні 1941–1944 рр., особливо на Закарпатті, також зазнали руйнації. Постраждали й нечисленні храмові споруди протестантських громад.

На підставі аналізу наявного наукового матеріалу встановлено, що завдяки зусиллям громадськості, особливо віруючих, вдалося зберегти частину сакральних пам'яток, які руйнувалися внаслідок антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Натомість наявна у досліджуваній період система охорони культурної спадщини не забезпечувала належного збереження культових нерухомих і рухомих пам'яток. Її структури виявилися безсилями зупинити процес нищення об'єктів сакральної спадщини. Існуюча система охорони пам'яток зазнавала з боку компартійної влади значного ідеологічного тиску. Це відчутно позначилося на концептуальних підходах до визначення кількості потрібних для збереження сакральних пам'яток, критеріїв їх поцінування та обліку. Брутальні дії влади стосовно культових споруд, належного їм начиння та майна викликали численні протести віруючих, представників громадськості. Серед протестів слід виділити дії проти закриття храмів, намагання зберегти культові споруди від переобладнання, а належне їм майно – від нищення, скарги до керівних партійно-державних органів, ін. Спроби парафіян зберегти сакральні пам'ятки нерідко закінчувалися фізичним протиборством з представниками місцевих партійно-державних органів влади, невиходом сільських колгоспів на роботу, ін. Заслужують на схвалення зусилля деяких ентузіастів з числа культурно-освітніх працівників, митців зберегти сакральні скарби народу.

ВИСНОВКИ

За результатами вивчення архівних матеріалів, інших джерел, наукової літератури зроблені наступні висновки:

– історіографічний аналіз наукових праць, які стосуються становища сакральних (культових) пам'яток західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр., свідчить, що ця тема й дотепер не стала предметом спеціального дослідження. Таким чином, констатовано відсутність в історіографії відповідної спеціальної узагальнюючої праці. Між тим всебічне вивчення регіональних аспектів долі сакральних пам'яток у зазначений період залишається важливим елементом створення комплексного фундаментального дослідження з історії України, української культури, становища релігії і церкви за комуністичної доби, минулого національної пам'яткоохоронної діяльності. Висвітлення становища сакральної спадщини західноукраїнського регіону в умовах наступу партійно-державних структур СРСР та УРСР у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х рр. слід вважати внеском у справу збереження духовних традицій української нації, одним з уособлень яких виступають сакральні пам'ятки;

– з'ясовано, що для наукового дослідження теми існує достатня джерельна база. У дисертації її склали документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, державних архівів Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей, збірки Волинського краєзнавчого музею. Щодо друкованих джерел, то вони представлені публікаціями документів і матеріалів правового характеру; тут вміщені законодавчі акти, документи виконавчих органів влади, інші матеріали. Для написання роботи були залучені документальні збірники радянської доби про

культурне будівництво в СРСР та УРСР впродовж періоду, який досліджується. Об'єктивним змістом у показі трагічного становища сакральних пам'яток вирізняються збірники документів і матеріалів, підготовані науковцями української діаспори, а також ті, що з'явилися в Україні після 1991 р. Складником джерельної бази є періодика та спогади;

– зазначено, що особливістю методології дисертації є розгляд становища культурної спадщини західних областей УРСР в умовах радянської дійсності як міждисциплінарної проблеми. У зв'язку з цим для висвітлення теми використовувалися відповідні методологічні засади у вигляді конкретних принципів наукового дослідження, його відповідних методів та категоріально-понятійного інструментарію;

– констатовано, що радянська влада протягом другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. здійснювала стосовно релігії і церкви наступальну політику, яка повною мірою стосувалася й усіх конфесій західних областей Української РСР, відзначаючись тут на початках деякими специфічними рисами. Протягом означеного періоду ця політика характеризувалася певними видозмінами. Так, зважаючи на угоду 1943 р. між Й. Сталіним та ієрархами Руської [Російської] православної церкви, тоталітарний режим в перші повоєнні роки відносився до православної конфесії лояльно. Основний удар на території західноукраїнського регіону він спрямував проти Української греко-католицької церкви, Греко-католицької церкви, що функціонувала на Закарпатті, римо-католиків, іудейських та протестантських громад. Негативні зміни у ставленні радянської влади до РПЦ проявилися вже у 1947 р. Відтоді розпочинається активізація атеїстичної, насамперед антиправославної пропаганди;

– відзначено, що прихід до влади М. Хрущова зумовив подальше розгортання наступу на релігійні громади. Найжорсткіший і найбрутальніший характер він мав у 1958–1964 рр., коли проводилася антирелігійна кампанія – найагресивніший вияв політики комуністичної

влади стосовно релігії і церкви у післявоєнні десятиліття. Здійснюючись під гаслами утвердження науково-атеїстичного світогляду та контролю за дотриманням законодавства про культу, ця кампанія супроводжувалася відвертим адмініструванням, грубим порушенням прав віруючих, а нерідко – репресивними заходами. Масового поширення в той час набули безпідставні закриття діючих храмів і молитовних будинків, зняття з реєстрації й відмови в реєстрації релігійних об'єднань та священнослужителів, переслідування віруючих за їхні релігійні переконання. Таким чином, в ході антирелігійної кампанії комуністична влада надавала перевагу силовим методам боротьби з «опіумом народу». Це викликало додаткову прихильність населення до релігії і церкви, засвідчувало, що пряма агресивна політика стосовно цих інституцій – справа малоефективна, переконувало у необхідності еволюції такої політики у бік винятково пропагандистсько-агітаційної роботи;

– наголошено, що антирелігійна кампанія була згорнута після зняття М. Хрущова з партійно-державних посад у жовтні 1964 р. та зміни у 1965 р. керівництва й реорганізації відповідних державних структур, до компетенції яких входило регулювання відносин з різними конфесіями. Наприкінці досліджуваного періоду антирелігійна політика почала коригуватися владою у бік послаблення тиску на релігію і церкву, хоча загальна спрямованість цієї політики залишалася незмінною. Із неї вилучались відверті силові дії, брутальність, інші агресивні прояви, що мали місце в попередні роки. Однак усі ці зміни були в основному зовнішнього порядку. Кардинальної трансформації позиції партійно-державної влади у ставленні до релігії і церкви, у тому числі й у західних областях України, не передбачалося;

– підкреслено, що головними безпосередніми виконавцями антирелігійної політики виступали такі державні структури як Рада у справах Руської [Російської] православної церкви та Рада у справах релігійних культів. Функціонуючи при уряді СРСР, а в Українській РСР – при уряді республіки, реалізацію означеної політики обидві Ради здійснювали за

допомогою власних обласних уповноважених. У своїй діяльності вони спиралися на місцеві органи виконавчої влади та партійні комітети усіх рівнів. Щодо обласних уповноважених обох Рад по західних областях України, то, будучи представниками партійної номенклатури та співробітниками НКДБ/МДБ/КДБ, тісно співпрацюючи з органами влади, часто не маючи відповідних знань і досвіду, вони виступали лише слухняними провідниками партійно-державної лінії у ставленні до релігії і церкви, нерідко втілюючи її з більшими завзяттям та розмахом, аніж того вимагали республіканські чи союзні Ради;

– досліджено, що внаслідок антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. сакральна спадщина західного регіону України зазнала непоправних втрат. Сотні культових споруд через заборону влади проводити у них богослужіння виявилися закритими і тому піддавалися нищенню. Освоєні храмові споруди ставали складами колгоспів, радгоспів, споживчих товариств (спілок), переобладнувалися під крамниці, шкільні майстерні, житлові будинки, клуби, ін. Не оминула ця доля й багатьох справді унікальних культових архітектурних об'єктів, які перебували під охороною держави. У них нищилося чимало деталей архітектурного ансамблю, внаслідок переобладнання зовнішній і внутрішній вигляд цих храмових споруд змінювався, втрачався первісний мистецький задум. Культове майно вилучалось та часто безслідно зникало;

– акцентовано увагу на тому, що здійснення Радянською державою впродовж другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. антирелігійних заходів не звільняло її (принаймні формально) від відповідальності за проведення роботи зі збереження та охорони архітектурних пам'яток сакрального призначення. Це повною мірою стосувалося й культових споруд західних областей України. Однак через те, що зміст діяльності владних структур УРСР, її західних областей, до компетенції яких входило здійснення політики з охорони культурної

спадщини, у тому числі сакральної, підпорядковувався компартійно-державним завданням, то ідеологічна спрямованість означеної діяльності, ігнорування сакральної спадщини вже у другій половині 1940-х – 1950-х рр. зумовили непоправні втрати таких пам'яток;

– показано, що репресивні дії влади стосовно культових споруд, належного їм начиння та майна викликали численні протести віруючих, представників громадськості. Серед протестів слід виділити дії проти закриття храмів, намагання зберегти культові споруди від переобладнання, а належне їм майно – від нищення, скарги до керівних партійно-державних органів, ін. Спроби парафіян зберегти сакральні пам'ятки нерідко закінчувалися фізичним протиборством з представниками місцевих партійно-державних органів влади, невиходом на роботу, ін. Проте завдяки таким зусиллям віруючих, громадськості, окремих місцевих державних структур вдалося зберегти частину сакральних пам'яток, які нищилися внаслідок антирелігійної політики другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Заслужують на схвалення зусилля працівників музейної справи, культурно-освітніх працівників, митців зберегти сакральні скарби народу.

– зазначено, що оскільки держава виявилася неспроможною організувати повноцінну охорону сакральних пам'яток, то наприкінці досліджуваного періоду наукова й творча інтелігенція УРСР все наполегливіше ставила питання про створення загальнореспубліканської громадської пам'яткоохоронної організації, залучення до справи збереження культурної спадщини, насамперед сакральної, різних прошарків населення. Завдяки її принциповій позиції у 1966 р. постало Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке в подальшому сприяло розгортанню широкомасштабної діяльності з охорони культурної спадщини;

Таким чином, становище сакральних пам'яток західних областей України як об'єкта антирелігійної політики радянської влади другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. та водночас тодішньої

загальноукраїнської пам'яткоохоронної діяльності заслуговує на вивчення з наукової і практичної точок зору. Аналіз історії ставлення до них в означений період партійно-державної влади, їх нищення, зусилля віруючих, громадськості, окремих державних структур щодо їх порятунку слугуватиме збагаченню наших знань про складні сторінки не такого вже й далекого минулого західних областей України, збереженню історичної пам'яті української нації, віковічних традицій та духовних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко В. Збереження і відбудова історичних пам'яток на Україні у післявоєнний період (1945–1958 рр.) // Укр. іст. журн., 1976. № 6. С. 114–121.
2. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ: Вища шк., 1991. 274 с.
3. Алексеев В. А. «Штурм небес» отменяется? Критические очерки по борьбе с религией в СССР. Москва: Россия молодая, 1992. 345 с.
4. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2006. 432 с.
5. Антонюк Я. М. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. ХХ століття: історико-краєзнавчий довідник. Луцьк: Надстир'я, 2014. 280 с.
6. Архітектурні пам'ятники: Зб. наук. праць / За заг. ред. С. Я. Грабовського. Київ: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1950. 124 с.
7. Бадяк В. П. Пам'яткоохоронна історія Львова. Львів: ЛНАМ, 2014. 160 с., іл.
8. Бажан О. Г. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 50-х – 80-ті рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 329 с.
9. Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. і римо-католицька церква в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 2 (52). Київ, 2011. С. 295–309.
10. Байдич В. Г. Римо-католицька церква в умовах радянської релігійної політики: український досвід (середина 1940-х – перша половина 1960-

- х років): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2012. 219 с.
11. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках // Сучасність, 1995. № 5. С. 113–128.
 12. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
 13. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1996. 447 с.
 14. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 304 с. (З видавничої серії «Україна крізь віки». У 15-ти т. Т. 13.).
 15. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн.1. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 432 с.
 16. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Кн. 2. Київ: Либідь – Військо України, 1994. 688 с.
 17. Бойко Р. Ю. Протидія віруючих ліквідації Української греко-католицької церкви радянською владою (1944–1946 рр.) // Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Вип. 5. 2011. С. 62–73.
 18. Бондаренко Г. В. Археологія і пам'яткознавство Волині: історіографічний огляд (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) // Краєзнавство, 2006. № 1–4. С. 150–157.
 19. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині : Монографія. Кн. 1. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 248 с.

20. Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині : Монографія. Кн. 2. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 215 с., іл.
21. Бондарук П. М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. // Укр. іст. журн., 2010. № 2. С. 137–163.
22. Бортнійчук А. Знищення комуністами на Волині православних храмів // Волинський православний вісник. Ч. 2. Луцьк, 1998. С. 176–182.
23. Борщевич В. Т. Автономна Православна Церква на Волині. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 97 с.
24. Борщевич В. Т. Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 584 с.
25. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) [пер. з англ. Н. Кочан]. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. 268 с.
26. Брайчевский М. Ю. Сохранить памятники истории // История СССР, 1965. № 2. С. 205–226.
27. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / Наук.-дослід. ін-т теорії та історії архітектури й містобудування; Голов. упр. містобудування й архітектури Київ. міськдержадміністрації. Київ: НДІТІАМ, 2002. 592 с.
28. Вечерський В. В. Втрачені святині. Київ: Техніка, 2004. 176 с.
29. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми. Київ: Наш час, 2008. 271 с.
30. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України, 1997. № 1. С. 10–14.
31. Вільна Україна – орган Львівського обласного комітету Комуністичної партії України і Львівської обласної Ради депутатів трудящих, 1944–1965 рр.

32. Вільне життя – орган Тернопільського обласного комітету Комуністичної партії України і Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих, 1944–1965 рр.
33. Возницький Б. Музей – моє життя // Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо / Упорядник Наталя Філевич. Львів: Центр Європи, 2013. С. 5–12.
34. Войналович В. А. Антирелігійна кампанія кінця 50–60-х років у контексті державно-церковних відносин в Україні // Православ'я і культура: історія і сучасність. Матеріали Всеукр. наук. конф., 16–18 черв. 1994 р. Полтава, 1994. С. 103–107.
35. Войналович В. А. Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60–80-х роках // Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: зб. метод. матеріалів в шести частинах / [За ред.: П. Т. Тронька [та ін.]. Ч. 4. Київ, 1989. С. 5–99.
36. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
37. Войналович В. А. Церква в Україні в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Зб. статей). Київ: Рідний край, 1996. С. 265–287.
38. Волинська ікона: дослідження та реставрація: матеріали ХХІ міжнар. наук. конф., Луцьк, 16–17 жовт. 2014 р. Наук. зб. Вип. 21 // Упоряд. Т. Єлісеєва, С. Ковальчук. Луцьк, 2014. 352 с., іл.
39. Волинська ікона: дослідження та реставрація матеріали ХХІІ міжнар. наук. конф., Луцьк, 21–22 жовт. 2015 р. Наук. зб. Вип. 22 // Упоряд. Т. Єлісеєва, С. Ковальчук. Луцьк, 2015. 226 с., іл.

40. Волинська ікона: дослідження та реставрація: матеріали XXIII міжнар. наук. конф., Луцьк, 19–20 жовт. 2016 р. Наук. зб. Вип. 23 // Упоряд. Т. Єлісеєва, Є. Ковальчук. Луцьк, 2016. 248 с., іл.

Волинський краєзнавчий музей

Фонди ВКМ

41. Облікова фондова документація. Інвентарна книга № 2 відділу історії дорадянського періоду Волинського державного історико-краєзнавчого музею. 1948 р. Б. н.
42. Облікова фондова документація. Інвентарна книга № 6 відділу історії дорадянського періоду Волинського державного історико-краєзнавчого музею. 1948 р. Б. н.
43. Облікова фондова документація. Інвентарна книга № 7 відділу історії дорадянського періоду Волинського державного історико-краєзнавчого музею. 12 березня 1949 – 18 листопада 1959 рр. Б. н.
44. Облікова фондова документація. Інвентарна книга № 8 відділу історії дорадянського періоду Волинського державного історико-краєзнавчого музею. 15 липня 1958 – 13 жовтня 1965 рр. Б. н.
45. Гаврилюк О. Релігійні конфесії волинського села у другій половині 40-х – 50-х рр. та політика радянської влади // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історія. Луцьк, 1997. № 3. С. 61–66.
46. Гаврилюк О. Н., Кучерепа М. М. Західне Полісся у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років // Західне Полісся: історія та культура: монографія / авт. кол. Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко [та ін.]; наук. ред. В. К. Баран. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. С. 510–554.
47. Геврик Т. Дерев'яні храми України: Шедеври архітектури. Нью-Йорк: Український музей, 1987. 112 с.

48. Гика В. Церковні храми та релігійні общини Любомльщини в документах ДАВО // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Любомль в історії України та Волині : Наук. збірник. Луцьк, 2007. С. 316–318.
49. Гнатюк Л. Місто храмів, монастиря і синагоги // [Електронний ресурс]. URL: <http://volodymyrmuseum.com/krayeznavchi/127-misto-khramiv-monastyrja-ta-synahohu> (дата звернення: 12. 02. 2015).
50. Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. Київ: Техніка, 2004. 176 с.
51. Горбик В. Охорона та збереження пам'яток історії і культури в Україні // Іст. журн., 2004. № 10–11. С. 85–90.
52. Горбик В. Охорона та збереження пам'яток історії і культури в Україні // Іст. журн., 2004. № 12. С. 63–66.
53. Головащенко С. І. Історія християнства. Курс лекцій. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
54. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. пос.]. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
55. Гулько Г. До історії Свято-Феодосіївського храму в місті Луцьку (1945–1990 рр.) // Волинська ікона: дослідження та реставрація: матеріали XX міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 27–28 серп. 2013 р. Наук. зб. Вип. 20. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. С. 285–295.
56. Гулько Г. З історії будівлі та римо-католицької громади кафедрального костелу Св. Петра і Павла в Луцьку (1944–1948 рр.) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині: Наук. зб. Вип. 49. Луцьк, 2014. С. 128–133.
57. Гуменюк Т. Історичне краєзнавство в західних областях УРСР (перша половина 1950-х – 80-ті рр. XX ст.): історіографія проблеми // Краєзнавство, 2012. № 1. С. 33–39.
58. Даниленко В. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги» // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика:

- Зб. статей. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 5–20.
59. Данилюк Ю. З. Державна політика щодо архітектурних пам'яток культового призначення у 60-х роках на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукр. наук. конф., Полтава, 1992. С. 119–121.
60. Данилюк Ю. З. Розвиток громадських ініціатив по збереженню історико-культурної спадщини // Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: зб. метод. матеріалів в шести частинах / [За ред.: П. Т. Тронька [та ін.]. Ч. 4. Київ, 1989. С. 100–153.
61. Дашкевич Я. Ліквідація Вірмено-католицької церкви в Галичині 1945 р. // Історія релігій в Україні: матеріали VIII міжнар. круглого столу (Львів, 11–13 трав. 1998 р.) Львів: Логос, 1998. С. 84–86.

Державний архів Волинської області

Ф. Р-6 Виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих, з 1977 р. – виконавчий комітет Волинської обласної Ради народних депутатів (облвиконком), м. Луцьк

Оп. 3.

62. Спр. 34. Постановления исполкома Волинского областного Совета депутатов трудящихся. № 1–40. 19 марта – 27 апреля 1944 г., 196 арк.

Ф. Р-393 Відділ у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації, м. Луцьк

Оп. 1.

63. Спр. 2. Сведения о деятельности церквей и духовенства за 1945 год, 168 арк.

64. Спр. 4. Дело о регистрации Зимненского женского монастыря за 1945–1949 годы, 275 арк.

65. Спр. 9. Акты обследования церковных зданий – памятников архитектуры. 27 апреля – 15 сентября 1946 г., 31 арк.
Оп. 2.
66. Спр. 5. Матеріали про закриття Милецького чоловічого монастиря в с. Мильці, Старовижівського району. 21 листопада 1947 р. – 5 травня 1949 р., 60 арк.
67. Спр. 34. Переписка с Советом по делам Русской православной церкви при СМ СССР и уполномоченным Совета по УССР по вопросам, относящимся к Русской православной церкви. 1 января – 31 декабря 1952 г., 48 арк.
68. Спр. 94. Решения облисполкомов и райисполкомов, относящиеся к деятельности уполномоченного; информации, справки, сообщения обкому КПУ, облисполкому и райисполкомам о состоянии и деятельности религиозных объединений. 11 января – 12 декабря 1962 г., 110 арк.
69. Спр. 95. Директивные письма, запреты и указания Совета, сводные материалы единовременного учета религиозных общин, характеристики на учащих в духовной семинарии, информации и сообщения Совету о духовной семинарии, религиозных объединениях и служителях культа. 9 января – 3 декабря 1962 г., 147 арк.
70. Спр. 96. Материалы регистрации и снятия с регистрации религиозных обществ православной церкви (решения, заключения уполномоченного, выписки из протоколов и др.) за 1962 год. 13 января – 17 декабря 1962 г., 207 арк.
71. Спр. 103. Директивные письма Совета, переписка с Советом и его уполномоченными в областях о поступающих в семинарию и другим вопросам, касающимся деятельности религиозных учреждений и служителей культа. 3 января – 23 декабря 1964 г., 198 арк.

72. Спр. 108. Решение исполкома Волынского областного Совета депутатов трудящихся «Об утверждении списка памятников архитектуры по Волынской области». 25 июня 1956 г., 12 арк.
73. Спр. 122. Информации и переписка с Советом по делам религий при Совете Министров СССР и УССР о состоянии и деятельности религиозных общин на территории области. 16 марта – 30 декабря 1966 г., 47 арк.
74. Спр. 130. Документы о зарегистрированных и снятых с регистрации религиозных объединениях (справки, списки, сведения и др.) за 1963–1967 годы. 8 января 1963 г. – 7 декабря 1967 г., 97 арк.
Оп. 4.
75. Спр. 5. Список культових будівель, знятих з реєстрації по районах Волинської області на 1 листопада 1962 року, 11 арк.
Ф. Р-420 Відділ у справах культурно-освітньої роботи Волинського облвиконкому
Оп. 1.
76. Спр. 1. Штатные расписания и смета на 1945 год. 4 мая 1945 г., 19 арк.
Оп. 2.
77. Спр. 2. Переписка с Комитетом в делах культурно-просветительных учреждений при Совнарком УССР об охране памятников старины и культуры. 9 февраля 1946 г. – 31 декабря 1946 г., 24 арк.
78. Спр. 6. Реєстр пам'ятників культури і старовини місцевого значення по Волинській області за 1946 рік, 5 арк.
79. Спр. 8. Информации о работе районных культпросветучреждений за 1945 год, 15 арк.
80. Спр. 21. Реєстр пам'ятників культури і старовини по Волынской области местного значения за 1947 г., 5 арк.
81. Спр. 40. Годовой отчет об охране памятников за 1949 год, 9 арк.

Ф. Р-591 Управління містобудування і архітектури Волинської обласної державної адміністрації, м. Луцьк

Оп. 1.

82. Спр. 12. Акты обследования памятников архитектуры, расположенных на территориях Затурцевского и Иваничевского районов Волынской области. 1–11 сентября 1946 г., 22 арк.
83. Спр. 18 а. Списки исторических памятников Озютичевского района. 21 марта – 3 октября 1946 г., 2 арк.
84. Спр. 33. Реестры памятников архитектуры, находящихся на территории Волынской области за 1948 год, 37 арк.
85. Спр. 34. Выписка из списка памятников архитектуры и архитектурных ансамблей, взятых на особый учет Главного Управления по охране и реставрации памятников архитектуры, 5 арк.

Оп. 2.

86. Спр. 16. Акты обследований памятников архитектуры по г.г. Берестечко, Горохову, Олыке. 25 сентября – 9 октября 1949 г., 48 арк.
87. Спр. 182. Переписка по эксплуатации памятников архитектуры. 22 января – 28 декабря 1954 г., 50 арк.
88. Спр. 236. Сведения о ремонтно-реставрационных работах памятников архитектуры за 1956 год, 8 арк.
89. Спр. 322. Переписка по вопросам реставрации, охраны, аренды и эксплуатации памятников архитектуры. 8 января – 30 декабря 1959 г., 117 арк.
90. Спр. 368. Переписка по вопросам охраны, аренды и эксплуатации памятников архитектуры. 2 января – 19 декабря 1961 г., 236 арк.
91. Спр. 402. Переписка по вопросам охраны, аренды и эксплуатации памятников архитектуры. 2 января – 23 декабря 1963 г., 145 арк.

Оп. 4.

92. Спр. 1. Альбом фотографій пам'ятників архітектури Волинської області (обстеження 1959 року), альбом 1, 55 арк.
93. Спр. 2. Альбом фотографій пам'ятників архітектури Волинської області (обстеження 1959 року), альбом 2, 49 арк.
94. Спр. 3. Альбом фотографій пам'ятників архітектури Волинської області (обстеження 1959 року), альбом 3, 52 арк.
95. Спр. 4. Альбом фотографій пам'ятників архітектури Волинської області (обстеження 1961 року), альбом 1, 136 арк.
96. Спр. 5. Альбом фотографій пам'ятників архітектури Волинської області (обстеження 1961 року), альбом 2, 73 арк.
97. Спр. 7. Альбом фотографій пам'ятників архітектури Волинської області (обстеження 1962 року), 108 арк.

Ф. Р-605 Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Волинській області

Оп. 1.

98. Спр. 1. Переписка по делам религиозных культов. 26 февраля – 25 декабря 1945 г., 130 арк.
99. Спр. 2. Постановления местных органов государственной власти и партийных органов, относящимся к деятельности уполномоченного Совета. 25 февраля 1945 г., 3 арк.
100. Спр. 3. Материалы на открытие молитвенных зданий, регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 7 марта – 6 ноября 1945 г., 31 арк.
101. Спр. 6. Постановления местных органов государственной власти и партийных органов, относящимся к деятельности уполномоченного Совета. 25 января – 25 октября 1946 г., 11 арк.
102. Спр. 7. Материалы на открытие молитвенных зданий, регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 11 марта – 10 сентября 1946 г., 64 арк.

103. Спр. 10. Постановления местных органов государственной власти и партийных органов, относящимся к деятельности уполномоченного Совета. 3 января – 11 декабря 1947 г., 37 арк.
104. Спр. 11. Материалы по открытию молитвенных зданий, регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 15 января – 6 декабря 1947 г., 39 арк.
105. Спр. 16. Материалы по открытию молитвенных зданий, регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 19–24 августа 1948 г., 111 арк.
106. Спр. 21. Постановления местных органов государственной власти и партийных органов, относящимся к деятельности уполномоченного Совета. 8 января – 25 августа 1949 г., 25 арк.
107. Спр. 22. Материалы по открытию молитвенных зданий, регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. 23 февраля – 31 декабря 1949 г., 70 арк.
108. Спр. 32. Материалы по открытию молитвенных домов, регистрационные дела на действующие и снятые с учета церквей и молитвенных домов. 14 января – 21 сентября 1952 г., 68 арк.
- Оп. 2.
109. Спр. 3. Переписка по делам религиозных культов. 1 января – 30 декабря 1947 г., 75 арк.
110. Спр. 4. Копии переписки облисполкома по делам религиозных культов. 1 января – 30 декабря 1947 г., 54 арк.
111. Спр. 6. Копии переписки облисполкома по делам религиозных культов. 1 января – 31 декабря 1948 г., 58 арк.
112. Спр. 8. Копии переписки облисполкома по делам религиозных культов. 1 января – 31 декабря 1949 г., 52 арк.
113. Спр. 11. Директивні вказівки Ради і уповноваженого Ради в справах релігійних культів. 1 лютого – 23 грудня 1951 р., 48 арк.

114. Спр. 12. Листування з Радою і уповноваженим Ради в справах релігійних культів. 5 лютого – 28 грудня 1951 р., 48 арк.
115. Спр. 15. Директивные письма уполномоченного Совета по делам религиозных культов, квартальные отчеты и переписки по вопросам религиозных культов. 12 января – 26 декабря 1953 г., 126 арк.
116. Спр. 17. Директивні листи уповноваженого Ради в справах релігійних культів, квартальні звіти і листування по питаннях релігійних культів. 25 січня – 8 грудня 1955 р., 25 арк.
117. Спр. 20. Директивні листи уповноваженого Ради в справах релігійних культів і листування по питаннях релігійних культів. 17 січня – 28 грудня 1957 р., 228 арк.
118. Спр. 22. Директивні листи уповноваженого Ради в справах релігійних культів і листування по питаннях релігійних культів. 13 січня – 15 грудня 1958 р., 142 арк.
119. Спр. 24. Директивні листи уповноваженого Ради у справах релігійних культів, квартальні звіти і листування по питаннях релігійних культів. 23 січня – 22 грудня 1959 р., 148 арк.
120. Спр. 28. Листування з Радою і уповноваженим Ради в справах релігійних культів по всіх питаннях. 24 січня – 17 грудня 1961 р., 92 арк.
121. Спр. 99. Решения Волынского облисполкома, относящиеся к деятельности уполномоченного. 23 января – 13 декабря 1963 г., 56 арк.
122. Спр. 102. Информации, справки обкому КПУ и облисполкому о состоянии и деятельности религиозных объединений в области. 29 января – 24 октября 1963 г., 29 арк.

Ф. Р-3146 Волинська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Оп. 1.

123. Спр. 1. Решение облисполкома об образовании областного товарищества охраны памятников истории и культуры от 21 октября 1966 г., 8 арк.
124. Спр. 2. Стенограмма I-ой учредительной конференции обласного товарищества охраны памятников истории и культуры от 12 ноября 1966 года, 38 арк.
125. Спр. 4. Списки памятников истории и культуры, архитектуры Волынской области и перспективный план мероприятий по их благоустройству на 1966–1970 гг., 7 арк.

Державний архів Закарпатської області

Ф. Р-544 Уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області, м. Ужгород

Оп. 3.

126. Спр. 38. Переписка с Советом по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР, уполномоченным Совета по делам Русской православной церкви по УССР, местными советскими органами о взятии на коммунальный баланс церковных зданий. 23 февраля 1961 – 12 декабря 1961 г., 171 арк.

Ф. Р-1490 Уповноважений у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області, м. Ужгород

Оп. 1.

127. Спр. 21. Ведомости о наличии молитвенных домов (синагог) еврейских религиозных общин и переписка с окружными исполнительными комитетами о проведении их учета, 29 арк.

Оп. 4 д.

128. Спр. 52. Одноразовий облік недіючих релігійних споруд за 1961 рік, 56 арк.

Ф. Р-2474 Правління Закарпатської обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, м. Ужгород

Оп. 1.

129. Спр. 2. Протокол установчої конференції Закарпатської обласної організації Товариства від 26 листопада 1966 року, 37 арк.

Державний архів Івано-Франківської області

Ф. Р-388 Управління в справах національностей, міграцій та релігій Івано-Франківської облдержадміністрації

Оп. 1.

130. Спр. 1. Директивы Совета по делам религиозных культов по вопросу усиления контроля за работой религиозных культов. Информации, докладные записки уполномоченного по делам религиозных культов, по вопросам деятельности церквей в Станиславской области. 18 января – 5 сентября 1945 г., 117 арк.

131. Спр. 7. Информационные отчеты уполномоченного о состоянии религиозных культов в области за IV квартал 1947 и I–II кварталы 1948, 228 арк.

Оп. 2.

132. Спр. 57. Материалы об использовании зданий бывших костелов в культурно-хозяйственных целях. 10 декабря 1946 – 3 августа 1959 гг., 153 арк.

133. Спр. 69. Материалы об использовании зданий бывших синагог в культурно-хозяйственных целях. 5 марта 1947 – 22 июня 1957, 126 арк.

134. Спр. 77. Материалы об использовании здания бывшего греко-католического монастыря в с. Гошев, Долынского района. 20 мая – 24 августа 1950 г., 46 арк.

135. Спр. 93. Статистический отчет за 1962 год о работе уполномоченного Совета по делам религиозных культов и переписка. 2 января – 8 декабря 1962 г., 95 арк.
- Ф. Р-389 Уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Івано-Франківській області***
Оп. 2.
136. Спр. 58. Переписка с советскими органами о снятии с регистрации религиозных обществ. 1 июля – 22 августа 1963 г., 328 арк.
137. Спр. 60. Переписка с советскими органами о снятии с регистрации религиозных обществ. 22 августа – 10 сентября 1963 г., 305 арк.
138. Спр. 61. Переписка с советскими органами о снятии с регистрации религиозных обществ. 10 сентября – 29 августа 1963 г., 281 арк.
139. Спр. 62. Переписка с советскими органами о снятии с регистрации религиозных обществ. 20 октября 1963 г., 300 арк.
140. Спр. 63. Переписка с советскими органами о снятии с регистрации религиозных обществ. 29 октября – 11 ноября 1963 г., 309 арк.
141. Спр. 64. Переписка с советскими органами о снятии с регистрации религиозных обществ. 11–26 ноября 1963 г., 267 арк.
142. Спр. 65. Переписка с советскими органами о снятии с регистрации религиозных обществ. 24 ноября 1963 г., 272 арк.
143. Спр. 66. Переписка с советскими органами о снятии с регистрации религиозных обществ. 26 ноября – 7 декабря 1963 г., 220 арк.
144. Спр. 67. Переписка с советскими органами о снятии с регистрации религиозных обществ. 7–15 декабря 1963 г., 276 арк.
145. Спр. 68. Переписка с советскими органами о снятии с регистрации религиозных обществ. 7–31 декабря 1963 г., 302 арк.
146. Спр. 70. Переписка с Советом и другими организациями, списки недействующих культовых зданий, ориентировка Совета об опыте

контроля за выполнением законодательства о культурах. 31 марта – 10 сентября 1964 г., 245 арк.

Ф. Р-1350 Управління архітектури і містобудування Івано-Франківської обласної державної адміністрації, м. Івано-Франківськ
Оп. 1.

147. Спр. 17. Рецензии и экспертные заключения по проектам и техническому состоянию зданий и сооружений. 2 января – 25 декабря 1947 г., 154 арк.

148. Спр. 36. Приказы, переписка с Комитетом по делам архитектуры при СМ УССР по охране памятников архитектуры. 1949 г., 84 арк.

149. Спр. 72. Справки, акты обследования памятников архитектуры и переписка с Управлением по делам архитектуры при СМ УССР о состоянии памятников архитектуры. 7 февраля – 25 декабря 1950 г., 32 арк.

150. Спр. 86. Акты технической проверки памятников архитектуры и переписка о памятниках. 12 июля – 2 августа 1951 г., 35 арк.

151. Спр. 417. Смета, списки памятников архитектуры и переписка с Главгосинспекцией стройконтроля УССР о ремонтно-реставрационных работах по памятниках. 8 января – 31 декабря 1960 г., 50 арк.

152. Спр. 734. Переписка с республиканской специальной научно-реставрационной мастерской об охране, реставрации и капитальном ремонте памятников архитектуры за 1965 год, 21 арк.

Ф. Р-2042 Рада Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Оп. 1.

153. Спр. 1. Протокол первой установочной конференции от 15 ноября 1966 года, 8 арк.

Державний архів Львівської області***Ф. Р-1332 Уповноважений у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Львівській області***

Оп. 1.

154. Спр. 1. Сведения о количестве церквей и служителей культа по Львовской области. 5 сентября 1944 г. – 7 декабря 1945 г., 35 арк.
155. Спр. 2. Указания и инструкции уполномоченного по делам православной церкви при СНК СССР, УССР и переписка по их выполнению. Апрель 1944 г. – декабрь 1945 г., 31 арк.
156. Спр. 3. Дело об объединении униатской церкви с православной. 22 мая – 23 июля 1946 г., 38 арк.
157. Спр. 4. Документы о созыве собора греко-католической церкви (письма, списки делегатов, указания и инструкции). 16 февраля – 26 ноября 1946 г., 47 арк.
158. Спр. 5. Отчеты о количестве православных церквей по Львовской области. 25 февраля 1946 г. – 23 ноября 1948 г., 151 арк.
159. Спр. 6. Сведения о штате уполномоченного по делам православной церкви. 1 марта 1946 г. – 3 ноября 1948 г., 14 арк.
160. Спр. 8. Сведения о действующих и снятых с учета церквях и молитвенных домах по Львовской области. 1 марта – 28 декабря 1949 г., 53 арк.
161. Спр. 9. Переписка с облфинотделом, облисполкомом и др. об обложении налогами священников, жилищно-коммунальным вопросам. Январь 1949 г. – сентябрь 1950 г., 62 арк.
162. Спр. 10. Сведения о наличии церквей во Львовской области. Июнь 1951 г. – декабрь 1952 г., 48 арк.
163. Спр. 11. Переписка с облисполкомом о снятии с учета церквей и молитвенных домов. 14 января – 19 октября 1953 г., 44 арк.

164. Спр. 12. Сведения о православных церквях по Львовской области. 1 января 1956 г. – 1 января 1959 г., 100 арк.
165. Спр. 13. Переписка с облисполкомом о снятии с учета церквей и молитвенных домов. 8 января – 26 ноября 1959 г., 43 арк.
166. Спр. 15. Сведения о действующих и снятых с учета церквях и молитвенных домах по Львовской области. 4 января – 26 декабря 1961 г., 250 арк.
167. Спр. 16. Переписка с облисполкомом по вопросу снятия с учета церквей и молитвенных домов. 2 октября – 14 декабря 1961 г., 250 арк.
168. Спр. 17. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. Том 1. 3 января – 9 февраля 1962 г., 130 арк.
169. Спр. 18. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. Том 2. 16 февраля – 11 мая 1962 г., 195 арк.
170. Спр. 19. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. Том 3 и последний. 3 ноября – 30 декабря 1962 г., 234 арк.
171. Спр. 20. Сведения о действующих и снятых с учета церквях и молитвенных домах по Львовской области. Том 1. 16 мая – 29 июля 1962 г., 177 арк.
172. Спр. 21. Сведения о действующих и снятых с учета церквях и молитвенных домах по Львовской области. Том 2. 3 июля – 29 сентября 1962 года, 223 арк.
173. Спр. 22. Сведения о действующих и снятых с учета церквях и молитвенных домах по Львовской области. Том 3. 11 августа – 29 сентября 1962 г., 262 арк.

174. Спр. 23. Сведения о действующих и снятых с учета церквах и молитвенных домах по Львовской области. Том 4. 8–31 октября 1962 г., 146 арк.
175. Спр. 24. Переписка с Советом по делам Русской православной церкви при СМ СРСР о работе религиозных культов по Львовской области, 110 арк.
176. Спр. 25. Сведения о действующих и снятых с учета церквах и молитвенных домах по Львовской области. Том 1. 10 января – 31 июля 1963 г., 139 арк.
177. Спр. 26. Сведения о действующих и снятых с учета церквах и молитвенных домах. Том 2. 4 сентября – 28 ноября 1963 г., 250 арк.
178. Спр. 29. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. Том 1. 3 января – 3 февраля 1964 г., 153 арк.
179. Спр. 31. Регистрационные дела на действующие и снятые с учета церкви и молитвенные дома. Том 3. 1 апреля – 3 июня 1964 г., 155 арк.
180. Спр. 57. Переписка с управлением по делам архитектуры при Совете Министров УССР и акты передачи предметов искусства, находящихся в памятниках архитектуры 25 марта – 25 ноября 1953 г., 65 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. Р-204 Виконком Рівненської обласної Ради народних депутатів

Оп. 11.

181. Спр. 11. Решения облисполкомов о передаче костелов и молитвенных домов религиозных общин под культурно-просветительные учреждения, сведения о передаче костелов под районные дома культуры и сельские клубы. 4 июня 1945 – 9 ноября 1950, 284 арк.

182. Спр. 19. Переписка с Советом, республиканским уполномоченным и местными советскими органами по вопросам, относящимся к церкви за 1948 год. 7 января – 27 декабря 1948 г., 173 арк.
183. Спр. 34. Сведения об основных приходах и приписных пунктах, регистрации церквей и личном составе духовенства Ровенской области по состоянию на 24 марта 1949 г. 24 марта 1949 г., 179 арк.
184. Спр. 55. Переписка с Советом, республиканским уполномоченным и местными советскими органами по вопросам, относящимся к церкви. 5 января – 15 декабря 1951 г., 84 арк.
185. Спр. 110. Переписки с Советом, республиканским уполномоченным и местными советскими органами по вопросам, относящимся к Русской православной церкви, сведения, информации о православных церквях, молитвенных домах, списки учащихся Волынской и Киевской духовных семинарий уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР по Ровенской области. 14 января – 24 декабря 1958 г., 346 арк.

Ф. Р-477 Ровенський обласний відділ у справах будівництва і архітектури

Оп. 1.

186. Спр. 232. Сведения, ведомости о выполнении ремонтно-реставрационных работ по памятникам архитектуры за 1961–1962 годы, 8 арк.
187. Спр. 262. Приказы, указания Государственного комитета по делам строительства, переписка с институтами и республиканскими реставрационными мастерскими по реставрации памятников архитектуры. 2 февраля – 28 декабря 1962 г., 64 арк.
188. Спр. 263. Решения Ровенского облисполкома по использованию памятников архитектуры. 23 января – 26 декабря 1962 года, 11 арк.

189. Спр. 301. Приказы, указания Государственного комитета по делам строительства, переписка с институтом и республиканскими реставрационными мастерскими по реставрации памятников архитектуры, акты осмотра памятников архитектуры. 5 апреля – 4 ноября 1963 г., 66 арк.

190. Спр. 339. Сведения, ведомости, акты о техническом состоянии и использовании старинных памятников архитектуры, списки памятников за 1964 год. 1964 г., 25 арк.

Ф. Р-1146 Рівненський обласний відділ культурно-освітньої роботи виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих, м. Рівне Рівненської області

Оп. 2.

191. Спр. 2. Постановления исполкома Ровенского областного Совета депутатов трудящихся. 20 апреля 1945 г. – 12 сентября 1947 г., 77 арк.

192. Спр. 16. Списки работников культурно-просветительных учреждений Ровенской области. 1945–1946 г., 68 арк.

193. Спр. 27. Отчет о работе областного отдела культурно-просветительных учреждений за 1-й квартал 1946 года, 23 арк.

Державний архів Тернопільської області

Ф. Р-1242 Тернопільський обласний відділ у справах будівництва і архітектури виконкому Тернопільської обласної Ради народних депутатів, м. Тернопіль

Оп. 2.

194. Спр. 494. Переписка по охране памятников архитектуры, реставрации и консервации за 1966 год. 7 января – 8 декабря 1966 г., 68 арк.

Ф. Р-3239 Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по Тернопільській області

Оп. 1.

195. Спр. 13. Переписка с Советом по делам религиозных культов при СМ СССР, облисполкомом и райисполкомами по учету недействующих молитвенных зданий за 1950–1951 годы. 6 марта 1950 г. – 15 декабря 1951 г., 35 арк.
196. Спр. 34. Решения райисполкомов об утверждении актов осмотра культовых сооружений, прекративших свою деятельность за 1962 год. Том 1. 24 апреля – 21 ноября 1962 г., 143 арк.
197. Спр. 35. Решения райисполкомов об утверждении актов осмотра культовых сооружений, прекративших свою деятельность за 1962 год. Том 2 (последний). 1962 год, 158 арк.
- Державний архів Чернівецької області**
Ф. Р-623 Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Чернівецькій області
Оп. 1.
198. Спр. 5. Инструкции, решения, планы, отчеты, сведения и переписка с Советом по делам религиозных культов при СМ СССР о регистрации и деятельности религиозных общин, о закрытии молитвенных домов, о проведении религиозных праздников верующими, о работе уполномоченного. 30 декабря 1948 г. – 19 октября 1949 г., 204 арк.
199. Спр. 6. Планы, отчеты, решения, инструктивные письма и переписка с Советом по делам религиозных культов и уполномоченным Совета по УССР о деятельности религиозных общин в области, о регистрации служителей культов и общин, о закрытии молитвенных домов и синагог, о работе уполномоченного и др. 2 января – 28 октября 1948 г., 253 арк.
200. Спр. 25. Документы по вопросам закрытия церковных зданий (решения, акты, заключения). 11–16 июля 1957 г., 10 арк.

201. Спр. 53. План мероприятий уполномоченного Совета по подготовке к снятию с регистрации православных религиозных общин, с закрытием церквей по области на 1961 г., 3 арк.
202. Спр. 78. Отчеты, информации и докладные записки о деятельности церкви и духовенства области и о работе уполномоченного Совета за 1964–1965 гг. 5 февраля – 16 мая 1965 г., 114 арк.
- Оп. 2.
203. Спр. 31. Материалы на закрытие церквей и молитвенных зданий (заклучения, переписка и др.) 8 января – 6 июля 1949 г., 33 арк.
204. Спр. 37. Материалы на закрытие церквей и молитвенных зданий (заклучения, акты, характеристики и др.). 14 сентября 1949 г. – 27 марта 1950 г., 13 арк.
205. Спр. 59. Переписка с Советом, уполномоченным Советом по УССР и советскими органами по вопросам: об использовании недействующих молитвенных зданий, о выезде священнослужителей для исполнения обрядов, об обложении их налогами, о нарушении законности в еврейской общине г. Черновцы, о еврейских праздниках, выпечке мацы и др. Списки пресвитеров области. 8 января – 16 декабря 1953 г., 124 арк.
206. Спр. 99. Акты обследований закрытых культовых зданий за 1955–1963 гг. 25 августа 1955 г. – 14 декабря 1963 г., 246 арк.
207. Спр. 210. Списки действующих и закрытых церквей на территории области. 1 февраля – 15 декабря 1965 г., 48 арк.
- Ф. Р-932 Чернівецький обласний відділ будівництва і архітектури виконавчого комітету обласної Ради депутатів трудящих***
- Оп. 1.
208. Спр. 39. Акт обследования памятников архитектуры. Армянская церковь гор. Черновцы. 2 июня 1948 г., 1 арк.

209. Спр. 50. Списки памятников архитектуры и сведения об их обследовании за 1949 год. 20 августа 1949 г., 9 арк.
210. Спр. 86. Переписка по охране памятников архитектуры. 18 января – 10 декабря 1952 г., 40 арк.
211. 90. Решения Черновицкого облисполкома об улучшении работы по сооружению памятников архитектуры. 27 февраля 1953 г., 4 арк.
212. Спр. 99. Приказы, докладная записка и переписка об учете, проведении ремонтно-реставрационных работ и охране памятников архитектуры. 3 января – 30 декабря 1953 г., 47 арк.
213. Спр. 101. Справка о ремонтно-реставрационных работах памятников архитектуры за 1953 год. октябрь 1953 г. – январь 1954 г., 2 арк.
214. Спр. 112. Переписка по охране и учету памятников архитектуры за 1954 год. 4 января – 29 декабря 1954 г., 53 арк.
215. Спр. 170. Приказы, докладные записки и переписка об учете, проведении ремонтно-реставрационных работ и охране памятников архитектуры. 29 марта – 26 декабря 1956 г., 44 арк.
216. Спр. 172. Сведения о ремонтно-реставрационных работах по памятниках архитектуры. Октябрь 1956 г. – 13 февраля 1957 г., 5 арк.
217. Спр. 190. Отчет о выполнении плана ремонтно-реставрационных работ памятников архитектуры за 1957 год. 1 февраля 1958 г., 5 арк.
218. Спр. 213. Приказы, докладные записки и переписка об учете, проведении ремонтно-реставрационных работ и охране памятников архитектуры. 20 января – 20 декабря 1958 г., 20 арк.
219. Спр. 216. Акт обследования и приемки ремонтно-реставрационных работ по памятнику архитектуры Троицкая церковь с. Магала. 21 февраля – 18 октября 1958 г., 2 арк.
220. Спр. 241. Приказы, докладные записки и переписка об учете, проведении ремонтно-реставрационных работ и охране памятников архитектуры. 29 января – 9 октября 1959 г., 30 арк.

221. Спр. 291. Прикази, докладні записки і переписка об учеті, проведенні ремонтно-реставраційних робіт і охороні пам'яток архітектури. 18 січня – 15 грудня 1961 г., 27 арк.
222. Спр. 292. Акти і заключення по обстеженню пам'яток архітектури. 8 березня – 3 листопада 1961 г., 9 арк.
223. Спр. 294. Справка об експлуатації церковних будівель, виключених зі списку пам'яток архітектури. 15 липня 1961 г., 1 арк.
224. Спр. 318. Прикази, докладні записки і переписка об учеті, проведенні ремонтно-реставраційних робіт і охороні пам'яток архітектури. 3 січня – 28 грудня 1962 г., 26 арк.
225. Спр. 341. Прикази, докладні записки і переписка об учеті, проведенні ремонтно-реставраційних робіт і охороні пам'яток архітектури. 3 січня 1963 г. – 3 лютого 1964 г., 31 арк.
226. Спр. 363. Документи по охороні пам'яток архітектури на території Черновицької області (реєстри, списки, справки, учетні картки і др.) 1948–1949 гг., 61 арк.
227. Спр. 511. Сведения о консервационных и ремонтно-реставрационных работах, выполненных в 1965 г. по памятниках архитектуры. 3 січня – 7 грудня 1965 г., 7 арк.
228. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917–1990). Київ: Знання, 1991. 72 с.
229. Єленський В. Суворя «відлига»: Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-років // Людина і світ, 1990. № 6. С. 20–25.
230. Єленський В. Суворя «відлига»: Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-років // Людина і світ, 1990. № 7. С. 24–28.
231. Жив'юк А. «Інструменталізована церква»: використання компартійною номенклатурою представників релігійних конфесій у

- збройній боротьбі на Західній Волині і Поліссі у 1940-х рр. // З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. 2009. № 2 (33). С. 7–21.
232. Жив'юк А. Керівники органів НКВД-НКГБ (МВД-МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.) // З архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. 2014. № 1 (42). С. 29–52.
233. Жив'юк А. А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2011. 186 с.
234. Жив'юк А., Давидюк Р. Дослідження політичних репресій більшовицького режиму в Рівненській області в рамках Державної програми «Реабілітовані історією» // *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. 6 (2015). Pod red. W. Rezmiera ta in. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2015. S. 181–194.
235. Загребельна Л. В. Конфесійне життя Рівненщини у 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Острог, 2011. 228 с.
236. Закарпатська правда – орган Закарпатського обласного комітету Комуністичної партії України і Закарпатської обласної Ради депутатів трудящих, 1946–1965 рр.
237. Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів) / Під ред. Голови секції правової охорони пам'ятників республіканського правління Товариства О. Н. Якименка. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1970. 464 с.
238. Законодавство про релігійні культи: збірник документів і матеріалів / Під заг. ред. К. З. Литвина; Упоряд. В. С. Анджиєвський, П. Д. Пилипенко, Київ: Політвидав України, 1973. 261 с.

239. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. Київ: ТОВ «Видавництво Аратта», 2002. 204 с.
240. Західне Полісся: історія та культура: монографія / авт. кол. Г. В. Бондаренко, О. Н. Гаврилюк, А. А. Дмитренко [та ін.]; наук. ред. В. К. Баран. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. 784 с.
241. Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР: 1938–1973. В 2 т. / за ред. Я. Я. Колотухи; Ф. Г. Бурчака; Упоряд. З. К. Калінін. Харків: Політвидав України, 1974. Т. 2. 1974. 734 с.
242. Зруйновані храми і монастирі України: Анотований покажчик обласного та районного рівня / Упоряд. Кривошея В. В., Буряк Л. І., Киридон А. М. [та ін.]. Київ: Мистецтво, 2013. 608 с.: іл.
243. Историография истории Украинской ССР / Ред. кол. И. С. Хмель (отв. ред.). Киев: Наук. думка, 1987. 556 с.
244. Історичне краєзнавство в Українській РСР / [П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін.]; АН УРСР, Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1989. 237 с.
245. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження / Ред. кол.: В. О. Горбик (відп. ред.), О. П. Дорошко, С. І. Кот [та ін.]. Київ: НАН України, Ін-т історії України, Ін-т туризму ФПУ, 1998. 399 с.
246. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область: [у 26 т.]. Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1970. (Науково-документальна серія книг «Історія міст і сіл Української УРСР» у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) / обл. редкол.: Клімаш І. С. (голова) та ін. 746 с.
247. Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область: [у 26 т.]. Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1969. (Науково-документальна серія книг «Історія міст і сіл Української УРСР» у 26 т. /

- голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) / обл. редкол.: Белоусов В. І. (голова) та ін. 810 с.
248. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область: [у 26 т.]. Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1971. (Науково-документальна серія книг «Історія міст і сіл Української УРСР» у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) / обл. редкол.: Чернов О. О. (голова) та ін. 640 с.
249. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область: [у 26 т.]. Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1968. Науково-документальна серія книг «Історія міст і сіл Української УРСР» у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) / обл. редкол.: Маланчук В. Ю. (голова) та ін. 998 с.
250. Історія міст і сіл Української РСР. Рівненська область: [у 26 т.]. Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. (Науково-документальна серія книг «Історія міст і сіл Української УРСР» у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) / обл. редкол.: Мяловицький А. В. (голова) та ін. 655 с.
251. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область: [у 26 т.]. Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. (Науково-документальна серія книг «Історія міст і сіл Української УРСР» у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) / обл. редкол.: Нечай С. П. (голова) та ін. 664 с.
252. Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область: [у 26 т.]. Київ: Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1969. Науково-документальна серія книг «Історія міст і сіл Української УРСР» у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) / / обл. редкол.: Курило В. М. (голова) та ін. 704 с.
253. Історія релігії в Україні: У 10-ти тт. / Ред. кол.: А. Колодний (ред.) та ін.; Укр. асоц. релігієзнавців; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С.

- Сковороди. Відділення релігієзнавства. Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. Київ: Український центр духовної культури. 1999. 500 с.
254. Історія релігії в Україні. У 10-ти тт. / Ред. кол.: А. Колодний (ред.) та ін.; Укр. асоц. релігієзнавців; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Відділення релігієзнавства. Київ: Український центр духовної культури. Том 4. Католицизм / За ред. П. Яроцького. Київ: Світ знань, 2001. 598 с.
255. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В. А. Смолія. Київ: Україна, 1995–1996. Т. 2 / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. Київ, 1996. 494 с.
256. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / Редкол.: В. Ф. Солдатенко та ін.; Упоряд. Кривошея В. В., Антонюк Я. М., Буряк Л. І., Ведмідь Л. А. [та ін.]. Київ: ДП НВЦ Пріоритети, 2013. 512 с.
257. Кашевська Р. Спогади // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. збірник. Луцьк, 2009. Вип. 4. С. 32–34.
258. Квич П.-Д. Паломницька Святиня Матері Божої в Зарваниці (Україна). Богословський погляд. Тернопіль, 2009. 284 с.
259. Киридон А. М. З історії закриття церков в Україні на початку 60-х років // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукр. наук. конф., Полтава, 1992. С. 125–126.
260. Ковальчук Є. І. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 роки): Монографія. Луцьк: ДП «Волинські старожитності, 2013. 296 с., іл.
261. Колосок Б. Доля пам'яток культурної спадщини Устилуга // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: Наук. зб. Вип. 32. Луцьк, 2009. С. 151–169.

262. Колосок Б. В. Римо-католицькі святині Луцька. Київ: Техніка, 2004. 224 с., іл. (Національні святині України).
263. Костюк М. Євангелічно-лютеранська церква в Луцьку: історико-архітектурний нарис. Луцьк, 2010. 68 с.
264. Кот С. І. Охорона, збереження та використання пам'яток історії та культури в Українській РСР (1945 – початок 60-х рр.). Київ: Ін-т історії України АН УРСР, 1989. 227 с.
265. Культурне спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С. І. (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Інститут історії України, 2015. 486 с.
266. Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917–1960 рр.): Зб. документів. В 2 т. / Центральний держ. архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР / гол. ред. О. В. Килимник. Київ: Держполітвидав УРСР, 1961. Т. 2. 664 с.
267. Культурне життя в Україні. Західні землі: док. і матер. Т. 2 (1953–1966). Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 917 с.
268. Лагодич М. Антирелігійна боротьба в СРСР у середині ХХ ст. // Взаимоотношения между политикой и христианством: матер. междунаучн. конф., Донецк (24–25 февр. 2006 г.). Ровно: ПП ДМ, 2006. С. 39–43.
269. Лагодич М. Рада у справах РПЦ: історико-правовий аналіз [Електронний ресурс]. URL: https://fmykolaj.io.ua/s90694/rada_u_spravah_rpc_istoriko-ravoviy_analiz (дата звернення: 22. 03. 2015).
270. Ліквідація Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у 1945–1949 рр. [Електронний ресурс]. URL:

- <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=338> (дата звернення: 22. 03. 2015).
271. Лис С. Закриття православних храмів у Луцьку в контексті хрущовської антирелігійної кампанії 1958–1964 років // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині: Наук. зб. Вип. 47. Луцьк, 2013. С. 116–120.
272. Лис С. Про спробу закриття Луцького кафедрального Святотроїцького собору у 60-х роках ХХ століття // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Т. 3. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. С. 281–284.
273. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 402 с.
274. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки: у 2 томах / КНУ ім. Т. Г. Шевченка, Центр українознавства; Інститут історії України НАН України, Відділ по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ; Державний архів Служби безпеки України / Упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. I. 920 с.
275. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки: у 2 томах / КНУ ім. Т. Г. Шевченка, Центр українознавства; Інститут історії України НАН України, Відділ по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ; Державний архів Служби безпеки України / Упор. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. Т. II. 804 с.
276. Логвин Г. Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ: Мистецтво, 1968. 462 с.

277. Луць В. Збірка волинських ікон Рівненського краєзнавчого музею // Родовід, 1994. Ч. 8. С. 39–51.
278. Луць В. Матеріали до історії музейних збірок волинського іконопису // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: наук. зб. матеріалів V наук. конф., м. Луцьк 27–28 серп. 1998 р. Луцьк, 1998. С. 22–32.
279. Любащенко В. І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій [Міжн. фонд «Відродження»]. Львів: Просвіта, 1995. 350 с. (Програма «Трансформація гуманітарної освіти в Україні»).
280. Мартирологія українських церков. У 4 т. / Укл.: О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто-Балтимор: Смолоскип. Т. 1. Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України, 1987. 1207 с.
281. Мартирологія українських церков. У 4 т. Т. 2. Українська Католицька Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Укл.: Осип Зінкевич, Тарас Р. Лончина. Торонто-Балтимор: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1985. 839 с.
282. Меркатун І. П. Анतिрелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // Укр. іст. журн., 1991. № 10. С. 70–76.
283. Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках ХХ століття. Луцьк: Волинянин, 2008. 228 с.
284. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Володимир-Волинський в історії України і Волині: Наук. зб. Вип. 32. Луцьк: МП «Пульс», 2009. 318 с., іл.
285. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Камінь-Каширський в історії Волині та України: Наук. зб. Вип. 20: Матеріали ХХ Волин. обл. наук.-практ іст.-краєзн. конф., м. Луцьк – м. Камінь-Каширський, 26 жовт. 2006 р. Луцьк: МП «Пульс», 2006. 227 с., іл.

286. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.: Зб. наук. пр. У 2-х ч., м. Ковель, 23–24 жовт. 2003 р. Луцьк: Надстир'я, 2008. Ч. 1. 342 с., іл.
287. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.: Зб. наук. пр. У 2-х ч., м. Ковель, 23–24 жовт. 2003 р. Луцьк: Надстир'я, 2008. Ч. 2. 194 с., іл.
288. Минуле і сучасне Волині і Полісся: Старовижівщина з глибини віків: Наук. зб. Вип. 28: Матеріали XXVIII Волин. обл. іст.-краєзн. наук. конф., смт Стара Виживка – с. Нова Виживка, 20–21 черв. 2008 р. Луцьк: МП «Пульс», 2008. 404 с., іл.
289. Минуле і сучасне Волині та Полісся: місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України: Наук. зб. Вип. 55. Матеріали 55 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., м. Володимир-Волинський, 23 жовт. 2015 р. // Упоряд. А. Силюк, В. Пикалюк. Луцьк, 2015. 412 с., іл.
290. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині: Наук. зб. Вип. 62. Матеріали краєзн. читань, 22 верес. 2017 р., м. Ківерці – смт. Олика // Упоряд. Г. Бондаренко, С. Войчик, А. Силюк. Луцьк, 2017. 527 с., іл.
291. Могитич І. Пам'ятки Західної України: охорона і реставрація за повоєнних часів // Пам'ятки України, 1997. № 1. С. 19–22.
292. Моренчук А. А. Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей). Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. 196 с.
293. Мочкін С. Законодавча база антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1960-х років у Радянському Союзі :

- формування, зміст, результати // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. № 7 (308). Луцьк, 2015. С. 57–62.
294. Мочкін С. Пам'ятки сакральної архітектури Рівенської області наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 48. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. С. 181–185.
295. Мочкін С. Правові підстави здійснення радянською владою антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів (12–13 трав. 2015 р.) : у 3 т. Т. 1. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 90–92.
296. Мочкін С. Сакральні пам'ятки Володимира-Волинського та Володимирщини в умовах антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1970-х років // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України : Наук. збірник. Луцьк, 2015. С. 317–320.
297. Мочкін С. Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 років // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. № 5 (306). Луцьк, 2015. С. 135–141.
298. Мочкін С. Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1960-х – початку 1970-х років: історіографія проблеми // Емінак: науковий щоквартальник. № 3 (19) (липень–вересень). Т. 1. Київ-Миколаїв, 2017. С. 80–86.

299. Мочкін С. А. Втрати православної сакральної спадщини Волинської області (друга половина 1940-х – початок 1960-х років) // Гілея: науковий вісник. Вип. 122 (№ 7). Київ, 2017. С. 35–40.
300. Мочкін С. А. Втрати сакральних пам'яток у Чернівецькій області (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х років) // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, V (19), I.: 119. Budapest, 2017. С. 17–20.
301. Мочкін С. А. Доля закритих храмів та належного їм культового майна у Чернівецькій області (1959–1966 роки) // Таврійські історичні наукові читання: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (27–28 січ. 2017 р.). Київ, 2017. С. 44–47.
302. Мочкін С. А. Доля культового майна православних храмів західних областей УРСР, закритих наприкінці 1950-х – на початку 1970-х років // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики : матеріали Всеукр. наук. конф. Дніпро: Роял Принт, 2016. С. 212–214.
303. Мочкін С. А. Організаційні засади діяльності апарату Ради у справах релігійних культів у західних областях України (друга половина 1940-х – початок 1950-х років) // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів (17–18 трав. 2016 р.): у 3 т. Т. 3. Луцьк: Терен, 2016. С. 124–127.
304. Мочкін С. А. Політика радянської влади щодо релігії та церкви у західних областях УРСР (1944-й – початок 1950-х років) // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (20–21 січ. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 27–31.
305. Мочкін С. А. Протидія віруючих західних областей УРСР у першій половині 1960-х років антицерковним заходам радянської влади // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень:

- матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (7–8 лип. 2017 р.). Львів, 2017. С. 44–47.
306. Мочкін С. А. Рада у справах релігій: генезис, організаційна структура, головні напрями діяльності у західних областях УРСР (1965–1972 роки) // Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 квіт. 2016 р.). Херсон: Гельветика, 2016. С. 46–49.
307. Мочкін С. А. Рада у справах Руської (Російської) православної церкви: утворення, організаційна структура, основні засади діяльності (середина 1940-х – початок 1950-х років) // Теорія і практика сучасної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 24–25 лют. 2017 р.): у 2-х частинах. Ч. 1. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 195–198.
308. Мочкін С. А. Сакральна спадщина римо-католиків Волинської області в умовах антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1970-х років // *Osobowość, społeczeństwo, polityka: materiały III międzynarod. konf. nauk.* (15–16 lut. 2016 r.): część 1. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, 2016. S. 60–63.
309. Мочкін С. А. Трагічна доля сакральних пам'яток іудаїзму західних областей УРСР (друга половина 1940-х – початок 1970-х років) // Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (12–13 лют. 2016 р.). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. С. 138–142.
310. Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимир-Волинського. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2011. 256 с.

311. Муляр Г. В. Пам'яткоохоронна діяльність в Україні у 1944–1991 рр. (на прикладі Волинської і Рівненської областей): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2015. 262 с.
312. Обереги духовності. З історії православних храмів Костопільщини. [Історико-краєзнавчий нарис] / Упоряд. А. Карп'юк. Костопіль, 2000. 42 с.
313. Одинцов М. И. Совет по делам религиозных культов при СНК СССР в 1944–1945 гг.: обязанности и сфера компетенции, организованная структура и основные направления деятельности [Электронный ресурс] // Сборник докладов и материалов международных, общероссийских и межрегиональных научно-практических семинаров и конференций (2004–2005 гг.). Москва: Российское объединение исследователей религии, 2005. Вып 2. С. 382–403. URL: [http:// www. rusoir. ru/president/works/186/](http://www.rusoir.ru/president/works/186/) (дата звернення: 15. 05. 2016).
314. Основи пам'яткознавства / Під заг. ред. : Гріффена Л. О., Титової О. М.; кол. авт.: Гаврилюк О. Н., Гаврилюк С. В., Горбик В. О, [та ін.]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. 380 с.
315. Остапюк О. Древня святиня Волинської землі: церква святого Георгія у Любомлі. Нововолинськ: «Мінотавр», 2007. 24 с.
316. Остапюк О. З історії Свято-Миколаївської церкви с. Мосир Любомльського району // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України: Наук. зб. Вип. 18. Луцьк, 2006. С. 181–183.
317. Остапюк О. З історії церкви Різдва Пречистої Богородиці у місті Любомль // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: Наук. зб. Вип. 8: Матеріали XIII міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 13–14 груд. 2001 р. Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 115–121.

318. Остапюк О. Д. З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині. Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Вежа, 2012. 196 с, іл.
319. Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР РСР: зб. метод. матеріалів в шести частинах / [За ред.: П. Т. Тронька [та ін.]. Ч. 3. Київ, 1989. 174 с.
320. Охорона, використання і пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР РСР: зб. метод. матеріалів в шести частинах / [За ред.: П. Т. Тронька [та ін.]. Ч. 4. Київ, 1989. 153 с.
321. Охорона пам'ятників історії, археології та мистецтва: Зб. керівних методичних і довідкових матеріалів / Міністерство культури УРСР, Управління музеїв і охорони пам'ятників культури. Київ: Статвидав, 1963. 108 с.
322. Палій О. Історія України. Вид. 3-є. Київ: КІС, 2017. 596 с.
323. Палков Т. Домініканський собор. Церква Пресвятої Євхаристії. Львів, 2005. 15 с.
324. Пам'ятки архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною: список / Ред. Л. І. Граужіс. Київ: Держбудвидав УРСР, 1956. 111 с. / Державний комітет Ради Міністрів УРСР в справах будівництва і архітектури. Інспекція по охороні пам'ятників архітектури.
325. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР; (Ил. справ.-каталог): В 4-х т. / Редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. Киев: Будівельник, 1983–1986. Т. 2. Винницкая область; Волинская область; Ворошиловградская область; Днепропетровская область; Донецкая область; Житомирская область; Закарпатская область; Запорожская область; Ивано-Франковская область; Кировоградская область; Крымская область / Редкол.: Г. Н. Логвин (отв. ред.) и др., 1985. 336 с., ил.

326. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР; (Ил. справ.-каталог): В 4-х т. / Редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. Киев: Будівельник, 1983–1986. Т. 3. Львовская область; Николаевская область; Одесская область; Полтавская область; Ровенская область / Редкол.: Г. Н. Логвин (Отв. ред.) и др., 1985. 337 с, ил.
327. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР; (Ил. справ.-каталог): В 4-х т. / Редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. Киев: Будівельник, 1983–1986. Т. 4. Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область / Редкол.: Г. Н. Логвин (Отв. ред.) и др., 1986. 375 с, ил.
328. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / НАН України; Інститут історії України; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК / [відп. ред.: В. О. Горбик]. Київ, 2007. 336 с.
329. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – поч. 90-х рр.). [АН України, Ін-т історії України]. Київ, 1993. 49 с. (Історичні зошити).
330. Пащенко В. Богоборча політика комуністичної партії у другій половині 50-х років // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень Міжнародного круглого столу (Львів, 3–5 трав. 1995 року). Ч. 4. Львів, 1995. С. 328–330.
331. Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2002. 615 с.
332. Пащенко В. Історико-культурні пам'ятки культового характеру та проблеми їх збереження // Дослідження малих міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. Чернігів, 1990. С. 101–107.
333. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина перша. Полтава, 1997. 354 с.

334. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина друга. Полтава: «Полтава», 2001. 736 с.
335. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 –початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.
336. Помаз Ю. В. Ліквідація культових споруд РПЦ як напрям державної політики у сфері релігії в Українській РСР (середина 1940-х – перша половина 1970-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11. Полтава, 2011. 262 с.
337. Помаз Ю. Основні напрямки діяльності органів державної влади щодо пам'яток культового призначення у 1960-х роках в Україні // «Сіверянський літопис». Всеукраїнський науковий журнал, вересень-жовтень 2008 р. № 5. С. 104–105.
338. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. 511 с.
339. Прикарпатська правда – орган Івано-Франківського (до 1962 р. – Станіславського) обласного комітету Комуністичної партії України і Івано-Франківської (до 1962 р. – Станіславської) обласної Ради депутатів трудящих, 1944–1965 рр.
340. Принь О. Літопис охорони культурної спадщини в Україні 1945–1991 років (за матеріалами Донецької та Луганської областей) : Монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. 336 с.
341. Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР. Постанова Ради Міністрів Української РСР № 711 від 21 липня 1965 р. [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=711-65-%EF> (дата звернення: 10. 04. 2016).
342. Радянська Буковина – орган Чернівецького обласного комітету Комуністичної партії України і Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, 1944–1965 рр.

343. Радянська Волинь – орган Волинського обласного комітету Комуністичної партії України і Волинської обласної Ради депутатів трудящих. 1944–1965 рр.
344. Радянське слово – орган Дрогобицького обласного і міського комітетів Комуністичної партії України і Дрогобицької обласної Ради депутатів трудящих, 1944–1959 рр.
345. Регіональні особливості нерухомих пам'яток України [Монографія] / кол. авт.: Бичковська Ч. М., Гаврилюк О. Н., Гаврилюк С. В. [та ін.]; під загальною ред. Л. О. Гріффена, О. М. Титової: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. 276 с.
346. Релігійна політика в Україні у 1960–1980 роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В. О. Крупина, О. Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.
347. Римарчук Л. В. Зимненський монастир у 1939–1949 рр. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. № 10. Луцьк, 2010. С. 94–100.
348. Ричков П. А. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. Київ: Техніка, 2004. 192 с.: іл. (Національні святині України).
349. Ричков П. А., Луц В. Д. Почаївська Свято-Успенська Лавра. Київ: Техніка, 2000. 135 с.
350. Рожко В. Є. Відродження Української православної церкви на Волині 1917–2006 рр.: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Волинська книга, 2007. 348 с.
351. Рожко В. Є. Нарис історії православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2001. 672 с.
352. Рожко В. Є. Православні монастирі Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Медіа, 2000. 692 с.

353. Сегейда Х. Світильники отчої віри: нариси про церкви Локачинського району. Луцьк: Надстир'я, 2002. 228 с.
354. Сергійчук В. І. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. Київ: Видавнича спілка, 1999. 191 с.
355. Сергійчук В. І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків у боротьбі за віру і державу. Київ: Дніпро, 2001. 298 с.
356. Сирохман М. Втрачені дерев'яні архітектурні пам'ятки Закарпаття // Пам'ятки України, 1995. № 1. С. 98–101.
357. Сирохман М. Втрачені церкви Закарпаття. Торонто-Ужгород, 1999. 34 с.
358. Слободян В., Бойко О. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини // Пам'ятки України, 2004. № 1. С. 47–78.
359. Слободян В., Бойко О. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини // Пам'ятки України, 2005. № 2. С. 56–91.
360. Сорока Ю. М. За Україну, за її волю, за її долю. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. 208 с.
361. Сорока Ю. М. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки): монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. 415 с.
362. Сорока Ю. М. Романів. Історичне минуле і сучасне українського села. Київ: ПАТ «Віпол» Сергійчук М. І., 2013. 243 с.
363. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне: РІСКСУ-ППФ «Ліста-М», 2003. 480 с.
364. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років. Київ: ФАТА, ЛТД, 2008. 510 с.

365. Стоцький Я. В. Конфесійні трансформації у західних областях України (Галицький регіон) в контексті державно-релігійної політики у 1944–1964 рр.: авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 09.00.11. – релігієзнавство. Київ, 2009. 54 с.
366. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: Підручник для науковця. Київ: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. 302 с.
367. Тарас Я. М. Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2006. 584 с.
368. Троневиц П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т. Втрачені християнські храми Луцька. Під ред П. О. Троневица. Луцьк: Діксон, 2001. 80 с.
369. Тронько П. Невід'ємна частина загальнолюдських цінностей // Пам'ятки України, 1997. № 1. С. 6.
370. Тронько П. Т. Досвід та перспективи дослідження в Україні регіональних проблем церковної історії та культури // Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукр. наук. конф. Полтава, 1992. С. 5–6.
371. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи. Київ: Рідний край, 1994. 107 с.
372. Тронько П. Т., Войналович В. А. Увічнена історія України. Київ: Наук. думка, 1992. 275 с.
373. Храми Волині: Фотозбірник / Упоряд. Л. Бабич. Луцьк: Вісник і К°, 2004. 130 с.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України**

Ф. 4648 Рада в справах релігій при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники (об'єднаний фонд)

Оп. 1.

374. Спр. 40. Информации и докладные записки уполномоченного Совета по Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1949 г. 18 января – 25 ноября 1949 г., 17 арк.

375. Спр. 59. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов (решения исполкомов местных Советов, заключения уполномоченных, выписки из протоколов заседаний Совета) по Ровенской, Сталинской, Станиславской, Сумской и Тернопольской областях за 1950 год. т. 7. 14 января 1950 г. – 12 августа 1950 г., 366 арк.

Оп. 3.

376. Спр. 143. Копия протокола заседания Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР. Инструктивные письма и указания Совета по вопросам деятельности религиозных объединений. 16 января – 23 декабря 1954 г., 56 арк.

Оп. 4.

377. Спр. 294. Информации, докладные записки и справки, поступающих от уполномоченных Совета по Полтавской–Сталинской областях, о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях. т. 4. 1 января – 23 декабря 1964 г., 239 арк.

378. Спр. 350. Информации Совета по делам религиозных культов при СМ СССР, выписка из протокола заседания Совета, доклады председателя Совета. 24 января – 17 декабря 1964 г., 129 арк.

Ф. 4762 Комітет у справах культурно-просвітницьких установ УРСР (1945–1953 рр.)

Оп. 1.

379. Спр. 77. Переписка с Советом Министров УССР о состоянии охраны памятников культуры в УССР за 1946 год. 16 января – 27 декабря 1946 г., 54 арк.

Ф. 5116 Міністерство культури УРСР. Управління музеїв та охорони пам'ятників культури за 1953–1963 рр. Відділ музеїв та охорони пам'ятників культури за 1963–1968 рр.

Оп. 10.

380. Спр. 255. Листування з Міністерством культури СРСР з питань охорони пам'ятників культури, роботи музеїв за 1965 рік, 266 арк.

381. Спр. 278. Інформації про наявність пам'ятників архітектури на Україні, 1965 рік, 105 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний комітет Комуністичної партії України

Оп. 8.

382. Спр. 3124. 1964 г. Протокол № 33. Заседания Секретариата ЦК КП Украины, на украинском языке. 24 апреля – 10 августа 1964 г., 154 арк.

Оп. 23.

383. Спр. 5069. Вопросы вероисповедания, церкви и молитвенные дома. 09 февраля – 22 декабря 1948 г., 408 арк.

384. Спр. 5667. Вопросы вероисповедания, церкви и молитвенные дома. 07 января – 31 декабря 1949 г., 417 арк.

Оп. 24.

385. Спр. 5028. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины. Письма, информации обкома КП Украины, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов КП Украины при СМ УССР и других организаций (по вопросам научно-атеистической пропаганды). 02 января – 07 декабря 1959 г., 333 арк.

386. Спр. 5407. Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины. Информации, докладные записки, письма обкомов КП Украины,

- Уполномоченного Совета по делам религиозных культов КП Украины при СМ УССР по делам Русской Православной Церкви при СМ СССР по УССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, о закрытии монастырей и другие вопросы. 04 января – 29 апреля 1962 г., 157 арк.
Оп. 31.
387. Спр. 1671. Докладные записки, информации, справки отдела ЦК, обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ УССР (о ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах, о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины «О записке Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров УССР, растранижении общественных и государственных средств на реставрацию действующих церквей, о закрытии Андреевской церкви в городе Киеве на ремонт). 02 января – 06 декабря 1961 г., 296 арк.
388. Спр. 2148. Доклад т. Кошевого на торжественном заседании, посвященном 45-й годовщине Вооруженных сил Советского Союза. Докладные записки отделов партии, справки отделов ЦК КП Украины о праздновании 1 мая и 46-й годовщины Великого Октября в г. Киеве; о сооружении памятников-монументов, об установлении мемориальных досок. 13 января – 7 декабря 1963 г., 201 арк.
389. Спр. 2403. Информации обкомов КП Украины о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины от 14 мая 1964 г. «По докладной записке идеологического отдела ЦК КП Украины «О фактах грубого администрирования некоторых местных органов власти по отношению к верующим». 4 декабря – 17 декабря 1964 г., 150 арк.
390. Спр. 2673. Докладные записки, письма, справки отделов ЦК, обкомов КП Украины о ходе выполнения постановления ЦК КП Украины «О состоянии и мерах улучшения атеистической работы среди трудящихся, которые пребывают под влиянием религиозного

- сектанства», проект правил о религиозных культах. 4 января – 21 сентября 1965 г., 67 арк.
391. Цыпин В. История Русской Церкви. Москва: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. 831 с.
392. Цыпин В., протоиерей. История Русской Православной Церкви. 1917–1990. Учебник для православных духовных семинарий. Москва: Московская патриархия. Издательский дом «Хроника», 1994. 256 с.
393. Червоний прапор – орган Ровенського обласного комітету Комуністичної партії України і Ровенської обласної Ради депутатів трудящих, 1944–1965 рр.
394. Чеховський І. Прогулянка Чернівцями та Буковиною: Путівник. Київ: Балтія-Друк, 2007. 268 с.: іл.
395. Шкаровский М. В. Русская православная церковь в 1958–1964 годах // Вопросы истории, 1999. № 2. С. 42–59.
396. Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). Москва: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, 1999. 399 с.
397. Штинько В. С., Ковальчук Є. І. Волинь: храми і люди: краєзнавчий нарис. Луцьк: Терен, 2010. 292 с.
398. Якуніна К. І. Впровадження нового курсу релігійної політики радянської влади (1944–1953 рр.): законодавча база (на прикладі Волинської та Рівненської областей) // Гілея: науковий вісник. Випуск 81 (№ 2). Київ, 2014. С. 50–54.
399. Якуніна К. І. Християнські конфесії у Волинській та Рівненській областях у 1944–1953 рр.: дис. ...канд. іст. наук: 09.00.11. Острог, 2014. 222 с.
400. Янович Б. Пам'ятки іудейської культури у м. Володимирі-Волинському // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-

Волинський в історії України і Волині: Наук. зб. Вип. 32. Луцьк, 2009.
С. 53–56.

401. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу
(державно-церковні взаємини). Чернівці: Рута, 2004. 352 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Відомості про апробацію результатів дисертації:

- IX Міжнародна науково-практична конференція аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень», м. Луцьк, 12–13 травня 2015 р., очна;
- звітна науково-практична конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів історичного факультету СНУ імені Лесі Українки, м. Луцьк, 7 травня 2015 року, очна;
- 54 Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України», присвячена 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, м. Володимир-Волинський, 23 жовтня 2015 р., очна;
- III Міжнародна науково-практична конференція «Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності», м. Одеса, 12–13 лютого 2016 р., очна;
- III Міжнародна науково-практична конференція «Особистість, суспільство, політика (Osobowość, społeczeństwo, polityka)», м. Люблін (Республіка Польща), 15–16 лютого 2016 р., заочна;
- Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти», м. Херсон, 15–16 квітня 2016 р., заочна;

- звітна науково-практична конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів історичного факультету СНУ імені Лесі Українки, м. Луцьк, 17 травня 2016 р., очна;
- X Міжнародна науково-практична конференція аспірантів і студентів «Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень», м. Луцьк, 17–18 травня 2016 р., очна;
- Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики», присвячена 20-річчю прийняття Конституції України, м. Дніпро, 29–30 червня 2016 р., очна;
- Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку», м. Одеса, 20–21 січня 2017 р., очна;
- Міжнародна науково-практична конференція «Таврійські історичні наукові читання», м. Київ, 27–28 січня 2017 р., очна;
- Міжнародна наукова конференція «Сучасні проблеми науки і освіти (Actual Problems of Science and Education)», м. Будапешт (Угорщина), 29 січня 2017 р., заочна;
- Міжнародна науково-практична конференція «Теорія і практика сучасної науки», м. Дніпро, 24–25 лютого 2017 р., очна;
- звітна науково-практична конференція професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів історичного факультету СНУ імені Лесі Українки, м. Луцьк, 16 травня 2017 р., очна;
- Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень», м. Львів, 7–8 липня 2017 р., очна.

Додаток Б

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

1. Мочкін С. Законодавча база антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1960-х років у Радянському Союзі : формування, зміст, результати // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. № 7 (308). Луцьк, 2015. С. 57–62.
2. Мочкін С. Пам'ятки сакральної архітектури Ровенської області наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 48. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. С. 181–185.
3. Мочкін С. Правові підстави здійснення радянською владою антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і аспірантів (12–13 трав. 2015 р.) : у 3 т. Т. 1. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. С. 90–92.
4. Мочкін С. Сакральні пам'ятки Володимира-Волинського та Володимирщини в умовах антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1970-х років // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України : Наук. збірник. Луцьк, 2015. С. 317–320.
5. Мочкін С. Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної кампанії 1958–1964 років // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. № 5 (306). Луцьк, 2015. С. 135–141.
6. Мочкін С. Сакральні пам'ятки західних областей України в умовах антирелігійної політики другої половини 1960-х – початку 1970-х

років: історіографія проблеми // Емінак: науковий щоквартальник. № 3 (19) (липень–вересень). Т. 1. Київ-Миколаїв, 2017. С. 80–86.

7. Мочкін С. А. Втрати православної сакральної спадщини Волинської області (друга половина 1940-х – початок 1960-х років) // Гілея: науковий вісник. Вип. 122 (№ 7). Київ, 2017. С. 35–40.

8. Мочкін С. А. Втрати сакральних пам'яток у Чернівецькій області (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х років) // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, V (19), I.: 119. Budapest, 2017. С. 17–20.

9. Мочкін С. А. Доля закритих храмів та належного їм культового майна у Чернівецькій області (1959–1966 роки) // Таврійські історичні наукові читання: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (27–28 січ. 2017 р.). Київ, 2017. С. 44–47.

10. Мочкін С. А. Доля культового майна православних храмів західних областей УРСР, закритих наприкінці 1950-х – на початку 1970-х років // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики : матеріали Всеукр. наук. конф. Дніпро: Роял Принт, 2016. С. 212–214.

11. Мочкін С. А. Організаційні засади діяльності апарату Ради у справах релігійних культів у західних областях України (друга половина 1940-х – початок 1950-х років) // Молода наука Волині: пріоритети та перспективи досліджень : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів (17–18 трав. 2016 р.): у 3 т. Т. 3. Луцьк: Терен, 2016. С. 124–127.

12. Мочкін С. А. Політика радянської влади щодо релігії та церкви у західних областях УРСР (1944-й – початок 1950-х років) // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (20–21 січ. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 27–31.

13. Мочкін С. А. Протидія віруючих західних областей УРСР у першій половині 1960-х років антицерковним заходам радянської влади // Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень:

матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (7–8 лип. 2017 р.). Львів, 2017. С. 44–47.

14. Мочкін С. А. Рада у справах релігій: генезис, організаційна структура, головні напрями діяльності у західних областях УРСР (1965–1972 роки) // Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 квіт. 2016 р.). Херсон: Гельветика, 2016. С. 46–49.

15. Мочкін С. А. Рада у справах Руської (Російської) православної церкви: утворення, організаційна структура, основні засади діяльності (середина 1940-х – початок 1950-х років) // Теорія і практика сучасної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 24–25 лют. 2017 р.): у 2-х частинах. Ч. 1. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 195–198.

16. Мочкін С. А. Сакральна спадщина римо-католиків Волинської області в умовах антирелігійних кампаній другої половини 1940-х – початку 1970-х років // *Osobowość, społeczeństwo, polityka: materiały III międzyn. konf. nauk.* (15–16 lut. 2016 r.): część 1. Lublin: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, 2016. S. 60–63.

17. Мочкін С. А. Трагічна доля сакральних пам'яток іудаїзму західних областей УРСР (друга половина 1940-х – початок 1970-х років) // Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (12–13 лют. 2016 р.). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. С. 138–142.

Додаток В

Постанова Львівського собору 1946 р. про ліквідацію Української греко-католицької церкви та «возз'єднання» її духовенства і віруючих з Руською [Російською] православною церквою

8 березня 1946 року

ПОСТАНОВА СОБОРУ про ліквідацію Берестейської унії 1596 р., про розрив з Ватиканом та про возз'єднання з Руською православною церквою

Зібравшись у кафедральному храмі Святого Юрія у Львові, перший раз в історії волелюбних народів, братськи об'єднаних у Великому Союзі Радянських Соціалістичних республік, зібрані в єдину Українську Радянську державу і український нарід став з'єдинений, заслухавши доповідь голови Центральної Ініціативної групи греко-католицької Церкви по возз'єднанню з Руською Православною Церквою о. д-ра Гавриїла Костельника і після проведеної дискусії, Собор стверджує:

1. Що Рим штучно виломився в XI столітті з первісної братерської православно-соборної Церкви, щоб таким чином накинати свою диктатуру всій Церкві; що церковна унія була накинута нашому народові в XVI столітті римо-католицькою агресивною Польщею, як міст до спольщення і златинізування нашого українського (і білоруського) народу, що в теперішній нашій ситуації, коли завдяки героїчним подвигам і славіній перемозі Радянського Союзу, всі українські землі нашлись разом і український нарід став хазяїном на всіх своїх землях, було б нерозумним гріхом продовжувати в нашому народі ненависть та братобійну борню, причиною якої була в історії унія та й завжди мусить бути.

Виходячи з цих засад, Собор постановив відкинути постанови берестейського Собору з 1596 року, зліквідувати унію, відірватись від Ватикана і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської православної Церкви.

2. Зважаючи на Христові слова: «да всі будуть єдино», тобто, що християнам слід єднатися в любові і богопочитанні, постановивши приєднатися до Руської Святої Православної Церкви, Собор вважає необхідним вислати в цій справі прохання до Його Святості Алексія, патріарха Московського і всієї Русі, і про свої постанови повідомити Раднарком УРСР, а також Голову Ради у справах Руської Православної Церкви при Раді Народних Комісарів СРСР.

3. Зважаючи, що римські папи в історії завжди вели свою себелюбну політику, Собор висловлює своє переконання в тому, що в умовах, коли волелюбні народи всього світу боролись за своє існування, Ватикан цілком стояв на боці кривавого фашизму і виступив проти Радянського Союзу, який зусиллями всіх братськи об'єднаних народів захистив наш український нарід від рабства і знищення та об'єднав всі наші землі в єдину Соборну Українську Державу, а тим самим і визволив нас від національного і церковно-релігійного поневолення.

Собор висловлює від імені всього духовенства і віруючих свою глибоку подяку за це визволення державним мужам Великого Радянського Союзу і Української Держави, довіру до яких так однодушно продемонстрували всі народи під час виборів до Верховної Ради СРСР, і свідчить про незломну вірність своїй Батьківщині.

4. З нагоди повороту до Святої Православної Церкви, Собор постановив вислати відповідні телеграми до його Святості Царгородського Вселенського Патріарха, до Його Святості Алексія Патріарха Московського і всієї Русі, до Його Високопреосвященства митрополита Київського і Галицького, Екзарха всієї України, а також прийняти звернення від Собору до всього духовенства і віруючих уніатської Церкви, щоб повернулись до віри своїх предків.

Джерело: Сергійчук В. І. Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків у боротьбі за віру і державу. Київ: Дніпро, 2001, с. 108–110.

Додаток Д

Акт про підсумки перевірки уповноваженим РСРПЦ по Волинській області М. Діденком роботи уповноваженого РСРПЦ по Ровенській області П. Дубовика. 28 лютого 1948 р. Авторський переклад з російської

Акт

Дійсний акт складений в тому, що мною, уповноваженим Ради по Волинській області Діденко М. С. 28 лютого 1948 року на підставі розпорядження уповноваженого Ради по УРСР т. Ходченко від 12 лютого 1948 року за № 104 здійснено обстеження роботи уповноваженого Ради по Ровенській області т. Дубовик П. П. і виявлено наступне:

1. Тов. Дубовик П. П. почав роботу як уповноважений Ради з 17 листопада 1947 року, але фактично, за винятком 10–15 днів, він на цій роботі не перебував, а за весь час до 20 лютого 1948 року був уповноваженим облвиконкому по лісозаготівлі і лісовивозу в районах, – відповідно і роботи по завданню Ради і уповноваженого Ради по УРСР не виконував.

2. Вказівки заст. голови Ради Міністрів СРСР т. Молотова В. М., заст. голови Ради Міністрів УРСР т. Корнієць Л. Р. і останню заст. голови Ради Міністрів УРСР від 7 жовтня 1947 року за № 1585/с зовсім не виконані:

а) Кімната для роботи уповноваженого Ради надана настільки мала (близько 8 кв. м.), що якщо взяти до уваги зайняте місце столом, чотири кріслами, то навіть важко повернутись.

б) В кімнаті наявний лише один стіл, 4 крісла, етажерка і більше нічого, бо розміри кімнати не дозволяє мати більше необхідних меблів.

в) В кімнаті телефона немає і уповноважений Ради т. Дубовик бігає до телефону в інші кімнати, що створює великі незручності.

г) По штату секретар-машиністка передбачена, але на роботу, за запевненням т. Дубовика, йти ніхто не хоче, бо немає місця для роботи.

д) Приймальні немає і священики, які відвідують уповноваженого, очікують в темному коридорі, де валяються старі меблі та інший хлам.

е) Матеріальні побутові умови т. Дубовика абсолютно незадовільні. Він отримує 950 крб. в місяць і більше ніякої надбавки, як це отримують завідувачі обласними відділами, він не отримує, що суперечить вказівкам т. т. Молотова, Корнієць, Барановського.

3. Діловодство уповноваженого Ради т. Дубовика перебуває в найбільш хаотичному стані, немає дійсного обліку церков, духовенства і тільки по приблизним підрахункам і далеко не точним, числиться 447 церков, 337 священиків і 59 дияконів.

4. Обліку недіючих церков немає, хоча такі в області наявні.

5. Реєстрація релігійних громад і духовенства була, але ці документи не систематизовані належним чином по парафіям, по району і перебуває в недопустимому порядку.

6. Завдання Ради і уповноваженого Ради т. Ходченка П. С, по заповненню карток обліку церков і молитовних будинків не виконано (наявні заповнені картки тільки на 3 райони) і це по тій причині, що документи реєстрації церков перебувають в безпорядку, а райони матеріалу не дають.

7. Обліку відвідувачів – духовенства, мирян немає і тільки 25. II. 1948 року т. Дубовик завів відповідну книгу для реєстрації відвідувачів. Відсутні також книги для реєстрації заяв та скарг, що надходили.

8. Труднощі в роботі тов. Дубовика полягають в наступному:

а) З самого початку організації роботи канцелярії уповноваженого не було ні системи, ні уваги до документів, обліку з боку колишнього уповноваженого Ради тов. Головатого, а потім і тов. Марути.

б) умови роботи (маленька кімната, відсутність телефону, відсутність секретаря-машиністки) ускладнюють і будуть ускладнювати роботу.

в) Тов. Дубовик на роботі уповноваженого ще не був, а фактично весь час був уповноваженим облвиконкому по лісозаготівлі в районах, і тільки з 20.II. 1948 р. він зайнявся належною йому справою.

г) Технічної роботи багато, і складність в тому, що його попередники т. т. Головатий і Марута по суті не працювали по завданню Ради і уповноваженого Ради по УРСР і запустили справу до такого ступеню, що потрібно немало часу, щоб привести чи, вірніше, знову почати справу.

9. Тов. Дубовик не має можливості мати систематичний зв'язок з Києвом, тому що він весь час перебуває в районах за завданням облвиконкому (лісозаготівля).

Уповноважений Ради по Волинській області

М. Діденко

Уповноважений Ради по Ровенській області

П. Дубовик

28. II. 1948 р., м. Ровно.

Джерело: Державний архів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 11. Спр. 19. Арк. 42–44.

Додаток Е

Рішення виконавчого комітету Волинської обласної Ради депутатів трудящих № 181 про зняття з реєстрації релігійних громад та використання культових споруд, що перебували у їх розпорядженні. 23 лютого 1962 р.

м. Луцьк.

Про зняття з реєстрації релігійних громад, що припинили свою діяльність та про використання бувших молитовних будинків.

Розглянувши клопотання виконкомів Володимир-Волинської, Горохівської, Камінь-Каширської, Ковельської, Любомльської, Нововолинської, Цуманської районних Рад депутатів трудящих і висновки Уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви про зняття з реєстрації релігійних громад, що припинили свою діяльність та про використання бувших молитовних будинків в селах Когильно і Микуличі Перші Володимир-Волинського р-ну, Ржищів, Старостав та Божів Горохівського р-ну; Полиці і Бузаки К-Каширського району; Радовичі і Чорників Нововолинського р-ну; Берестяни і Покащів Цуманського р-ну, виконком Волинської обласної Ради депутатів трудящих РІШАЄ:

1. Релігійні громади православної церкви в селах Когильно і Микуличі Перші Володимир-Волинського р-ну, які фактично припинили свою діяльність ще в 1960 році, з реєстрації зняти.

Дозволити виконкому В-Волинської районної Ради депутатів трудящих перебудувати бувші молитовні будинки в селах Когильно і Микуличі Перші під бібліотеки.

2. Релігійні громади православної церкви в селах Ржищів і Старостав та Божів Горохівського р-ну, що фактично припинили свою діяльність ще в 1960 році, з реєстрації зняти.

Дозволити виконкому Горохівської районної Ради депутатів трудящих бувші молитовні будинки в селах Ржищів і Старостав розібрати та

використати матеріали на будівництво клубу та медпункту, а в селі Божів переобладнати під клуб.

3. Релігійні громади православної церкви в селах Полиці і Бузаки Камінь-Каширського району, що припинили свою діяльність, з реєстрації зняти.

Дозволити виконкому Камінь-Каширської районної Ради депутатів трудящих бувший молитовний будинок в селі Полиці розібрати та використати матеріали від розбори на будівництво восьмирічної школи. Бувший молитовний будинок в селі Бузаки використати під навчальні майстерні школи.

4. Релігійні громади православної церкви в селі Бруховичі і Нужель Ковельського району, що фактично припинили свою діяльність ще в 1960 році, з реєстрації зняти.

Дозволити виконкому Ковельської районної Ради депутатів трудящих бувші молитовні будинки в селах Бруховичі і Нужель перебудувати під приміщення клубу.

5. Релігійну громаду православної церкви в селі Мосир Любомльського району, що фактично припинила свою діяльність, з реєстрації зняти.

Дозволити виконкому Любомльської районної Ради депутатів трудящих бувший молитовний будинок в селі Мосир переобладнати під зерносховище колгоспу ім. Шевченка.

6. Релігійні громади православної церкви в селах Радовичі і Чорників Нововолинського району, що припинили свою діяльність ще в 1960 році, з реєстрації зняти.

Дозволити виконкому Нововолинської районної Ради депутатів трудящих бувший молитовний будинок в селі Радовичі переобладнати під бібліотеку, а в селі Чорників розібрати та використати матеріали на будівництво навчальних майстерень Чорниківської восьмирічної школи.

7. Релігійні громади православної церкви в селах Берестяни і Покащів Цуманського району, що припинили свою діяльність ще в 1960 році, з реєстрації зняти.

Дозволити виконкому Цуманської районної ради депутатів трудящих бувші молитовні будинки в селах Берестяни і Покащів розібрати та використати матеріали від розбори на будівництво клубних приміщень в цих селах.

8. Просити Раду в справах Руської православної церкви при Раді міністрів СРСР погодитись з цим рішенням

Голова виконкому Волинської обласної Ради

депутатів трудящих

[підпис] Ю. Ярощук

Секретар виконкому Волинської Ради

депутатів трудящих

[підпис] Є. Гайдученко

Джерело: Державний архів Волинської області. Ф. Р-393. Оп. 2. Спр. 94. Арк 29–31.

Додаток Є

Скарга мешканців с. Тухолька Сколівського району Львівської області про нищення радянськими активістами майна місцевої церкви. 10 вересня 1961 р. Авторський переклад з російської.

Першому секретарю ЦК КПРС

т. М. С. Хрущову

В селі Тухолька Сколівського району Львівської області наявна церква, збудована у ХІХ ст., яка перебуває на обліку як пам'ятка архітектури. По питанню закриття вказаної пам'ятки не ухвалювалася постанова загальних колгоспних зборів, де здійснювалося богослужіння священиком, який в 1959 році був переведений в м. Стрий і з цього часу жителі с. Тухолька ходили самі в храм.

8 вересня 1961 року голова сільради депутатів трудящих с. Тухолька Сколівського району Львівської області Вигодованець Степан, разом з управляючим відділу радгоспу Андруховим Степаном відкрили церкву. Без відома уповноваженого при Львівському облвиконкомі у справах пам'яток Вигодованець і Андрухів переламали всі ікони, які являли цінність як пам'ятки старовини, порубали і поламали позолочені рами і ризи, скинули в одну купу. Решту дорогоцінного майна забрали.

На такі самоправні дії з боку вищевказаних осіб ми написали скаргу уповноваженому у справах церкви і прокурору Сколівського району, а також уповноваженому Ради у справах Руської православної церкви по УРСР в м. Київ, які до цього часу не розглянули нашу скаргу по суті.

Прохаємо Вашого втручання і розгляду нашої скарги по суті, так як вищезазначені самоправні дії т. т. Вигодованець і Андрухів нами оскаржені до Вас, тов. М. С. Хрущов.

Просимо врахувати, що вищевказана пам'ятка охороняється органами Радянської влади як архітектурна пам'ятка і ікони, ризи та інше майно, що в ній знаходяться, також представляються собою значний історичний інтерес.

Просимо врахувати, що пам'ятка було обладнана відомим російським художником К. Устияновичем.

Ми, громадяни с. Тухолька, прохаємо врахувати і розглянути нашу скаргу по суті.

Просимо задовольнити наше прохання і відкрити нашу історичну пам'ятку як музей.

Зубаль Ф. [підпис].

Яремчак А. [підпис].

Трухай С. [підпис].

Джерело: Державний архів Львівської області. Ф. Р-1332. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 175–175 зворот.

Додаток Ж

Фрагмент статті «Збережемо пам'ятки архітектури» студентів Чернівецького державного університету імені Ю. Федьковича, опублікованій в «Літературной газеті», про недбале ставлення міських органів влади до збереження культових архітектурних будівель. 26 серпня 1956 р. Авторський переклад з російської.

Збережемо пам'ятки архітектури!

... В м. Чернівці по вул. Сталінградській стоїть стара дерев'яна церковка. Ця церковка збудована без жодного цвяха і стоїть 300 років!

Нині довкола ходять кози, а хто сміливіший, не проти вкрасти колоду і т. д. А таких пам'яток небагато! В м. Чернівцях знаходиться дивовижна за архітектурою споруда. Це колишня резиденція митрополита. ... Тут розташовувався музей. Зараз цю споруду передано університету. Темні холодні великі зали явно не для занять. Тому навряд чи виправдана така передача.

В центрі міста по вул. Університетській стоїть величезна споруда колишньої синагоги, виконана знаменитим австрійським архітектором в мавританському стилі. В роки війни фашистські варвари підірвали внутрішні перекриття, але коробка, куполи і внутрішнє облицювання цілі. З цього будинку можна було б зробити театр, клуб і т. д., але споруда не будується і не валиться, двір заростає чортополохом, а керуючі товариші спокійно проходять повз.

Ми гаряче підтримуємо насущну ідею створення Всесоюзного товариства охорони пам'яток культури. На жаль, автори не вказали студентів серед тих, хто має сприяти охороні пам'яток. Можна не сумніватись, що студентство і тут внесе не останню частку в цю потрібну благородну справу.

З повагою, М. Сидельковір, А. Супоницький, Є. Писаренко, студенти.
26 серпня 1956 р., м. Чернівці.

Джерело: Державний архів Чернівецької області. Р-932. Оп. 1. Спр. 170.
Арк. 40, 40 зворот.

Додаток 3

**Лист І. Гончара до уповноваженого РСРПЦ по Волинській області
О. Федулова щодо скарг мешканців с. Охлопів Горохівського району
Волинської області стосовно закриття місцевої церкви.**

3 жовтня 1962 р.

Дорогий т. Уповноважений!

Будучи членом Наукової ради по збереженню пам'яток архітектури минулого, мені довелося відвідати і перевірити церкву в селі Охлопів Горохівського району, що числиться в списках пам'яток архітектури, які охороняються і опікуються державою. Узнавши про мій приїзд, мешканці миттю зібралися до церкви і з сльозами на очах жалілися, що в них незаконно, адміністративним шляхом закрили церкву і просили мене допомогти розібратися в цій справі.

В Києві по цілому ряду питань, пов'язаних з народним мистецтвом, я маю бути в заступника голови Ради міністрів т. Тронька П. Т., де думав поставити і це питання, але вирішив спочатку звернутися до Вас з цим невеликим листом з тим, що може краще рішення й на місці. Я думаю, рано чи пізно церква все одно буде закрита. Але не таким шляхом, як це зроблено в с. Охлопів, що привело до незадоволення і навіть озлоблення всього села, що нам абсолютно не вигідно, тим більше в теперішній час, коли ведучи антирелігійну пропаганду, намагаємося уникати насилля чи адміністрування. Здоровий глузд говорить про те, щоб задовольнити це прохання, а одночасно самі мешканці села зуміють в середині церкви зробити реставраційні роботи, так як там скрізь низом відвалюється камінь, цегла та інше.

Одночасно я напишу секретарю райкому партії Горохівського району про посилення атеїстичної пропаганди в с. Охлопові, особливо серед молоді, яка стоїть, як я спостерігав, на низькому рівні. Дуже просив би Вас хоч кілька слів написати мені у відповідь Вашу думку. За що буду Вам щиро вдячний.

З повагою до Вас скульптор-художник, Гончар Іван М., заслужений діяч мистецтв.

Джерело: Державний архів Волинської області. Ф. Р-393. Оп. 2. Спр. 95. Арк 126–127 зворот.